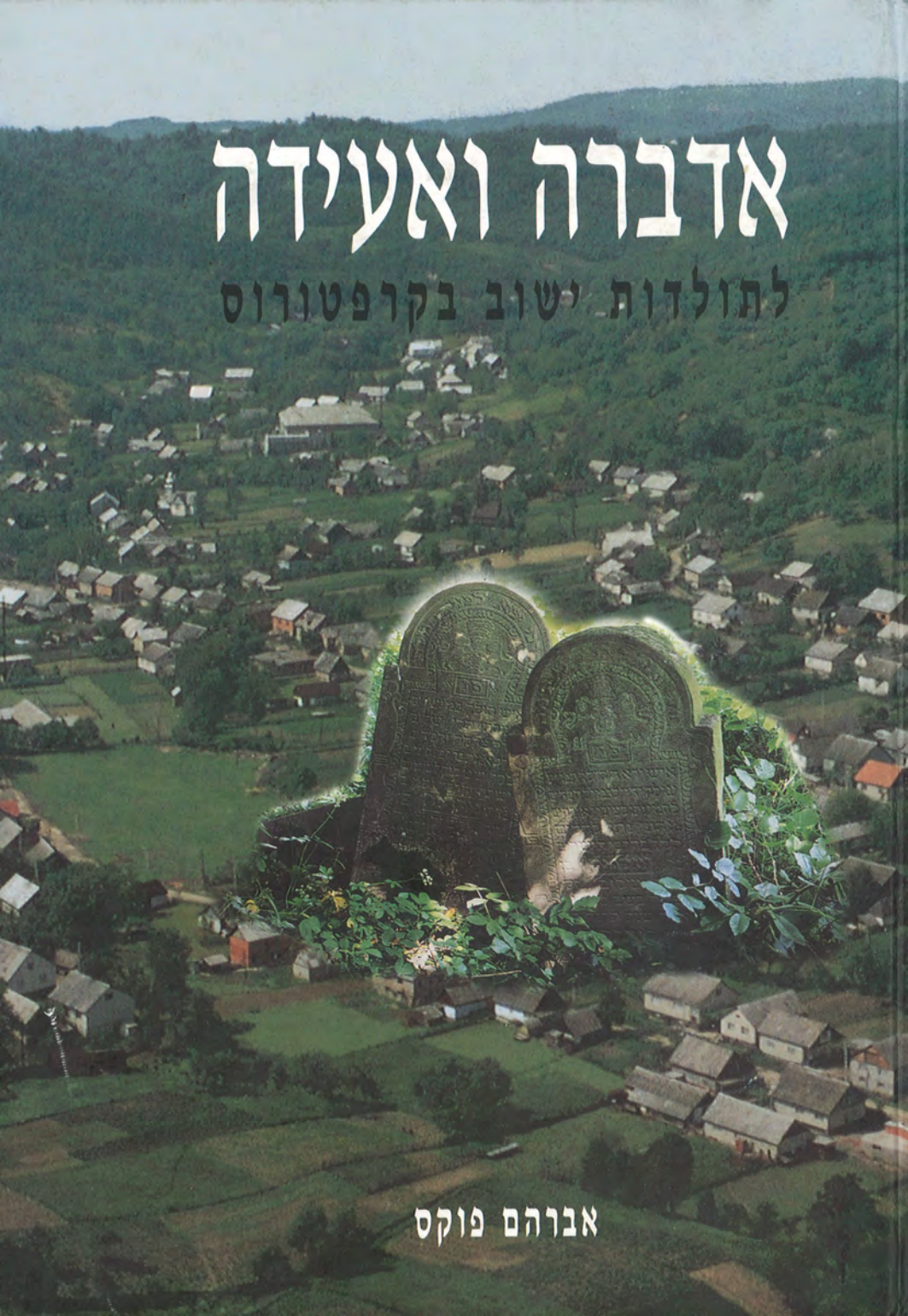

אדברה ואעידה

לתולדות ישוב בקרפטורוס

אברהם פוקס

מספרי מאיר שמואל ליברמן

המו"ל - אברהם פוקס, אל טורס בע"מ, ירושלים
טל. 02-6252699, 5660560

גרפיקה ועימוד - רונית מסקלצי
דפוס והפקה - פרינטיב ירושלים 02-5000115

אדברה ואעידה, לתולדות ישוב בקרפטורוס
- קהילת שאננדיף - / אברהם פוקס

נחסותם של

ד"ר זאב רב נוי, לוס אנג'לס
ורעייתו - ורדה פייגה בלומה,
בת ר' אברהם אשל ז"ל
ויוכבד אשל, בת ר' מרדכי ופייגה פוקס,

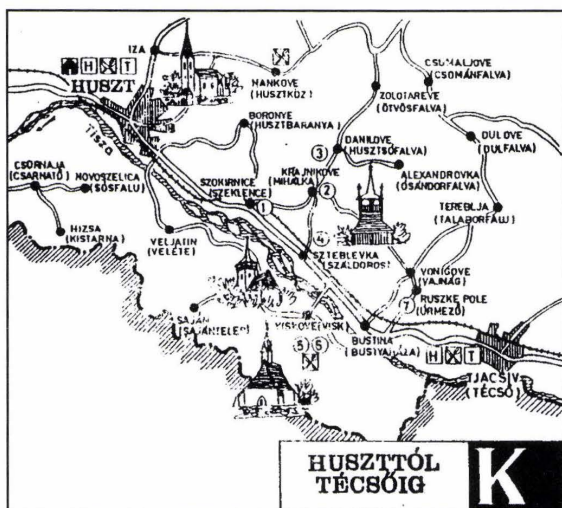
לעילוי נשמת

ר' אברהם אשל בן ר' יצחק אלימלך,
נפטר - י"ט בתמוז תשנ"ו, ז"ל

אֲדַבְרָה וְאֶעֱיֶדָה

לתולדות ישוב בקרפטורוס
- קהילת שאנדרוף -

אברהם פוקס

ירושלים תשס"א - 2001

יד ושם
רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

הספר ראה אור בסיוע הקרן לתמיכה בספרי זיכרונות של ניצולי שואה.
התכנים, הנתונים והעריכה הם על אחריותו של המחבר

* בעידוד ובשיתוף "בית העדות", ניר גלים *

בעזה"י, ירושלים
שבט, תשס"א

חוברת זו ביסודה עדות היא על קהילה יהודית
שנפלה באחת, באביב תש"ד.

כתיבת העדות נתמשכה על פני תקופה ארוכה,
מלווה ספקות על התועלת בה.
בחלוף השנים, בגבור השיכחה, נתחזקה ההרגשה
בצורך להדפיסה ולספר באמצעותה לדורות הבאים
על מה שהיה ונכחד.

לכאורה מדובר בסיפורה של קהילה אחת בלבד,
קהילת שאנדריף, אך, למעשה - משל היא לעשרות
קהילות דומות בהרי הקרפטים ובמורדותיה,
משני עברי נהר הטיסה, במיוחד לישובים הכפריים
במחוזות חוסט, בושטינה וטיאצ'בו.

בכולם פכו חיים יהודיים אורגניים משך כשלוש מאות
שנה, עד שעלה הכורת עליהם ועקרם משרשם.

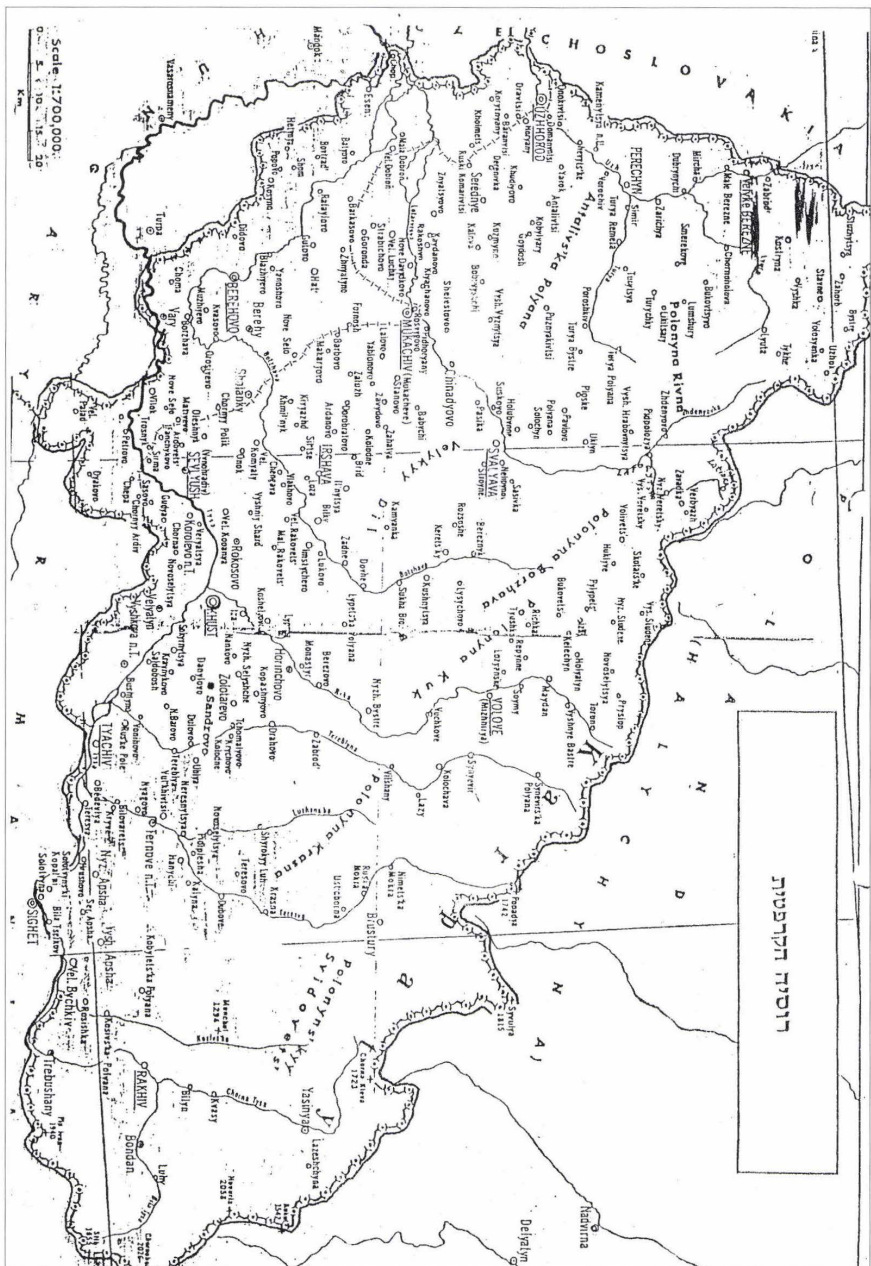
יש וקהילות שלמות נמחקו כליל, עד שלא נותר כמעט
נפש חיה אחת מהם שתספר על עצם קיומן,
דוגמת "ויברף", או "ורמזיף", הנושקות לשאנדריף
וישובים רבים אחרים באזור בושטינה ו-טץ'.

אלה ושכמותם נמחקו עוד בשנת תש"א.
השרידים מהם הושמדו באביב תש"ד,
יחד עם כל ישובי הסביבה ועם רובו של הישוב
היהודי בהונגריה כולה.

**תהא חוברת זו מצבת קודש לשאנדריף
ולכל הישובים הרבים הדומים לה**

ולאנשים התמימים והישרים שחיו בהם.

רוסיה הקרפפית

תוכן הענינים

חלק ראשון - לתולדות קהילת שאנדריף

א. לפתחו של ישוב ----- 12

ראשית והתהוות - שם הישוב - הרכב האוכלוסין - דור לדור יספרו -
חילופי משמרות - פותחים בחינוך - המורים מבוהמיה - חינוך ותוצאות.

ב. הונגרים עליך ----- 20

בהתמוטט ארץ - "כיבוש" טרנסילבניה - גזירת המסמכים - גירוש תש"א
- אומץ אשה - נס השיבה - ארכה ושבר בצידה - בחטיבות עבודה,
MUNKA SZAZOD

ג. פלישה וחורבן ----- 27

המפנה - מנרסניצה לשאנדריף - פגישת אם - בין פסח תש"ג לפסח תש"ד
- חדשות משפחתיות - בינתיים חתונה - היציאה ליער - "הניחו את הנשק"
- חזרה לכפר ריק - צעדת ראווה - פנה זיוס, פנה הדרם.

ד. גיטו סקרניצה ----- 36

קיום קצר - איש איש למשפחותיו - גרמנים מולנו - לכודים - אושוויץ
בירקנאו - גיהנם וסודו - וולפסברג - דרך ציכיה לאוסטריה - אבנזה -
אבות ובנים.

ה. השחרור ----- 45

"המלחמה נגמרה"? - אמריקאים באים - גסיסה - המיוחסים - איה ביתי
KDE DOMOV MUJ? - היעד בדפשוט - סיכום דמים - האח: חיים הערש
- קן חדש- בשבח הבנות.

חלק שני - משואה לתקומה

ו. חינוך ועלייה ----- 57

השיבה - הדרשה - פגישת מפנה - עליית הנוער - השחרורות - חינוך
והדרכה - "עולים" לארץ ישראל - לייפיהיים - התארגנויות - הווי ותרבות
- ההצגה הגדולה - ההעברה לאשאו - עוזבים, יורדים ועולים - הווי נדודים
- המעפיל האלמוני - בריחה והעפלה.

ז. כפר הנוער הדתי - קפריסין תש"ז ----- 66

שירת ההמנונים - באלאגאן - חנוך וחבורתו - מרים יונגרייז - הזרם הדתי
- מדריכים, מורים - מרדכי חיות - השביתה הגדולה - סמינר רוטנברג -
חשבון נפש - זרע הטנים וגרעין למושב "תקומה".

ח. בצל מלחמת השחרור - לתולדות מחזור ד' של הסמינריון בבית וגן ----- 74

סמינר בעל מוניטין - החלטת כ"ט בנובמבר - הפתק - שיעור ברובה -
הנתק - נפילת הל"ה - בין פורים לפסח - יוסף אדלר במרדו - קשר עין
לגוש עציון - תלמיד ורבו - ברטל ובניה - הערכה חיצונית.

חלק שלישי - חיים והווי בשאנדרף

ט. מחיה וכלכלה ----- 83

אוי פרנסה - האכר ושדהו - משקי עזר - בעלי מלאכה - נגרים, קצבים ותופרות - עגלונות - הובלות ה"רופה" - חנוונות ובתי מרזח - "אנשי אויר".

י. בית המדרש ומוסדות צדקה ----- 91

מוקדי החיים - המניינים - חברות צדקה וחסד - תלמוד תורה וקופת הגמ"ח - חברה קדישא - רב הקהילה - נוסחי התפילה. ה"חדר" ומלמדיו המלמדים - ר' אהרן בער - ר' שלום לייב - ר' יוסל השו"ב.

יא. שני הנערים שברחו לארץ ישראל ----- 102

הקהילה רוגשת - היציאה מתחום שבת - עלילות בקונסטנצה - אייזיק בבדיתו - על אנייה אמריקאית - גלגוליו של אייזיק - שני עולמות - איך יוצאים מהסבך? - הלב נשבר ואייזיק נפטר.

יב. חזרה לשרשים ----- 110

ביקורים בקרפטורוס - ביקורים חוזרים - בהליקופטר מעל שאנדרף - בטרנסילבניה הצפונית - ריסקיווע וקריווע - גרויסוורדין - ברגס ודיבעווע - מדיבעווע לשאנדרף - ויברף, UJBARD

חלק רביעי - דפי משפחה

יג. קוים לדמותה של משפחת "בני שלום" בשאנדרף ----- 125

משפחה עניפה - מיפקדים ומצבות מדברות - צאצאי ר' שלום - נחלאות ר' מרדכי - למדנים וחסידים - ר' יצחק אייזיק מאיר - ר' משה יעקב - ר' שלום בן הזקונים.

יד. משפחת הכהנים ----- 137

טו. בני ר' שלום ומרים ----- 142

האב ר' שלום - האם מרת מרים - בני ההורים - מרדכי הבכור - פעסיל הנפלאה - רבקה העמלה - פערל הנשמה הטובה - ישראל משה הבן היקר - מייטי השובבה - חיים הערש הנער הנועז.

רשימת בני קהילת שאנדרף - ----- 153

ערב חיסולם באביב תש"ד/1944

נעילת שער ----- 167

הקדמה

קרפטורוס - חבל ארץ במזרחה של אירופה, המשתרע מהעיר אוזשגורוד - UZSGOROD במערב עד לעיירות ראחוב ויאסינה במזרח, עיקרו - רכסי הרי הקרפטים המשתפלים במורדותיהם לכיוון הדרום, לשפלה החובקת את נהר הטיסה הזורם ממזרח החבל למערבו. שטחו כ-12,700 קמ"ר, משופע יערות ומטעים, מחצבים ואוצרות טבע שונים.

במאה ה-20 ידעה קרפטורוס תהפוכות רבות: עד תום מלחמת העולם הראשונה השתייכה להונגריה, בסיומה נכללה בציכוסלובקיה ובמרץ 1939 חזרה לידי הונגריה. בגמר מלחמת העולם השנייה סופחה לברית המועצות ועם התפרקותה של זאת נותר החבל בתחומי הריפובליקה האוקראינית. ב-1939 ישבו בו קרוב למליון נפש, מחציתם - רותנים, פלג של העם האוקראיני, כשליש - הונגרים, וכשישית (15,4%) היו יהודים שרובם, כ-56%, ישבו בכפרים, עסקו והתפרנסו מהחקלאות. שיעור העוסקים בעבודת האדמה בקרבם היה הגבוה ביותר בין היהודים בעולם.

כאמור, השתייך חבל זה לציכוסלובקיה משך עשרים שנה. בתקופה זו שגשג החבל, האוכלוסיה נהנתה מחיי חופש, שוויון ופריחה כלכלית. הישוב היהודי בקרפטורוס, שמנה ערב מלחמת העולם השנייה כמאה אלף נפש, היה בין הזוכים והנהנים. המסחר פרח, מוסדות חינוך ותרבות יהודיים רבו והרגשה טובה כללית נתלוותה לחייו של היהודי בחבל. זאת למרות העוני הרב, בו היתה שרויה האוכלוסיה כולה והישוב היהודי כחלק ממנה, תוצאות הזנחת השלטונות משך דורות רבים.

עשרים שנות שלטון צ'כי פתחו צוהר תקווה לעתיד טוב יותר.

והנה התהפך הגלגל בשנת תרצ"ט 1938/39 בתוצאת הסכם מינכן הידוע לשימצה. ההונגרים זכו בדרום החבל, הרתנים התקוממו נגד הצ'כים ביתרת החבל ובתוצאה מכך השתלטו ההונגרים במרץ 1939 על כל החבל והפכו להיות הבעלים שלו כמו לפני מלחמת העולם הראשונה. השתלטות הונגרית זו לא ניבאה טובות לישוב היהודי, אך, היה בה גם צד חיובי, זאת בשל סילוק סכנה גדולה שרחפה עליו מצד ה"סיצ'ים" - תנועה לאומית רותנית אוקראינית, בעלת מדיניות אנטישמית קיצונית.

השתלטות ההונגרים על קרפטורוס שמה קץ לתנועה זו.

התחיל מעין ירח דבש בין היהודים לבין ההונגרים, בטרם נלכדו אלה לגמרי ברשת הגרמנית. על ירח דבש קצר זה מסופר בהרחבה בפרק ב' "הונגרים עליך" של ספר זה, כאשר עיקרו של הפרק מספר על השתלבות ההונגרים בעגלת המדיניות הגרמנית, כולל קבלת עצותיהם ותכתיביהם בענייני היהודים. חוקים אנטי יהודיים וגזירות כלכליות החלו להגיע מעיר הבריה בדפשט, במגמה ברורה ומוצהרת להצר את צעדי היהודים במשק ההונגרי ולפגוע בפרנסותיהם. הדחקות רבתה ברחוב היהודי עד כי ימי העוני והמצוקה מסוף ימי שלטון הצ'כים נראו כתקופות זוהר לעומת הימים הקשים שזה עתה החלו. המצב אליו נקלע הישוב היהודי בהונגריה, ובמיוחד בקרפטורוס, הלך ורע. עם הפלישה הגרמנית להונגריה במרץ 1944 החמיר המצב והסתיים בהשמדת רוב הישוב היהודי בהונגריה, כולל - קרפטורוס כחלק ממנו.

המחבר כנער צעיר בן ארבע עשרה לווה אירועים קשים אלה מתחילתם ועד סופם, צילם אותם בעיניו וכל פרטיהם נחרתו עמוק במוחו ובנפשו. פה ושם הועלו אלה על הנייר ואף פורסמו בכתבי עת מזדמנים. לקראת הבאתם לדפוס רוכזו אלה יחד והושלמו דברים, עד למתן תמונה שלמה לקורא בהם, תוך התמקדות באחד הישובים הטיפוסיים של קרפטורוס, ישוב היכול מבחינות רבות לשמש סמל ודוגמא לשאר 250 הישובים בחבל ארץ זה.

ספר זה אף כי אינו אוטוביוגרפי, בכל זאת מצויים בו קטעים כתובים בגוף ראשון, הנושאים במקצת אופי אישי, מתוכם הושטו פרטים רבים שאינם משרתים את תכליתו העיקרית של הספר - לתאר אירועים בחבל קרפטורוס הנוגעים לישוב כולו. מדובר בהתרחשויות קשות בתקופה אפילה, שבין תחילת מלחמת העולם השנייה לבין סיומה, ימים גורליים ליהודי אירופה כולה, עליהם נכתבו ספרים ומחקרים רבים. המחבר של ספר זה, כמי שאינו מתימר לעסוק במחקר, מסתפק בתיאור מהלך הדברים כפי שנראו מכפר מולדתו - שאנדריף, אליו נקלע בתוצאת הפלישה הגרמנית. מתיאור זה ניתן ללמוד על שאר הישובים, עירוניים וכפריים כאחד, בקרפטורוס כולה.

בספר ארבעה חלקים, **הראשון** בהם, על חמשת פרקי, עוסק בתולדות שאנדריף ובגורל בני ישוב זה והדומים לו מערב ימי המלחמה ועד לסיומה הנוראי מהבחינה היהודית. החלק **השני** "משואה לתקומה" מספר על השתלשלויות שונות מתום ימי השואה ועד לעליית השרידים ארצה, כאשר עיקרי הדברים בפרק זה מתיחסים לענייני חינוך, עליית הנוער, מחנות שארית הפליטה בגרמניה, ההעפלה ארצה, קפריסין וההשתלבות במלחמת השחרור. החלק **השלישי** שב לתאר את החיים וההווה בשאנדריף, על מוסדותיו הצנועים והיפים, כולל סיפור מעניין ומיוחד ביחס לשני נערים שברחו לארץ ישראל. חלק זה מסתיים בתיאור שובם של בני קרפטורוס לביקורים חוזרים בעיירות ובכפרי מולדתם של פעם.

החלק **הרביעי** "דפי משפחה" מיועד ומכוון לבני משפחת המחבר, למשפחת הכוהנים וליוצאי שאנדריף בלבד שהכירו משפחה עניפה זו, של כ-60 משפחות פוקס. דפים אלה וכן רשימת בני הישוב כולו ערב ימי השואה הם בבחינת הנצחה לכל הנפשות מטף ועד זקן, שחיו בישוב זה שאיננו עוד, למען הצבת שם וזכר לכל יחיד מהם, בבחינת "לכל אדם יש שם".

חלק ראשון
לתולדות קהילת שאנדריף

א. לפתחו של ישוב

ראשית והתהוות

ראשיתה של שאנדורף לוטה בערפל, כך גם תחילת התהוות קהילה יהודית בה. מסמכים שיעידו על מועד ייסודו של הכפר אינם בנמצא, לא ברישומי המועצה המקומית של היום ולא בתעודות המעטות שנותרו לפליטה בידם של שרידי השואה¹.

מכאן שלא ידוע מועד בואם המדויק של ראשוני היהודים לישוב, מוצא מגוריהם הקודמים, סיבת בואם לשם ותהליך התבססותם הראשונית בו. הכל - מסורות בעל פה והשערות - מבוססות על חישובי שנות חייהם של ראשוני המתישבים ועל מצבות עתיקות שנשתמרו פה ושם.

מקובלת ההנחה, שבדומה ליושבים אחרים באזור זה של **חוסט**, נוסדה גם שאנדורף בסוף המאה ה-18, היינו לפני כמאתיים וחמשים שנה, כחלק מתהליך כללי של התישבות באזור זה של הקרפטים, שהתרחש כמו מעצמו, או אולי ביזמת השלטונות האוסטרו-הונגריים. מדובר באזור הררי - בצפון מזרח המדינה, שהיווה עד להתחלת ההתישבות בו מקום מרעה וצייד - מחד, ושטח הפקר פתוח לכל - מאידך. מכל העברים נגסו בו, ושליטת המדינה בו רופפת היתה עד למאד. ייתכן, איפוא, שעצם ההתישבות בו, באה לשים קץ למצב זה.

בעלי הנכסים במקום היו ברונים הונגריים מקדמת דנא, שהעסיקו בנכסיהם רועים ושומרים רותנים-אוקראינים, צאצאי ההוצולים² שנאחזו אט אט באזור זה, בו עבדו כאריסים, ואף קיבלו בו חלקות אדמה לעיבוד עצמי. כך נעשו הם דה פקטו בעלי הבית של המקום. השלטונות נעזרו ברותנים אלה לצורך ניצול חמרי הגלם של האזור, בעיקר - כריתת יערות העצים המשובחים, וכן - כרייה במכרות המלח שנתגלו באזור זה, כולל מכרת המלח של שאנדורף.

כך נהווו כפרים קטנים - אליהם ולתוכם נמשכו יהודים שמצאו בהם את פרנסתם בריוח יחסי, משוחררים מכל אותן מצוקות כלכליות וחברתיות שידעו בערים ובישובים גדולים יותר - מהם באו.

כאן בכפרים החדשים הרגישו היהודים בבית, שווים למקומיים, ואף עולים עליהם בחשיבותם ובכשרונותיהם, כי הלוא גם הרותנים היו תושבים חדשים במקום לא להם.

שם הישוב

שמו הראשוני של הישוב - SÁNDORFALVA, היינו כפרו של "שנדור", -בהונגרית³. הרותנים קראו למקום - SANDROVO, כך כונה הישוב גם בעת שלטון הציכים, בימים שבין שתי מלחמות העולם.

1. אולי מצויים מקורות כלשהם בארכיון שהוקם בברהובו-ברגסס, על ידי ברית המועצות, בשנת 1945, לאחר סיפוח קרפטורוס אליה. ארכיון זה טרם נחקר, הגישה אליו עדיין בעייתית.

2. שבת הררי שמוצאו מאוקראינה הדרומית, בעיקר אזור פודוליה.

3. כנראה שמו של אחד מבעלי הנכסים באזור זה.

עם כיבוש קרפטורוס ע"י ההונגרים בשנת 1939 קבעו הם לישוב זה את השם: Ó-SÁNDORFALVA, היינו שאנדארפאלווא **העתיקה**. זאת כדי להבדילו מישוב אחר, עיירה בסביבת העיר סגד, הנושא שם דומה. לאחר שקרפטורוס נכבשה על ידי ברית המועצות בסתיו 1944, ועם סיפוחה אליה, קבעו הם לישוב את השם - ALEXANDROVKA, וכך הוא נקרא עד היום הזה. היהודים קראו לישוב בשם - שאנדריף, או שנדרוב.

רישומים ראשוניים בהם נזכרים יהודים בשאנדריף הם מן המפקד של מלכות הונגריה משנת 1830. לפי מפקד זה גרים בשאנדריף 41 יהודים (נפשות). לפי מיסמך אחר משנת 1832, מצויים בשאנדריף באותם ימים 12 בתי אב, והם:

מאיר פוקס (5), איציק פוקס (2), שלום פוקס (2), שבתי פוקס (5), אייזיק יעקובוביץ (4), שבתי פרידמן (5), אבא מאירוביץ (6), מושקו קופלוביץ (3), מאיר לעב (4), הערשקו קופלוביץ (3) האלמנה גנענדט (7). (בסוגריים - מספר הנפשות).

ממספר קטן זה של בתי אב התפתחה קהילה יהודית מכובדת שמנתה, ערב חיסולה באביב תש"ד, 90 משפחות - טליתות, כפי שנהוג היה לומר. כולם גרו במרכז הישוב, ברחבת רבה ובהרגשת בעלת בתיות.

לצידם התגוררו, בשולי הכפר, במפוזר - בשדות וביערות, כ- 150 משפחות ערליות, ממוצא רותני-אוקראיני.

אלה ואלה חיו במידה רבה של הבנה ושלוש, חיים של איכרים עובדי אדמה, קשיי יום כולם. מעטים מהם - יהודים בעיקרם - בעלי מלאכה, חנוונים וסוחרים, משווקי תוצרת המקום. אלה השלימו את אלה, כאילו כך נגזר ממרומים.

נראה כי רוב היהודים באו מעיירות גליציה שבצפון מזרח המדינה, או מישובים קדומים יותר באזור זה, כגון - סיגט וסביבתה. משפחות בודדות הגיעו גם מארץ האם של הונגריה, כולל סלובקיה, שהיתה חלק אינטגרלי של הונגריה.

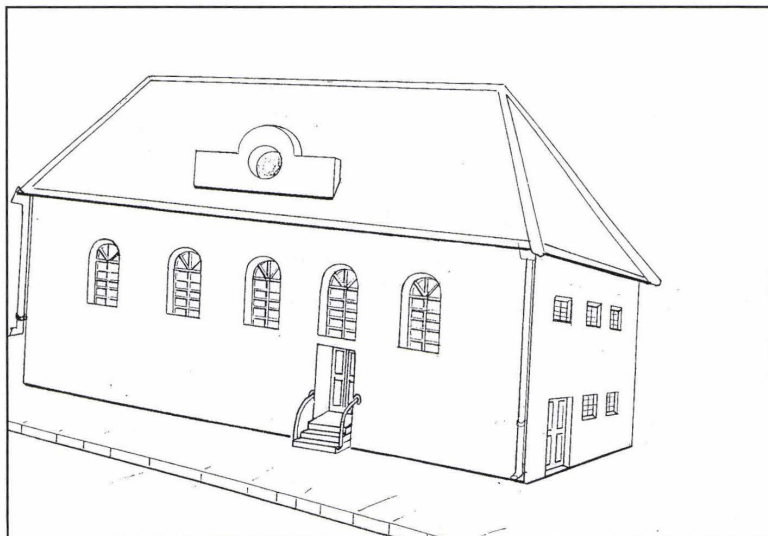
הישוב, ספק כפר ספק עיירה, חבי בין הרים בתוך מורדותיו הדרומיים של הרי הקרפטים, 22 ק"מ ממזרח לעיר המחוז חוסט, ובמרחק של 13 ק"מ מנהר הטיסה. הישובים הגובלים עם שאנדריף ומקיפים אותה - דניליץ, קרייניקוף, סלדובוש, אוברייב, טרבלה, דילוף וזולוטריף - נוסדו כנראה אף הם, כמו שאנדריף, בסוף המאה ה-18, בתוצאת פיתוח שלטוני יוזם שסיבותיו לא ידועים כל צרכם.

הרכב האוכלוסין

תושבי הכפר הרותנים היו בעלי לאומיות סלבית-אוקראינית וכך גם שפתם. רובם השתייכו לדת הנוצרית-פרבוסלבית, מיעוטם נמנו על הנוצרים היוונים-אורתודוקסים. חלק אחר מהם השתייכו לכת ה"סובוטניקים" - היינו "שומרי שבת".

כשליש מתושבי הכפר היו יהודים. אך, למרות מיעוט מספרם, נוכחותם בלטה מאד, מעל ומעבר למספרם, בשל מגוריהם במרכז הכפר, ברחוב הראשי שעבר את שאנדריף לכל אורכו - ממערב למזרח, מכיוון חוסט לעבר הישוב "טרבלה". זר אם הזדמן לכפר עשוי היה להתרשם שהיהודים הם הרוב הגדול בו. זאת בשל מגוריהם במרכז הישוב ובשל פעילותם המתמדת בענייני מסחר וחברה.

חיזק רושם זה עובדת הימצאותו של בית הכנסת, בנין גדול ומרשים, בלב ליבו של הרחוב הראשי. הוותנים, לעומת זאת, גרו, כאמור, בשולי הכפר. גם שתי הכנסיות שלהם מרוחקות היו מהרחוב הראשי וממרכז הישוב.

שרטוט מביהכ"נ בשאנדריף. נחנך, כנראה, בשנת תרע"ג-1913. קדם לו ביכ"נ בנוי מעץ שנשרף.

כאמור, על ראשיתה של קהילת שאנדריף אין בידינו מקורות של ממש. כנגד זה גלוי וברור מאד הסוף המחריד, כאשר הונף על קהילה זו גרזן ההשמדה באביב תשי"ד 1944, על ידי הגרמנים וההונגרים גם יחד, בעצה ובמעש אחד.

בהמשך - יסופר במפורט תהליך ההשמדה והחיסול של קהילה קטנה ונפלאה זו, אשר כותב שורות אלו היה עד לו.

דור לדור יספרו

בהעדר מקורות ממשיים על ראשיתה של שאנדריף, יירשמו דברים על סוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20 מפי שרידים, כפי ששמעו אותם מהוריהם ומזקניהם שהיו ואינם עוד.

אלה שמעו על השלוה והבטחון היחסי ששררו בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה, היינו בימי השלטון של ממלכת אוסטרו-הונגריה, תקופה שהשתרעה על פני כ-200 שנה.

בימי שלטון זה נהנו היהודים, בדומה למיעוטים אחרים, מזכויות אזרחיות ניכרות, בעיקר בתחומי דת וחינוך. בנוסף לכך, ניתנה ליהודים הזכות לרכוש שדות, לעבדם ולהתפרנס מהם. ואמנם רבו יהודים שרכשו שדות, יערות ומטעים, עיבדו אותם והתפרנסו מהם בכבוד.

והנה פרצה מלחמת העולם הראשונה וזו זעזעה את המלכות כולה. גלים ממנה הגיעו גם לשאנדריף הרחוקה. יהודים, אף אבות לילדים, גויסו למלחמה ונשלחו לחזיתות שונות, כדי ללחום את מלחמת הקיסר באויביו.

בארבע שנות המלחמה 1914 - 1918 נפלו ונפצעו רבים, ביניהם בני קהילת שאנדריף, שהותירו אחריהם אלמנות ויתומים אומללים. אלה, כמובן, אף פעם לא הבינו פשר מלחמת אביהם. בין הפצועים יצויין במיוחד ר' יצחק אייזיק בן ר' משה יואל יעקובוביץ, יהודי למדן ובעל מחשבה. איש זה נפצע קשות בכתפיו ונרפא למזלו מפצעיו. הילדים נהגו להתבונן במקום פגיעתו, בעת ביקוריו ב-"מקוה" בימי ששי אחה"צ. היתה זו בשבילם עדות חיה ומרטיטה למאורעות נוראיים ששמעו עליה מאחרים.

בין המשתתפים במלחמה זו וחזר בשלום היה גם ר' אליה הנפח שהתפרסם כגיבור מלחמה ומרבה היה לספר לבני הדור הצעיר על מעלליו המלחמתיים. הצעירים אהבו לשמוע סיפורים אלה, להזדהות עם דמות נפלאה זו, ולחלוק לו כבוד מיוחד.

בתום המלחמה, על חורבות אוסטרו-הונגריה, קמה בין השאר, מדינה חדשה - צ'כוסלובקיה. עם לידתה, כאשר חשבו שנסייתו האסונות וימי השלום הגיעו, באה צרה חדשה על בני הקהילה. מגיפת טיפוס פרצה, קראו לה: "די שפאנישע קרענק" (המחלה הספרדית) ורבים נספו גם בה. היתומים והאלמנות שנותרו מאלה היו צריכים להשתקם בכוחות עצמם. אשר לפגועי המלחמה, לזכותם של השלטונות הציכיים ייאמר כי קבלו על עצמם אחריות לנפגעים לא להם, שילמו פנסיה לשארים של הנופלים ולפצועים של אותה מלחמה. היה זה מחווה לאזרחיהם החדשים.

חילופי משמרות

מלחמה הראשונה הסתיימה והקהילה היהודית בשאנדריף, כמו גם שאר קהילות קרפטורוס, ליקקה את פצעי מלחמה זו. בנוסף לכך נשתר עתה תוהו ובוהו באיזור כולו, בגלל חילופי מלכויות. באין עדיין שלטון של ממש רבו מעשי השוד והגניבות. הכל נעשה הפקר. זאת עד שהשלטונות הציכיים התארגנו והכניסו מעט סדר במדינתם החדשה.

מדינה חדשה ועמה - סגנון חיים חדש. חוקים שונים ופקידים אחרים. גם זינדרמים חדשים ובפיהם שפה שונה - צ'כית - הדומה ביסודה לשפת הרוטנים המקומיים, אך - גם שונה ממנה. ליהודים ולערלים אין בעיית תקשורת עם השלטונות החדשים, קל להם אפילו יותר מאשר בעבר - כאשר היו צריכים לדבר הונגרית עם השלטון הקודם, שפה אשר רובם לא שלטו בה כלל.

חוקים חדשים ונוהגים ממלכתיים ממין אחר מתחילים לחדור לכל פינה במדינה. הכל שונה ממה שהיה קודם. לאט לאט מתחילים להתרגל לשלטון ולסגנון החדשים.

פותרים בחינוך

השלטון החדש, ברצותו לבסס את עצמו ולחזק שליטתו באזור זה של הקרפטים, התחיל את דרכו, באינטנסיביות רבה, בהקמתם של בתי ספר צ'כיים ממשלתיים בכל ישובי האזור. זאת בניגוד לקודמיו ההונגרים אשר ויתרו על בתי ספר משלהם בשפתם ההונגרית והסתפקו בביה"ס הרוטני הקיים מקדמת דנא - בו למדו בשפה האוקראינית המקומית.

בימי ההונגרים לא שלחו היהודים את ילדיהם לבתי ספר רוטניים, כי לא רצו שילמדו יחד עם ה"שקצים" וה"שיקסעס" - בני הערלים. עתה נוצר מצב חדש, חוק חינוך חובה הושלט בתקיפות, על פיו - גם ילדי היהודים חייבים להשתלב במסגרת חינוכית כלשהי ואין להסתפק עוד בחינוך ה"חדר" בלבד.

על רקע זה הכניסו היהודים את ילדיהם, בנים ובנות, לבית הספר הצ'כי שזה עתה נפתח בשאנדריף. בתוצאה מכך נוצר מצב מיוחד ומשונה כאשר כל ילדי הרוטנים לומדים בביה"ס האוקראיני שלהם, כבעבר, ואילו כל ילדי היהודים לומדים בביה"ס הצ'כי, שהנו בעצם, מבחינת הרכב הלומדים בו, בית ספר יהודי. אם להוסיף על כך את העובדה שבביה"ס הצ'כי לא למדו כלל בשבת, בהתחשב בילדים היהודיים, ובמקום זה פעל ביה"ס ביום ראשון כרגיל, הרי שבית ספר "צ'כיי" זה היה לאמיתו של הדבר בית ספר יהודי - בו לימדו בשפה הצ'כית.*

עם זאת יש לומר שמחנית תוכן הלימודים היה ביה"ס - צ'כי מובהק. המורים לימדו בו את ההיסטוריה של עםם, את התרבות ואת הספרות שלהם, את חוקי האזרחות של ארצם וכל מה שעם קטן-גדול זה יצר ותרם לתרבות האירופית. שעה שבועית אחת בלבד הוקדשה לדת היהודית. שעה זו כונתה - NABOZENSTVA, והיא ניתנה על ידי מורה יהודי בעל הסמכה לכך.

מצב זה נמשך והתקיים בשאנדריף, ובחלק גדול משאר הישובים בקרפטורוס, בכל תקופת קיומה של הרפובליקה הצ'כוסלובקית, בין שתי המלחמות. הלימודים בביה"ס הצ'כי התקיימו בשעות לפנה"צ, מ-8 בבוקר עד שעה 1, או עד שעה 2 אחה"צ. לאור זאת נאלץ עתה ה"חדר" לצמצם את לימודיו לשעות השכמה 5 - 7 בבוקר ולשעות אחה"צ וערב בלבד. דבר זה הכביד מאד על הילדים, בהיותם נתונים לעומס לימודי גדול, ללא זמן פנוי כלל למנוחה ולמשחק.

* זה מזכיר לכותב שורות אלו את השלט שהיה תלוי מעל ביה"ס היהודי במורבסקה אוסטרבה: ZIDOVSKA SKOLA V CESKEM JAZIKU - היינו "בית ספר יהודי בשפה הצ'כית".

המורים מבוהמיה

השלטונות עמדו יפה במבחן התחייבויותיהם כלפי בתי"ס "שלהם". מבוהמיה וממורביה שלחו לקרפטורוס ממיטב כוחות ההוראה שלהם, מורים בעלי רמה פדגוגית גבוהה. המורה היה מסוגל ללמד, בנוסף למקצועות ההוראה הרגילים, גם ציור, זימרה, מחזאות, התעמלות, מלאכה וכד'.

המורים היו ספוגים תרבות ציית שרשית, מסורים מאד ליעדם החינוכי, עושים את מלאכתם במסירות רבה ובהתלהבות. המצטיינים ביניהם היו יוזמים תכניות חינוך מיוחדות, כגון עריכת טיולים בטבע - (PROCHAZKA), או פיתוח קשרים בין ילדי ביה"ס המקומי לבין ילדי בתי"ס אחרים בבוהמיה הרחוקה. הקשר כלל - התכתבויות בין תלמידים, החלפת מתנות, על פי רוב - עבודות יד שונות שנעשו בשיעורי המלאכה בביה"ס.

במיוחד זכור לטוב בענין זה המורה האחרון שניהל את ביה"ס הציכ בשאנדריץ בשנות 1935 - 1939, הלוא הוא - JIRI KÁRPISEK, מהעיר CESKE BUDEJOVICE שבבוהמיה הדרומית. הישגיו בתחום החינוך והחברה היו מרשימים ומעוררים התפעלות. כל תושבי הכפר העריכוהו מאד ונתנו לכך ביטויים שונים.

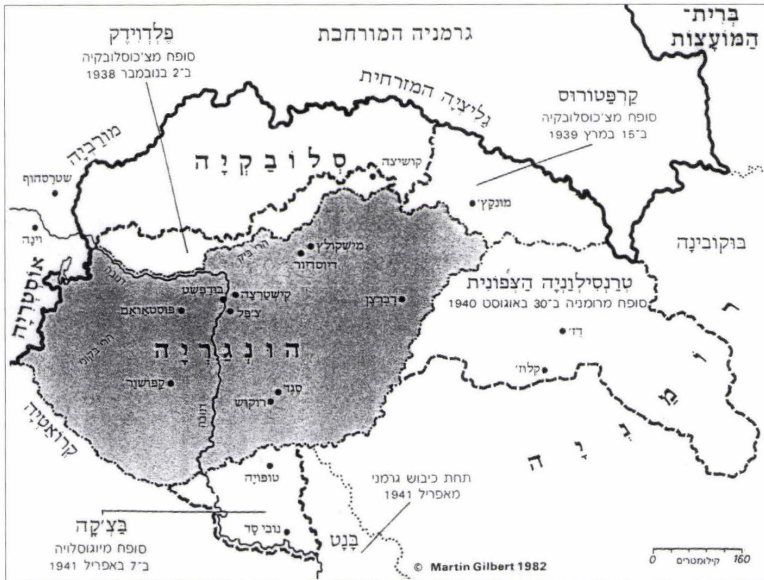
בביה"ס הציכ-יהודי של שאנדריץ עבדו בדרך כלל 4 מורים. אלה שכרו חדרי מגורים בבתי יהודיים, קנו בחנויותיהם וחיו את חיי הכפר שלהם. בדרך זו הכירו את מנהגי היהודים, תמחו עליהם, חקרו בהם ואף ציירו אותם. הסקרנות הביאה אותם לחתונות יהודיות, לביה"כ ולבתי יהודיים. לא עברו שנים רבות וביה"ס הציכ בשאנדריץ התמסד והיווה חלק בלתי נפרד מההווי הכפרי כולו.

חינוך ותוצאות

המורים הציכים השכילו לטעת בלבות הילדים פטריטיות גדולה למולדת הציכוסלובקית, לעורר בהם גאווה על השתייכותם למדינה דמוקרטית זו. להישגים אלה סייעה הרגשתם הכללית הטובה של היהודים במדינה זו בעלת שלטון דמוקרטי אמיתי וליברלי ביחס לכל המיעוטים שחיו בתוכה.

לחינוך טוב זה היו תוצאות מעשיות. צעירים רבים מקרפטורוס נמשכו בהשפעתו לחלקים המערביים של המדינה - סלובקיה, מורביה ובוהמיה. בני נוער רבים היו עוזבים את בית הוריהם העני ומנסים את מזלם במערב המדינה, באזור המפותח והעשיר יותר. לרוב הצליחו בחיפושיהם, השכילו ועלו בדרגות הקידמה והעושר.

ב. הונגרים עליך

הונגריה המורחבת, ערב מלחמת העולם השנייה.

בהתמוטט ארץ

בחורף של שנת 1938 - 1939 רעדו אמות הספים באזור קרפטורוס. בסיומו של אותו חורף, במרץ 1939, כבשו ההונגרים, על דעת הגרמנים, את כל קרפטורוס וחזרו להיות הבעלים שלו, כמו לפני מלחמת העולם הראשונה.

עם הכיבוש נראה היה בתחילה כי לא יחול שינוי משמעותי לרעה ביחס ליהודים, כי הרי זאת תקופה של הרחבת גבולות הונגריה, המחייב הוכחה לעולם כי ראויים הם ההונגרים שמדינתם תתרחב.

בצבא ההונגרי הכובש משרתים גם חיילים יהודים, תושבי ארץ האם - ANYAORSZÁG, ונוכחותם בשרות הצבאי היה בה כדי לומר לתושבי המקום, יהודים ולשאינם יהודים, כי בשלטון שיווני מדובר.

יתירה מזאת, לפני בוא ההונגרים, ערב עזיבת הציכים, רחפה סכנה גדולה על הישוב היהודי בקרפטורוס מצד ה"סיצ'ים" - תנועה לאומית רותנית-אוקראינית, בעלת מדיניות אנטישמית קיצונית, שפעלה למען גירוש הציכים ועצמאות האזור בשליטתם. כניסת ההונגרים שמה קץ לתנועה זו וסילקה סכנה מוחשית מראשי היהודים. התחיל, איפוא, מעין ירח דבש בין השלטון ההונגרי "המשחרר" לבין היהודים התלויים עתה בהם.

אולם, ירח דבש זה קצר היה עד למאד, ולו גם בהשפעת הגרמנים מושכי החוטים. המדיניות האנטישמית בהונגריה רבתה והתפתחה בקצב מהיר מאד. מעיר הבירה בודפשט יצאו בתכיפות רבה חוקים וגזרות כלכליות קשות נגד היהודים, במטרה להצר את צעדיהם במשק ההונגרי ולפגוע בפרנסותיהם. על היהודים נאסר להחזיק במפעלי תעשייה ובחנויות ובכל דבר בעל אופי מסחרי. כמו"כ נשללה מהם הזכות לשמש בתפקידים ממשלתיים וכל עיסוק יהודי נחשב להיות פסול בעיני השלטון. עול המסים הוכבד עליהם ומוסדות יהודיים נתונים היו לביקורת ממשלתית עויינת.

בתוצאה מכך רבתה הדחקות ברחוב היהודי עד כי ימי העוני והדחקות של סוף ימי שלטון הצי'כים נראו כתקופת זוהר בהשוואה לימים הקשים הנוכחיים שזה עתה החלו.

חטיבות העבודה

במקביל סולקו היהודים מהשרות הרגיל בצבא ההונגרי וגויסו לגדודי עבודה מיוחדים ליהודים - Munka Szazod, במטרה לנצלם ולהשפילם.

הגיוס הקיף את כל הגברים היהודיים בגיל שבין 20 - 48 שנה, ללא התחשבות כלל במצבו המשפחתי של המגויס. אבות לילדים נאלצו לעזוב את משפחותיהם ולהשתעבד לסגל פיקודי הונגרי, סדיסטים מובהקים וטיפוסים מרושעים, ולהיות מועסקים על ידם בעבודות פרך ובמלאכות בזויות.

קצרה יריעה זו מלספר פרשה מכוערת זו של השלטון ההונגרי. יצויין רק כי עם גיוס זה התחילה למעשה שואתם של יהודי הונגריה, ובמיוחד יהודי מזרח קרפטורוס ושאנדורף בתוכם.

"כיבוש" טרנסילבניה

בקץ ת"ש - 1940 כאשר ההונגרים ריכזו את צבאם בקרפטורוס, לקראת פלישתם לטרנסילבניה, נעזרו אלה עוד ביהודים להשגת יעדם. יהודים משרתים עדיין בצבא ההונגרי כחיילים הגאים בצבא מדינתם, נאמנים לו, ואף מגלים פטריוטיות למדינתם ההונגרית ולשאיפותיה הטריטוריאליות.

בהיערכותו על הגבול הרומני, מתקבל הצבא ההונגרי בסבר פנים יפות על ידי התושבים היהודיים בקרפטורוס, כולל שאנדורף - שנתמלאה מצבאם. יהודים מעמידים חדרים בבתיהם לקציני הצבא, מפנים מקומות ברפותיהם לסוסי הצבא ההונגרי, החקלאים היהודיים מוכרים להם מספוא, נפחים יהודים מתקנים את פרסות סוסיהם ועוזרים להם בעצה ובמעש, ככל שידם משגת.

כחודש ימים חנה הצבא ההונגרי בשאנדורף, התאמן בשדות, תוך גרימת נזקים רבים לתושבי הכפרים, יהודים ושאינו יהודים. אעפ"כ שוררת עדיין הבנה מסויימת בין תושבי המקום לבין צבא זה אשר היה עדיין חדש יחסית בקרפטורוס.

בינתיים "נכבשה" טרנסילבניה הצפונית, כלומר נמסרה על ידי היטלר, לפי הסכם וינה, על מגש של כסף לבן בריתו ההונגרי, תוך הידוק הברית בין שני שותפים אלה, גרמניה והונגריה. באותו זמן נמשכת המלחמה בין גרמניה לבין אנגליה, עיקרה - קרבות במערב אירופה, על הים, באזור הבלקנים ובצפון אפריקה. אולם בקיץ תש"א, יוני 1941, מתנפלת גרמניה באופן מפתיע על בריה"מ, כובשת בסערה את המחצית השנייה של פולין ההיסטורית וחודרת עמוק

לתוך אוקראינה ורוסיה. בתוצאת כיבושים אלה נעשית גליציה, הגובלת בקרפטורוס, אזור חסות הונגרית - גרמנית.

גזירת המסמכים

הישוב היהודי השרשי בקרפטורוס היה לצנינים בעיני ההונגרים מרגע שובם לאזור. קשה היה להם להשלים עם העובדה שעם הסיפוחים למיניהם גדלה האוכלוסיה היהודית בארצם, על כן חיפשו דרך לצימצום אוכלוסיה זו והנה נפלה בידיהם הזדמנות זו - להעביר חלק מאוכלוסיה זו לגליציה הסמוכה, שעל פי טענתם, ובמידה מסויימת של אמת, חלק גדול מאוכלוסיה זו באה משם, פלשה לאיטה מתוך שטחים פולניים ואוקראיניים לתוך המולדת ההונגרית שלהם.

הגרמנים, בעלי הבתים החדשים של גליציה, נכונים ושמחים מצידם לקבל יהודים מקרפטורוס לתחומם "ולטפל" בהם כדבעי בשיטותיהם המיוחדות, שעד כה טרם היה ידוע טיבם האמיתי. מזימת השלטון ההונגרי עלומה היתה ליהודים, עד אשר נתפרסמה דרישת השלטונות מהיהודים להוכיח במסמכים את עובדת היותם אזרחי הונגריה.

רוב ישובי קרפטורוס לא התייחסו ברצינות לדרישה זו, עד אשר הגיעו בשורות איוב על גירוישים המתבצעים בישובים סמוכים - באזור טעץ', מונקאטש וכן בכפרים הגובלים בשאנדריף, כגון אובריף, ויניף ועוד.

חוסר ההתייחסות לגזירת המסמכים נעוץ היה בעובדה כי לכל הישוב היהודי בקרפטורוס היו שרישים עמוקים בו. אבותיהם ואבות אבותיהם, מזה דורות רבים, נולדו וחיו פה מאות בשנים. מי זה יכול, איפוא, לפקפק באזרחותם הטבעית במקומות מגוריהם הנוכחיים? זה נראה היה להיות בלתי הגיוני לאדם מן הישוב.

בעלי ממון מעטים אשר חששו מהגזירה, מיהרו ושלחו שליחים לבדפשט הבירה, כדי להשיג תעודת האזרחות הנדרשת - ÁLOM POLGÁRSÁG. אולם, רוב רובו של הישוב היהודי, העני ביסודו, לא יכול היה להרשות לעצמו הוצאות כאלה ולא עשו דבר בנידון זה, אלא בטח בהגיונו וברצונו הטוב של השלטון. בשאנדריף עצמה, מבין 90 המשפחות, כעשר משפחות בלבד השיגו את הנייר המבוקש.

גירוש תש"א

כאשר גורשו ונעקרו קהילות שלמות הסמוכות לשאנדריף, מאזור טעץ', בושיטינה וטרבלה, אחזה בהלה ביהודי שאנדריף. התרוצצות מסביב למשרדי ממשלה בעיירות המחוז ובעיר חוסט, מרכזים מינהליים של השלטון, לא הועילו, כי חזקה היתה עליהם גזירת השלטון לגרש את מחוסרי תעודת האזרחות ההונגרית מארץ לידתם.

אם גירוש - לאן? גם זה לא היה ברור בתחילה. אך, חיש מהר התברר כי היעד הנה - גליציה, אשר זה עתה נכבשה ע"י הגרמנים. מפי השמועה נודע כי היהודים מובאים אל תחנות הרכבת הסמוכות לישוביהם, משם מוסעים ל-יאסינה - עיירת הגבול המזרחית של הונגריה, על גבול גליציה, ומשם מגורשים הם ברגל אל מעבר לגבול לתוך תוכה של גליציה. עם בוא הפקודה ליהודי שאנדריף להתכונן לגירוש שיבוצע למחרת היום, בהלה ופאניקה אחזה בכל. אנשים החלו באריזות, הכינו צידה לדרך וניסו למכור מעט מרכושם כדי להצטייד

עם מזומנים לדרך וכו'. היו שחשבו להתחבא ביערות, אך, אזהרת השלטונות חמורה היתה, תוך איום במוות על המתחבאים.

והנה הגיע היום המר והנמהר, יום הגירוש. מספר רב של מכוניות משא גדולות, צבאיות ואזרחיות, הגיעו לשאנדרף, עמוסות זינדרמים, והיהודים נצטוו להתרכז בחצר ביה"ס לביקורת ולהעלאה על המכוניות. משפחות משפחות הגיעו למקום הריכוז, בכי תינוקות ויללת נשים התערבבו זה בזה. מסביב - טבעת זינדרמים ומאחוריהם התושבים הרותנים - העומדים וצוחקים, נהנים מן המחזה שנודמן להם - לראות איך היהודים, שכניהם מזה דורות רבים, מגורשים מבתם לארץ נכרייה ורחוקה. עוד מעט יירשו הם את נכסי היהודים וחסל פרשת השכנות הטובה לנצח.

המעניין הוא כי הרותנים עצמם היו ביסודם שבטים הוצוליים שהגיעו הנה, כמו היהודים, לפני דורות אחדים. אך, מי זה יפקפק בזכויותיהם הטבעיות לאזרחות מקומית? כמובן, שהם לא ידעו את תכניות הגרמנים לגביהם, לגרש ולחסל גם אותם בשלב מאוחר יותר.

אומץ אשה

כותב שורות אלה היה בן 15 בעת התרחשות הגירוש, והכל עומד חי נגד עיניו. כל קהילת שאנדרף, כ-400 נפש נדחסה לתוך שתי כיתות ביה"ס, בצפיפות רבה מאד, כאשר בכי הילדים וזעקות האמהות עולות השמימה. התנהגות הזינדרמריה קשוחה ואכזרית היתה. אלה החשיבו את עצמם כגבורים על פני קהל אזרחי זה, שהיה מורכב בעיקרו מזקנים, נשים וילדים, כי הרי הגברים בגיל שבין 20 - 48 גויסו זה מכבר לחטיבות העבודה המיוחדות ליהודים במסגרת הצבא ההונגרי. ומה קל יותר מאשר לנהוג בקהל אומללים זה באכזריות ובגסות - בה הצטיינה הזינדרמריה ההונגרית מאז ומתמיד !

והנה תמונה אחת מהעלייה למכוניות המשא. היתה זו גיסתי לאה שגררה עמה את שלושת פעוטיה הבוכים, ובשל כך התעכבה מעט וניסתה לפייסם, כאשר זינדרם אחד האץ בה שלא להתעכב אלא לעלות מיד על המכונית. אשה זו איבדה את שלוות רוחה, פתחה את פיה, ובמעט ההונגרית שידעה, שפכה את מרי ליבה בקולי קולות על הזינדרם הנבזה - "האינכם מתביישים מנוולים על מעשיכם המכוער ? את בעלי גייסתם ולקחתם לחטיבות העבודה שלכם, לעבודות פרך, ואותי ואת ילדי אתם מגרשים מביתי? ייכנס הרוח באבי אביכם, מנוולים שכמותכם !!!".

כולם מסביב לא האמינו למראה עיניהם ולמשמע אזניהם. הזינדרמריה במבוכה, הרותנים העומדים מסביב מתוחים ומבוהלים, ואף מתחילים לסגת ולהתרחק מהמקום, שמא גם בהם תפגע הרעה העלולה לקרות, ואילו היהודים מרימים ראש ומביטים בגאווה על אותה אשה אמיצה שגילתה עוז רוח לרגע קט.

הזינדרמריה התאוששה, הורידו את רוביהם מהכתף, מוכנים לירות באשה זו ובכל מי שיגלה התנגדות להם. האיום הועיל, וקהל יהודי שאנדרף הועלה על מכוניות הגירוש. בכפר נשארו פחות מ-10 משפחות יהודיות, בעלי תעודת אזרחות בידם, והם נצטוו להסתגר בבתייהם ולא להיות נוכחים בעת הגירוש.

יצוין כי בכפרים אחדים לא התחשבו הזינדרמים בתעודות אזרחות אלו וגירשו גם אותם, תוך כדי קריעת התעודות.

גירוש ושיבה

שיירת המכונניות יצאה לדרך ופניה לחוסט - לתחנת הרכבת. המכונניות עוברות את הכפרים - דנילוף, קרייניקוף וסקרניצה - כפרים שטרם רוקנו מיהודיה, אך כבר קיבלו התראה להתכונן לגירוש המחכה גם להם.

המכונניות מגיעות לחוסט בשעות אחה"צ, פורקות את מטענן האנושי אל תוך קרונות משא של רכבת ארוכה. דלתי הקרונות ננעלות על ידי המגרשים - זדים רשעים פראים ואכזרים.

הערב ירד, בקרונות חשיכה ועמה ירד-החושך על חייהם החפשיים של בני שאנדריף ושל בני כפרים אחרים מהסביבה. אך, שעות עוברות והרכבת לא זזה מתחנתה בחוסט. באמצע הלילה מתחילה הרכבת לנסוע והכיוון - מזרחה, היינו לגליציה. מכל הקרונות נשמע בכי חרישי של המגורשים מביתם אל הבתלי ידוע.

לאחר נסיעה של כשעה אחת או יותר נעצרת הרכבת וכעבור זמן מה משנה זו את כיוונה ונוסעת מערבה - משמע חזרה לחוסט. איש אינו יודע את פשר הנסיעה הלך ושוב. מבעד הסדקים נראית שוב התחנה של חוסט - שם נעצרת הרכבת ועומדת על מטענה האנושי כל הלילה, בקרונות סגורים.

השחר מאיר ודבר לא משתנה. בשעה שמונה בבוקר בערך נפתחות הדלתות של הקרונות ונוסעיהם מורשים לנשום אויר צח, אך, מוזהרים שלא לצאת חלילה מהקרונות. עם זאת שמו המגורשים לב לעובדה כי אין עוד משמרות מסביב. הנועזים יורדים מהקרונות לצרכים שונים, ושבים מהר אליהם, מחשש שמא יבולע להם. הזמן חולף ועדיין הרכבת במקומה עומדת. תקוה מתעוררת בלב, אולי קרה דבר והגירוש יבוטל! אך, לתקוה אין כל יסוד ממשי, כי הרי השלטונות אינם מדווחים לנו דבר וחצי דבר על המתרחש.

רוב היום עובר, השעה היא בערך ארבע אחה"צ, והנה מתקרבת ממזרח רכבת אחרת הנוסעת במהירות ועוצרת על הפסים המקבילים לנו. רכבת זו מלאה יהודים מכפרים שונים של סביבת חוסט, ביניהם קהילות הורניטש וליפשה, יהודים אשר גורשו לפני ימים אחדים והנה הם מושבים לחוסט. הכל נראה כחידה.

בפיהם של השבים - בשורה, כי מבדפשט הבירה יצאה הוראה להפסיק את הגירושים, וכי כל מי שטרם עבר את הגבול לגליציה יוחזר למקומו הקודם. השמחה רבה, מתחבקים ומתנשקים, מתפעלים מהנס הגדול שהתרחש ממש לנגד עיני המגורשים. ללא הוראה כלשהי יורדים כולם מרכבות הגירוש ופותחים בחיפושים אחרי עגלונים - לשוכרם לנסיעה חזרה הביתה*.

לא תתואר השמחה ששררה בעת נסיעה זו באמצע הלילה חזרה לבית. באור ירח מלא של אמצע חודש אב נוסעים יהודים, משפחות משפחות, מאושרים ושמחים, לביתם הקודם - בו נולדו, גדלו וחיו דורות רבים. מלב כולם התפרצה שירה אדירה, שירת הודיה להקב"ה על הנס שאירע להם בעמדם על פי בור שחת.

* תיאור יפה ומפורט של שוב המגורשים נמצא בספר "זכרון קדושים" מאת שלמה רוזמן, מיוצאי קהילת ליפשה, משנת תשכ"ח - 1968.

לפנות בוקר חוזרים לבתים שנעזבו ונסגרו יומיים לפני כן, מנסים לשוב לסדר החיים הרגיל. הדברים אינם פשוטים כי בינתיים השתלטו אי אלה גויים על בתי ישראל וצריך היה להוציאם מתוכם. להמחשה - אוכר פניית הורי למורה אוקראיני להחזיר להם רהיטים מסויימים שנמסרו לו ביום הגירוש במחיר סמלי. המורה סירב בגסות מלעשות כן. כנגד זה הסכים ערל הגון מתושבי הכפר להחזיר לנו את הפרה שמכרנו לו במחיר מלא ולקבל חזרה את כספו, ולו רק בשל התחשבותו בנו. פרה זו חשובה היתה לנו עד מאד, כי שפעה חלב, ולה היינו זקוקים ביותר.

ארכה ושבר בצידה

בזאת תמה פרשת הגירוש הראשון של קהילת שאנדריף, בחודש אב, תש"א. אך, לא כך נסתיים הגירוש של יותר משתי רבבות יהודים אחרים משאר כפרי קרפטורוס. כ-22 אלף נפש הועברו לגליציה באותם ימים, שם נורו ונטבחו, ואף נקברו חיים על ידי הגרמנים, בסיועם הפעיל של ההונגרים, הי"ד. בין המגורשים היתה קהילת אוברייף - UJBARD, הנושקת לשאנדריף, קהילה קטנה של כ-40 משפחות, יהודים פשוטים, עובדי אדמה ובעלי מלאכה מצטיינים. ביניהם - ממשפחת אמי, ר' נחמן ואשתו מרים, בת רבקה אחות אמי, ושמונת ילדיהם היפים והחכמים. אף אחד מהם לא חזר. כאבנו וקינתנו עליהם גדולה היתה במיוחד. זאת בשל העובדה שהרעיה מרים, לאחר שנתימה בגיל צעיר מהאם רבקה, אומצה על ידינו וגדלה בביטנו כבת משלנו לכל דבר. הורי השיאו אותה לנחמן - בחור הגון וצנוע, בנו של המלמד החסיד ר' מאטי משאנדריף. שמחנו מאד לראותה מאושרת עם משפחתה הנפלאה שהקימה בכפר הסמוך אוברייף, והנה קרה לה דבר איום כזה. זכר לא נשאר ממנה.

לקהילת שאנדריף ניתנה עתה מעין ארכה להמשך קיומה, למשך שלוש שנים נוספות, עד לגירוש השני באביב שנת תש"ד, לאושוויץ.

בחטיבות עבודה Munka Szazod

שלוש שנים אלו, תשי"א - תש"ד, היו שנים קשות לקהילת שאנדריף. בשנים אלו נתרוקן הכפר כולו מגברים יהודיים שגויסו לחטיבות העבודה ההונגריות, ונלקחו רובם לאוקראינה, לחזית הגרמנית-הונגרית, שם הועלו על שדות מוקשים ונהרגו, או שנרצחו סתם ביריות על ידי ההונגרים. במיוחד קרה הדבר בימי הנסיגה הגדולה, לאחר המפלה בסטלינגרד. חלק מהם המשיכו לשרת בחטיבות אלו עד לסופה של המלחמה, ואם לא מתו מרעב, או אם לא נרצחו במיתות משונות אחרות, זכו להשתחרר ולראות במפלת משעבדיהם מחד ובחורבן הנוראי שמצאו בביתם ובמשפחותיהם, מאידך.

להמחשת מצב המשרתים והמגויסים בחטיבות עבודה אלו ולגורלם האומלל, תוכל לשמש העדות של ר' שלמה טייכנר, איש בני ברק, המובאת בכרך ב' של יד ושם. בעדות זו מסופר על אלפי צעירים יהודיים אשר הובאו על ידי ההונגרים לעבודת כפייה במכרות הנחושת והכסף אשר ליד העיר בור - במזרחה של יוגוסלביה. הצעירים הועסקו שם בעבודות פרך, בתנאים קשים ומשפילים, בהנהלה גרמנית, תוך הנהגת עונשים קולקטיביים, כולל ענשי רצח תכופים.

עם פלישת הרוסים לבולגריה בקיץ 1944 והתקרבותם לגבול יוגוסלביה, פתחו הגרמנים וההונגרים בנסיגה למערב, תוך הצעת גדודי העבודה היהודיים עמם אחורה. כשלושת אלפים בחורים יהודים נכללו בצעדה זו, אך, רק מעטים מהם נותרו בחיים. רובם נרצחו בדרך, במיוחד במחצבה אשר בעיירה צ'רבנקה - CERVENKA שעל יד העיר נובי זד - NOVY ZAD, סמול לגבול הונגריה ההיסטורית.

לאחר שההונגרים רצחו רבים בדרך, נמסרו אלף וחמש מאות הנותרים ליחידת השמדה גרמנית והם הכניסו את הבחורים לבור של מחצבה ושם רצחו נפש בירות מקלעים. בין הנרצחים היה אחי הקדוש - ישראל משה, בן ה-28, אשר שרת 4 שנים במחנה העבודה ההונגרי ונרצח בצורה כה אכזרית, יחד עם מאות רבות מחבריו, בהושענה רבה שנת תש"ד, ערב שחרור האזור על ידי הרוסים.

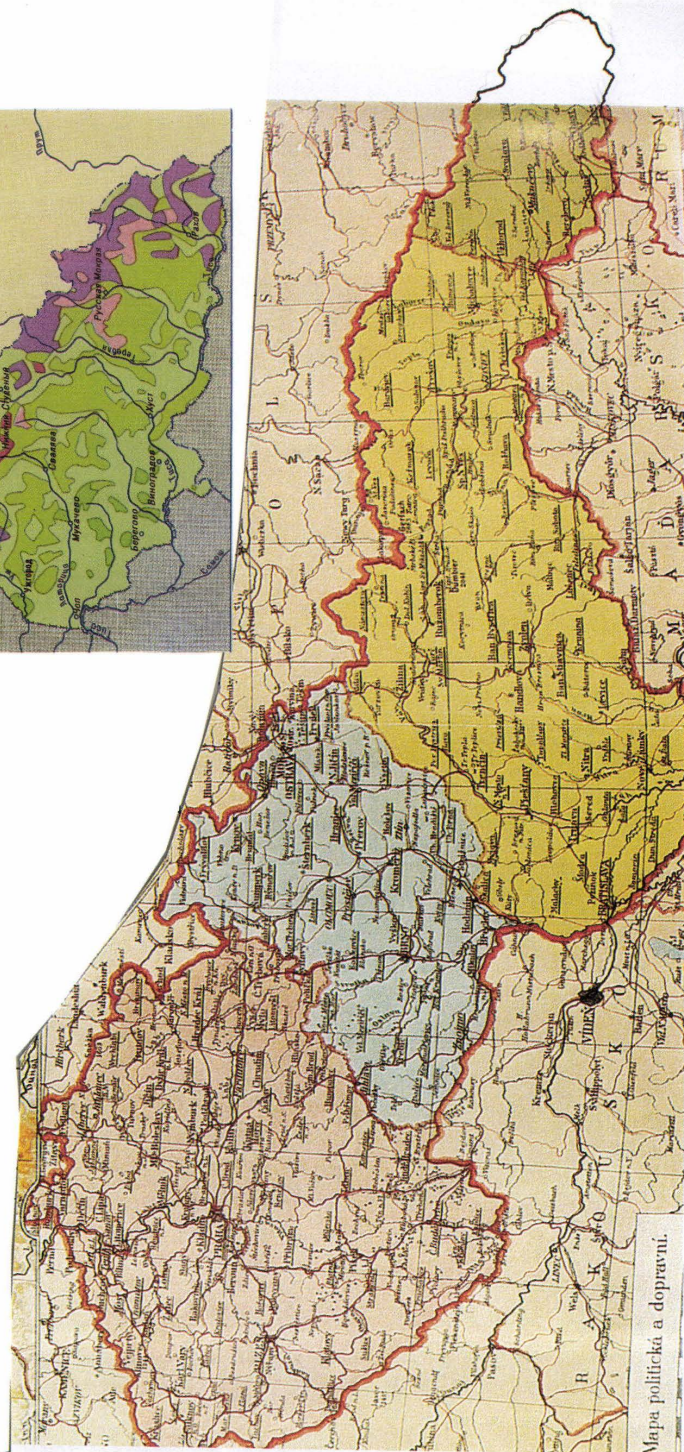
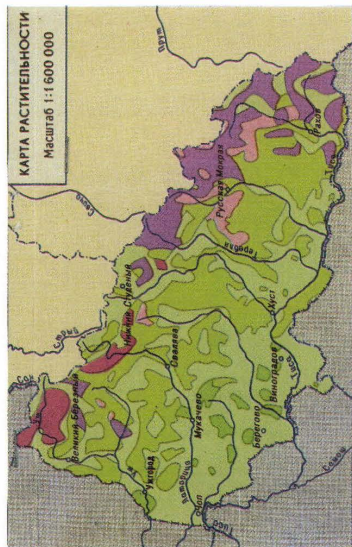
אוסוף כי אחי זה היה כתר משפחתנו הגדולה. בגיל צעיר נשלח לשיבות בסלובקיה, שם הצטיין בלימודיו בתורה וביראת שמים. בעת לימודיו בעיר פילק - FILAKOVO אצל הרב ר' ש.ב. יונגרייז, נבחר הוא על ידי ראש הישיבה ונשלח להיות המלמד והמחנך לנכדיו בעיר מורבסקה אוסטרבה - MORAVSKA OSTRAVA, - שם כיהן בנו של ראש הישיבה, הרב יונגרייז, כדיין וכמורה הוראה.

בעת שירותו במחנה העבודה ההונגרי היה אחי זה בין המעטים שנשמרו מלהתגעל בטריפות, למרות שהדבר היה כרוך בסבל רב ובסכנות חיים ודרוש היה לכך מסירות נפש גדולה.

אחי זה התבלט גם במשך כל שנות לימודיו בשיבות סלובקיה בדאגה לתמיכה בהורי, אשר מצבם הכלכלי החמיר בשנות השלושים. ממרחקים נהג לשלוח לבית חבילות בגדים וסחורות שונות שהיה בהם כדי להקל על הורי בקיומם הכלכלי. והנה אחרי כל שנות העמל והסבל אצל ההונגרים, תוך הקפדה ושמירה על קלה כחמורה, נרצח בצורה כה אכזרית, יחד עם אלפי בחורים צעירים אחרים, ביוגוסלביה, ערב גמר המלחמה הארורה הזאת. הי"ד.

פנורמה של שאנדורף. צולם מהליקופטר 1994.

צכוסלובקיה של פעם. מורכבת מ- בוקמיה, מורביה, סלובקיה וקרפטורום (P.K.R.)

בית הכנסת המרכזי בחוסט.
העיר חוסט שימשה מרכז תורה והוראה למחוז כולו.

ארון הקודש מביהכ"נ בשאנדרוף. בשנות הששים הועבר והותקן בביהכ"נ
בחוסט, שם הוא עומד עד היום הזה.

מצבות מראשוני שאנדריף, מסוף המאה ה-19. המצבות הן של ר' מרדכי ור' שלמה, אחים, - בני ר' שלום פוקס הראשוני.

מצבות ר' יצחק אייזיק מאיר, בן ר' מרדכי, ואשתו - רייזא, בת ר' ישראל משה הופמן מ-סיגט. (ראה עמ' 120)

ברוך פריד, בבית הקברות בדיבעווע. תשנ"ה/1995.

בבית הקברות ב-בארי (איטליה) ליד מצבת חיים הערש, נפטר בגיל 17 בדרכו לא"י, בתאריך ב' תמוז תש"ו/1946.

מצבת קברו של ר' רפאל רוטנר, בן ר' שלום
ופעסיל מ-רעמיט. (113)

מצבת קברו של ר' שלום בן ר' אברהם רפאל
רוטנר, מ-רעמיט.

מצבת קברה של פעסיל בת ר' אברהם ברוך פריד, מדיביווע, אשת ר' שלום מרעמיט.
(ראה עמ' 113)

ברוך פריד על יד קבר אמו בברגסס. (ראה עמ' 116)

פעפי, אחותו, שופכת שיח על יד קבר האם.

ביקור בקריווע, טרנסילבניה. תשנ"ד/1994.
בתמונה: מרים, רעיית המחבר, בסימטת הסבא שלה - ר' יו"ט פרל. (עמ' 114)

ביהכ"נ הגדול בגרויסוורדיין.
על רקעו - מרים ואברהם פוקס, תשנ"ד/1994. (עמ' 115)

ג. פלישה - וחורבן

המפנה

כאמור כבר, היו תנאי הקיום של היהודים בהונגריה, משנת תש"א ועד לאביב של שנת תשי"ד, קשים למדי. במיוחד אמור הדבר ביחס לקרפטורוס, ושאנדרף בתוכם, שלקו בקבים נוספים של צרות.

אולם, מפנה חמור עוד יותר התהווה עם פלישת הגרמנים להונגריה ב-19 למרץ 1944. פלישה זו באה בהפתעה וזעזעה את כולם. כי הנה ראו כבר את סוף המלחמה הולך וקרב, לאור מפלותיהם הגדולות של הגרמנים ובני בריתם - בכל חזיתות המלחמה, וגדולה היתה התקוה בלב לשינוי קרוב לטובה במצב היהודים, והנה התהפך הגלגל בן לילה.

בבודפשט הבירה ובשאר ערי הממלכה ההונגרית הורגשה מיד הרעה במצב היהודים, כי האנטישמים למיניהם הרימו ראש ונתנו ביטוי זה או אחר לשינאת היהודים. כנגד זה שונה היה המצב ביישובים הכפריים הרחוקים, ושאנדרף בכללם, בהם לא הורגש כמעט כל שינוי. אמנם פה ושם העזו ערלים להרים ראש ולהשמיע ביטויי שינאה נגד היהודים, אך, כללית לא חל שינוי בהתנהגותם ביחס לשכניהם היהודיים, עמם גדלו וחיו יחד זה דורות רבים.

הפלישה היתה כ-3 שבועות לפני חג הפסח של תשי"ד. בשבועות אלה וכן בחג הפסח עצמו נמשכו החיים בכפרים כמעט כסידרם. אף נתעוררו תקוות בלב כי מצב זה יימשך כך, וכי הגרמנים, המוכים עתה בחזיתותיהם, יתנו ליהודים להמשיך ולקיים את אורח חייהם הקשים בלאו הכי.

תקוה זו הלכה ונתפוגגה בעיצומו של החג, כאשר הכרוז הכפרי המתופץ - נער ערל שקוץ, רשע ושנוא על הכל, השמיע יום יום פקודות וגזירות של השלטונות נגד היהודים. הקשות ביניהן היו ההודעות על החובה לענוד את הטלאי הצהוב ועל האיסור לצאת או לעזוב את הכפר ללא רשות מיוחדת.

איסור אחרון זה משמעו היה ניתוק מוחלט של היהודים ביישוביהם מאחיהם בערים ובשאר היישובים, כולל ניתוק מהעיר חוסט, עיר המחוז, אשר אל טבורה היתה שאנדרף קשורה בכל. כי זאת לדעת, בשאנדרף לא היה טלפון וחשמל, וממילא לא נמצאו בה מכשירי רדיו, פרט למכשיר אחד שפעל על סוללות ואשר מצוי היה ברשותו של מורה אוקראיני אנטישמי, ששמח לבשר ולהודיע לכל על גזירות חדשות נגד היהודים ועל פוגרומים בערים. והואיל שגם עתונים פסקו להגיע לשאנדרף, היו היהודים כדגים במצודה, מתהלכים אנה ואנה, מחליפים דעות והערכות בינם לבין עצמם, מבלי לדעת את הצפוי להם באמת בימים שלפניהם.

למחרת חג הפסח הלכו ותכפו הגזירות באופן קיצוני וכבר התחילו לדבר על גירוש המתקרב, דוגמת הגירוש משנת תש"א, אלא שהפעם יגורשו כולם, ללא התחשבות בתעודת אזרחות הונגרית זו או אחרת.

מרה שחורה ירדה על פני כולם, ועמה התחילו ההכנות לעזיבה ולגירוש. הכינו צידה לדרך, ארוז חבילות והתכוננו לגרוע ביותר.

כותב שורות אלו יצא את שאנדריץ באביב תש"ב ושהה בבודפשט, בהכשרת "מיקפה" ובישיבת קישורודה עד חודש שבת תש"ד - פברואר 1944. במועד זה יצא בשליחות ההנהגה הראשית של תנועת בני עקיבא בבודפשט אל מחוז מארמארוש - אזור של דוברי אידיש - שפת אמי ושפתו של הנוער במחוז זה.

בתפקיד הדרכתי - ארגוני זה נמצאתי משוטט בסיגט, ב-בורשה, סולוטבינה ובעיירות אחרות של סביבת טטש - TIACEVO. באחת מאותן העיירות - "נרסניצה", תפסה אותי הפלישה הגרמנית להונגריה. על כך כתבתי בפרוטרוט ב-"ידיעון" מס' 30 של ותיקי בני עקיבא במרכז אירופה, שיצא לאור בחורף תשנ"ד, בחסות "בית העדות" ב-ניר גלים, בעריכת: יהודה דומיניץ, ד"ר מושקוביץ, פרופ' קדרי וא. שווימר. הדברים שהובאו שם הנם המשך טבעי לתיאור שסופר עד כה, על כן מובאים הם כאן כלשונם:

מנרסניצה לשאנדריץ (זכרונות פוצי מימי הגירוש בשואה)

פלשת הגרמנים להונגריה ב-19 למרץ 1944 תפסה אותי בעיירה "נרסניצה", הסמוכה לדיבטווע במחוז טיאצ'בו (טטש - באידיש).

כשעתיים לאחר ידיעה מרה זו נמצאתי כבר ברכבת מנרסניצה בדרך לשאנדריץ - מולדתי ומקום מגורי הורי וכל משפחתנו העניפה זה דורות רבים.

רוב נוסעי הרכבת היו יהודים אשר לאור מה שקרה עזבו את עיסוקיהם הרגילים ופנו לבתיהם ולמשפחותיהם. בין הנוסעים פוגש אני את ידידי מאיר הרשקוביץ אשר הפלישה תפסה אותו ב-גאניץ - כפר מולדתו. זה שנים אחדות גר הוא בבודפשט, לומד שם בסמינר לרבנים. לפני ימים אחדים הוא בא הנה לבקר את אמו הזקנה ב-גאניץ. מספר הוא לי כי לאור הפלישה החליט לשוב מיד לבודפשט, מתוך הנחה כי שם בעיר הגדולה של יותר ממליון אנשים, בתוכם כרבע מליון יהודים, קל יהיה למצוא בטחון ואולי אף מסתור, אם יהיה צורך בכך. זאת בשעה שאני, תושב בודפשט כמוהו, מעדיף עתה דוקא את שאנדריץ - עיירה קטנה ונידחת במחוז חוסט אשר בקרפטים. לשאלתו בדבר מעשי באזור זה, מספר אני לו כי בשליחות ההנהגה הארצית של תנועת בני עקיבא בבודפשט נמצא אני כאן. כדובר אידיש וכחבר הכשרת ה"מיקפה" נשלחתי למחוז אידישאי זה על מנת לארגן ולהדריך את סניפי בני"ע ביישובים. זה יותר מחודש ימים מתרוצץ אני בין העיירות: בורשה, סיגט, סולוטבינה ונרסניצה, משמיע "שיחות" ונותן שיעורים בציונות דתית. בנרסניצה הייתי כאשר נודע לי על הפלישה הגרמנית.

בהמשך השיחה הבעתי בפניו ספק לגבי האפשרות למצוא בטחון ומסתור בבודפשט. לדעתי עדיפה שאנדריץ ויישובים קטנים אחרים בסביבה, אזור משופע יערות - בהם טובים התנאים להסתתר ולעבור את הימים הקשים הצפויים לנו. כך סברתי אני. כפי שעוד יתברר, שנינו טעינו.

הרכבת הביאתני לעיירה "בישטינה" מקום מנוחתם של הצדיקים לבית נדבורנה. המרחק מבישטינה לשאנדריף הנו 12 ק"מ בערך והדרך עוברת את הכפר אוברייף. בעבר נוהג היה במשפחתנו לעצור בכפר זה ולבקר שם אצל נחמן ומרים, קרובי משפחתנו. עתה אין את מי לבקר שם, כי קרובינו אלה, יחד עם שאר בני אוברייף, גורשו והובלו על ידי ההונגרים, עוד בשנת תש"א, לגליציה - לקמיניץ פודולסק, מקום בו נטבחו ע"י הרוצחים הגרמנים בטבח אכזרי, יחד עם עוד כעשרים וחמשה אלף יהודים אחרים מאזור קרפטורוס.

הכניסה לכפר מולדתי: לאחר הליכה של כשעתיים נמצאתי עומד ונכנס לתחום שאנדריף - כפר מולדתי. ההרים והשדות מסביב המוכרים לי היטב משנות הילדות, כמו מברכים אותי לשלום. יודע אני שמו וכינויו של כל הר ושל כל חלקת שדה. רבים מהם שייכים למשפחתנו העניפה. בכולם התרוצצתי רבות בעת הבאת הפרות למרעה בהם. עתה מכוסים השדות עדיין מעטה שלג של סוף חודש מרץ. אך, עוד מעט ימס השלג ומרעה שופע, רך וטרי, יאפשר שוב את הוצאת הפרות למרעה בהם.

עם כניסתי לרחוב הראשי של הכפר מצאתיו, להפתעתי, שקט ורגוע כבימים ימימה. נראה הדבר שפלישת הגרמנים לא עשתה רושם רב על בני שאנדריף. על כל פנים ודאי הוא שלא כולם הבינו את משמעותה החמורה שלה.

פגישת אם

בבית הורי ידעו באותם הימים על הימצאותי בסביבת סיגט, בתפקיד "ציוניסטי" מטעם בני עקיבא במודפשט. אולם הורי לא ידעו מקום פעילותי המדויק. כן לא ציפו לבואי המפתיע הביתה. מכאן יובן התרגשותה הגדולה של אמי כאשר ראתה אותי פתאום בחצר, הולך וקרוב לדלת הכניסה של הבית.

היא רצה לקראתי, חיבקה ונשקה לי, כפי שלא עשתה מעולם. נוהג היה בביתנו שבנים משעת כניסתם ל"חדר" אינם מתנשקים כלל. בשעת פרידה - בעת יציאה לדרך ארוכה, ללמוד בישיבה או בשעת חזרתם משם הביתה, היו מסתפקים בהושטת יד "שלום עליכם" לאחים ולאחיות, ואילו להורים היו מנשקים בידים בלבד. עתה שינתה אמי מנהג זה.

בחביבותיה ובנשיקותיה הרגשתי כי שרויה היא במצוקה, מודאגת מההתרחשויות האחרונות, אותן הבינה אותה אשה חכמה היטב, והופעתי הפתאומית כמו הציתה תקוה בליבה לישועה כלשהי ממני. הוי - כמה טענה.

בין פסח תש"ג לפסח תש"ד

שנה שלימה נעדרתי מהבית. בביקורי הקודם, בפסח תש"ג, שרויה היתה השמחה במעונו. זאת משום בואם המפתיע של שלושה מילדינו הביתה לחג הפסח. היו אלה - אחי הגדול ישראל משה, בן ה-27, שבא לחופשה משרות בחטיבות העבודה של הצבא ההונגרי, אחותי הבכירה רייזי ואני בן ה-18, ששבנו במודפשט.

ללא תיאום מראש מצאנו את עצמנו ברכבת אחת שיצאה מבדפשט בכיוון הביתה. תוך כדי הנסיעה ברכבת מצאנו זה את זה - והשמחה היתה רבה. גדולה עוד יותר היתה השמחה בבית כאשר הגענו יחד, באמצע הלילה, לבית הורנו. הורי ושאיר בני המשפחה לא ידעו את נפשם מרוב שמחה. כל השכנים מסביב קמו למשמע בשורה זו והשתתפו בשמחתנו. עתה באתי יחידי הביתה, בנסיבות לא נעימות של מעין נרדף - הבורח לחיק הוריו הזקנים, לחיפוש אחרי מפלט כלשהו, מצרה פתאומית ונוראה שנחתה על ראש כולנו.

חדשות משפחתיות

בחלוף רגעי ההתרגשות הראשונים, ולאחר סיפור מעשי פעילותי להורי, לאחיותי הבגרות ולאחי הצעיר, בן ה-16, בא תורם הם לספר לי מהנעשה במשפחה. אלה אינם מלבבים. האח הבכור, מאטי-מרדכי, נמצא בחזית באוקראינה זו השנה השלישית בשרות העבודה של הצבא ההונגרי. זה יותר משנה שאין סימן חיים ממנו. אשתו לאה ושלושת ילדיה - ליבם נמס מציפיותם הארוכה לבעל ולאבא. גדול החשש בלב לגורלו.

האח השני - ישראל משה, מגוייס אף הוא, זו השנה הרביעית, בשרות העבודה ההונגרי. לפי מכתביו האחרונים (מקפיד הוא לכתוב בתכיפות הביתה) עובד הוא עבודת פרך נוראה, יחד עם אלפי יהודים אחרים, במכרות הנחושת של יוגוסלביה, בעיר "בור-BOR" שעל גבול בולגריה. שני החתנים, שמואל ואשר זעליג, מגוייסים אף הם אצל ההונגרים, והקשר עמם רופף מאד. ילדיהם גדלים בבית ללא אבא, והנשים - אחיותי, דואגות מאד לבעליהן.

אחיותי - פערל ורייזי, נמצאות בבדפשט. עובדות הן שם לקיומן ואף שולחות מעט כסף הביתה לתמיכה בהורים.

בבית נמצאים, מלבד הורי, שתי אחיות בכירות ממני, מייטי ושרה, וכן אחי הצעיר חיים הערש (הנקרא ע"ש ה"עצי חיים") נער יפה ונועז ביותר.

עתה נתוספתי אני עליהם. משפחתנו המצומצמת בשאנדריף מונה עתה, איפוא, שש נפשות בלבד.

חג הפסח בשער. בימים כתיקונם היתה הפעילות בימים כאלה רבה. עתה פחתה זו מאד, כי אין יודעים מה ילד יום. שמועות רבות וסותרות מרחפות באויר על ידי "מביני דברי". יש אומרים כי הגרמנים, לאחר מפלותיהם האחרונות, לא יעזו עוד לפגוע ביהודים כבעבר. אחרים סוברים כי רשעים אלה ימשיכו בתעלוליהם נגד בני עמנו, ואולי אף ביתר שאת, כביטוי לכעסם על תבוסותיהם בחזיתות. על כל פנים ברור כי ימי מבחן קשים צפויים לנו.

בינתיים - חתונה

תוך כדי שיחתי עם הורי, מספרים הם לי שהערב תיערך בשאנדריף החתונה של לאה - בת דודי, אח אבי, עם בחיר ליבה, בר אוריין מהעיר חוסט. מועד החתונה נקבע זה מכבר ושני הצדדים החליטו לא לשנותו, למרות המצב המיוחד. הורי מביעים בפני משאלה שאלך לשולחן החתן, כי אין כמעט בחורים בכפר שישמחו חתן וכלה. נענה אני להם. בבואי אל שולחן החתן מוצא אני אותו מוקף מעט בעלי בתים זקנים. כבן הכפר מכיר אני

את כולם, חכמת חיים עמוקה ניבטת מעיניהם. הופעתי הפתאומית עוררה התרגשות רבה, אך זו חלפה מהר כאשר נוכחו שאין בפי חדשות של ממש, וכי אני כמוהם מגשש באפילה, דואג ליום המחר.

החתונה נערכה בצניעה רבה. דודי, ר' ישראל משה, אבי הכלה, ראש הקהל, בר-אוריון ובעל מידות חסידיות, חסיד סיגט-ספינקא, נוהג היה בעבר, בימי פורים ושמחת תורה, וכן בשמחות משפחה, ליצור ולהשרות אירת שמחה של מצוה. עתה נהג באיפוק רב, במנוגד לטבעו. הוקמה חופה, נערכה סעודה ורקדו מעט כדי לצאת ידי חובת המצוה - לשמח חתן וכלה. בלבי חשבתי - מה טוב הדבר שעושים חתונה וממשיכים את חיי היום יום הרגילים, על אפס ועל חמתם של הרשעים.

בשובי מהחתונה מצאתי את אמי רכונה על סיר תבשיל שעל התנור. תוך כדי הבישול מספרת לי אמא על בחיר בניה - אחי ישראל משה. את סיפורה מלווה היא בדמעות שליש. עיקר סיפורה - ביקוריה הדחופים אצל אדמורי המחוז, בבקשות ובתחנונים על בנה היקר. בהפצרותיה בפניהם מדגישה היא את עובדת השתמרותו של בן זה מלהתגעל בטריפות, זה ארבע שנים מענה הוא את גופו ואינו מכניס אוכל טרף בפיו. יש והוא מתקיים על לחם ומים בלבד, למרות היותו עובד עבודת פרך ונתון בידי מפקדים הונגרים סדיסטים ובידי גרמנים רשעים.

ראוי הוא, איפוא, בן זה שהרבנים והאדמו"רים ירעישו עולמות במרומים למען הקלת סבלו.

שבועיים נותרו עוד לחג הפסח, בהם עלה וירד מצב רוחנו חליפות. מדי יום ביומו הונחתו עלינו גזרות חדשות. הכרוז המתופף, ערל צעיר משוקץ, מכריז בקולי קולות ובהנאה גלויה על הגזרות החדשות. הנה נאסר עלינו לצאת את תחומי הכפר, על הגויים נאסר לסחור עם היהודים, חובה על היהודים לענות את הטלאי הצהוב וכו' וכו'.

כל הגזירות מלווים באזהרות לעונשים חמורים על כל מי שיפר אותם. מדי פעם בפעם נפוצה שמועה על ביטול קרוב של גזירה זו או אחרת, על הקלות וכדומה. כעבור שעות מספר מוכחשת שמועה זו מכל וכל. מתברר כי מקורן - משאלות לב גרידא של בעלי דמיונות.

כך חלפו ועברו ימי הפסח. בהתקרב החג לסיומו הורגשה באויר החמרה במצב. ואמנם ימים מעטים אחרי החג נצטוו יהודי שאנדרוף להיות מוכנים לגירוש. הוחל באריות, אפו לחם והכינו צידה לדרך שאיש אינו יודע טיבה. החנונים היהודים חילקו קמח חנים לכל דורש והכל נעשה הפקר. אירת יאוש השתררה בכל.

בשיחות שהתנהלו בבית הועלו כל הזמן רעיונות והצעות להסתתר ביערות עד עבור זעם. אמור אמרנו לעצמנו שייקל לנו לעשות כן מפאת היותנו משפחה מצומצמת ומבוגרת, זוג הורים כבני ששים, שתי אחיות בשנות העשרים, אחי הצעיר בן ה-16 ואני בן ה-19. יהיה זה, איפוא, הגיוני שנצא ליערות הסמוכים, הידועים לנו היטב, ונסתתר בהם. הרעיון נראה פשוט ממבט ראשון.

לאחר שיקול נוסף באנו למסקנה כי הדבר אינו פשוט כלל ועיקר. זאת בגלל אי יכולתנו להפקיר את שתי האחיות הנשואות, פעסיל ורבקה, וכן את גיסתנו לאה, המטופלות כולן בזאטוטים, בעת שבעליהן מווייסיים ואינם בבית.

האם נצא ליער ונפקיר אותן לגורלן ? שאלו ההורים.

במעשנו זה נפקיר את כל משפחתנו העניפה בשאנדרף, דודים ודודות על צאצאיהם המרובים, כ-300 נפש במספר. התעלמות והתנתקות מהם תעורר בעיות סביבות ותתפרש כבגידה חמורה בנאמנות המשפחתית המסורתית.

על רקע זה נפל הפור אצל הורי שהחליטו לא להסתתר, אלא להישאר בבית יחד עם כולם. בלשון אבא - "מה שיקרה לכולם יקרה גם לנו, וחסל".

בהמשך הימים שינו הורי את עמדתם ביחס אלי ולאחי הצעיר חיים הערש. אנו נראינו בעיניהם כמועמדים ודאים לפרוענות, בנו יפגעו ראשונים, בהיותנו צעירים ומסוכנים לצוררים. על כן סוכם שאנו, שנינו בלבד, נצא ליער מחבוא קרוב, משם נעקוב על המתרחש בכפר. אולי נוכל להיות לעזר לשאר בני המשפחה, בעת הצורך.

היציאה ליער

למחרת, ביום רביעי ג' באייר תש"ד, 26 באפריל 1944, יצאנו אנו, שני האחים, ליער המכונה "ברישיצ'עס" המצוי עדיין בתחומי שאנדרף וניתן לצפות מתוכו על התנועה בכביש המוליך לכיוון חוסט.

צידנו היה מועט ביותר והוא כלל תפילין, סידור וחומש, בגד אחד להחלפה ושמיכת צמר אחת. בהיות אלה ימים ספורים בלבד אחרי חג הפסח, לא היה מזון רב בבית, על כן לקחנו עמנו מזון ל-3 ימים בלבד. הנחנו כי נוכל להיעזר בערלים, ידידים טובים של משפחתנו, הגרים בשולי היער. ואמנם נמצא אחד כזה אשר סיפק לנו מעט מזון ומידע על המתרחש. מפיו למדנו כי למחרת בואנו ליער, היינו ביום חמישי ד' באייר פונו כל יהודי שאנדרף, וכן כל יהודי שאר הכפרים מסביב, מבתיהם ומכפריהם והובאו לגיטו אשר הוקם במרכז סקרניצה, סמוך לחוסט. ערל זה הרגיע אותנו באומרו שאין השד נורא כל כך, כי על פי הידוע לו, המגורשים חפשיים בגיטו לנהל את חייהם כרצונם.

לא נרגענו, כי ברור היה לנו שמדובר ביצור חדש - "גיטו" שמו, אשר עד כה ידענוהו משמועות בלבד, ואופיו הממשי לא היה נהיר לנו כלל. מעניין שערל זה דיבר על יצור זה של גיטו כידען. מסתבר שבכפר, בין הגויים ואולי אף בכנסייה, הוסבר להם טיבו של יצור זה. כפי שנודע לנו אחר כך, אמנם כך היה. יתירה מזאת, לשופט הכפר - לור, ימ"ש, ולראשי הכפר הודיעו במפורש על הריכוז בגיטו הסמוך לרכבת כשלב בהובלתנו הקרובה לפולין להשמדה.

הערל הטוב שלנו לא ידע על כך דבר והוא, יחד עם אשתו, ראו את עצמם, כידידי משפחתנו, מחוייבים לעזור לנו כמיטב יכולתם, וכך נהגו.

ארבעה ימים, מיום רביעי עד למוצאי שבת התנהלו חיינו ביער זה כתיקונם. אולם, חשנו שאנו מכבידים על הערל הטוב הזה יותר מדי, על כן חיפשנו ערל כלשהו נוסף שיעמוד לימינו. ואמנם בשבת - ו' באייר, בין הערביים, קרוב ליציאת השבת, הבחנו ביער, במרחק רב מאתנו, בנער צעיר - "מיהאל", בנו בן ה-16 של שופט הכפר, חוטב עצים ביער זה הקרוב לבית הכפרי של אביו.

נער ערל זה למד בשעתו עם אחי חיים הערש בכיתה אחת והיו בידידות. על כן העזנו להתגלות בפניו ולבקש עזרתו במזון. קבענו עמו מקום מיפגש בעליית הגג של הרפת בחצר הבית הכפרי, לאמצע הלילה של מוצאי שבת. ואמנם הופיע הנער בחצות. במקום המיפגש, אלא במקום להביא לנו את המזון המובטח, הביא שקץ משוקץ זה עמו את הזינדרמים ההונגריים. היתה זו, איפוא, טעותנו הגדולה ביותר.

(עד כאן הדברים כפי שהופיעו ב"ידיעון" מס' 30. המשכם בידיעון מס' 31 והריהם מובאים כאן להשלמת התיאור).

הניחו את הנשק

בהגיע הזינדרמים שכבנו על החציר בעליית הגג של הרפת. עוד בטרם ראו אותנו צעקו אלה מרחוק "LE A FEGYVERREL" היינו - "הניחו את הנשק"! בשמענו מלים אלו התבלבלו לא מעט. לא ידענו ולא הבנו על איזה נשק הם מדברים. ברשותנו היה אולר, כף לאכילה וגפרורים. האם לזה הם מתכוונים?

לאחר שהתאוששנו במקצת ענינו שאין ברשותנו כל נשק. אם כך, "רדו בידים מורמות" באה הפקודה. ירדנו בסולם, כמצווים, ומיד נתפסנו בחזקה ובפראות על ידי שני הזינדרמים ונגררו אל תוך הבית הכפרי של שופט הכפר - אבי הנער "מיהאל".

ברגעי הגרירה הכנתי סיפור כלשהו שיש בו כדי להסביר את סיבת התחבאותנו ביער. הסיפור היה מיותר כליל, כי מיד עם כניסתנו לבית פתחו הזינדרמים בהנחתת סידרת מכות על ראשנו, כולל סטירות לחי אדירות. כל סטירה על צד אחד הפילה אותנו בעוצמה רבה אל הצד השני, וחוזר חלילה. לאחר הסטירות הרבות נעשה בשר לחיינו נפוח וקהה, לא הרגשנו עוד כאב. לאחר הפסקה במכות התחיל הכאב ועמו הרגשה כללית רעה.

עתה נתפנו הזינדרמים לערוך חיפוש בתרמילנו ובכיסנו. בשבע עיניים חנו ובדקו כל חפץ וכל פיסת נייר קטנה שהיתה ברשותנו. בארנקי מצאו בין השאר בול בהוצאת ה-ק.ק.ל. ועליו דמות דיוקנו של הרב א.י. הכהן קוק זצ"ל. בול זה נתגלגל אלי עוד בסניף בנייע בבדפשט, נשאתי אותו עמדי תמיד, כמעין קמיע יקר. הבול נלקח ממני תוך השמעת הערה מעליבה, בלוי הנחתת סטירת לחי קשה ומיוחדת על פני הפצועות. היתה זו הסטירה היחידה שקבלתיה באהבה.

חזרה לכפר

כשעה אחת בלבד חלפה מאז נתפסנו בחצות הלילה. עתה נכבלו ידינו זה אל זה בשרשראות ברזל, וכך הוצענו בחשכת הלילה, בשבילי יער עבות, לכיוון שאנדרף. הכפר היה חשוך כולו, כי הרי נתרוקן מתושביו היהודים שהיוו את רוב מנינו ורוב בנינו של מרכז הכפר. לאחר צעדה של כשעה אחת, הובאנו אל ביתו של לור - השופט, ראש הכפר, הוא האב של הנער מיהל שהסגיר אותנו.

הושכנו כבולים על ריצפת הבית, קשורים בשרשראות נוספות אל כרעי שולחן עץ כבד במרכז החדר. הזינדרמים השתרעו על המיטות בשני צדי אותו חדר ונמנמו. אנו בהיותנו עייפים, שבורים ופצועים, נרדמנו מיד על ריצפת האדמה הקרה.

בבוקר הכניסה אשתו של ראש הכפר שתי כוסות קפה מהביל לזינדרמים, אף ביקשה מהם רשות לתת גם לנו קפה לשתייה. הרשות ניתנה ונתכבדנו בשתייה. אשה זו - מיילדת של הכפר כולו היתה, בעת מתן שירות אנושי זה לנשים יהודיות נוהגת היתה לתבל את עבודתה בהשמעת דברי בלע נגד היהודים. לנו היה ברור כי מעשה ההלשנה של בנה קיבל את אישורה בצד אישור בעלה - השופט. עתה ניסתה במעשה הבאת השתייה להתייפות בפנינו. את הקפה קיבלנו ממנה, אך, בפניה לא היבטנו.

צעדת ראוה

לפנה"צ, בשעה 11 בערך, בעת שהכפריים יוצאים מהכנסייה והרחוב מלא מהם, הוצעדנו לאורך הכפר כולו, כבולים זה לזה. תדהמת הכפריים היתה גדולה. חלק מהם בוודאי נהנה מהמראה, אך, לרובם - המחזה לא נעם. זאת למה? כי סוף סוף היו אלה אנשים אשר חיו, גדלו וסבלו יחד עמנו מקשיי החיים, הכירו את הורינו וכידו אותם מאד. רבים מהם התפרנסו מהיהודים במשך דורות רבים, ידעו להעריך את חריצותנו בעבודות השדה ובשאר תחומי עיסוקנו בחיים.

עם גירוש היהודים, לפני ימים מספר, נוצר חלל ריק גדול בכפר ורב היה חשש מפני העומד לקרות. הנבונים ביניהם שמו לב גם לקולות הירי של התותחים מהחזית, אשר נשמעו היטב בלילות. ידוע ידעו כי יום הנקמה יגיע ועל כן מוטב להיזהר.

בהצעדתנו לאורך הכפר רצו הזינדרמים להראות את "גבורתם" ולהפחיד את הכפריים מלהושיט עזרה כלשהי ליהודים המתחבאים פה ושם. בנושא זה לא שיתפנו פעולה. בעת הצעדה חייכנו כל הזמן, כאומרים "אנו - סופנו נצח". עם זאת היתה לנו תחושה חזקה כי את שאנדרוף זו - בה נולדנו וגדלנו ואשר לאורך רחובה הראשי אנו צועדים עכשיו, לא נראה עוד לעולם*.

הדבר חרה לנו מאד, כי מאחורינו נשארו בכפר כתשעים בתים יהודיים, כולל משקים חקלאיים עם אינוונטר חי מכובד, שדות, מטעים ויערות, בבעלות יהודית מזה דורות רבים. במיוחד כאב הלב על הגנים ועל שדות משפחתנו, שדות שגם בימי מצוקה כלכלית קשה נמנענו מלמכרם כי "שדה" לא מוכרים" היה הכלל השולט בבית.

כאמור למעלה צעדנו כל הזמן עם חיוך על הפנים. אולם פעם אחת בלבד סר חיוכנו זה, בעת שחלפנו על פני בית הכנסת הגדול והיחיד בכפרנו. דלתותיו היו נעולות ונפש לא נמצאה בקירבתו. בית כנסת זה אשר המה תמיד תנועה בתוכו ובסביבתו, היווה את מרכז חיינו ותוכן קיומנו, עתה שומם הוא ואוירת נכאים סביבו "שועלים הלכו-בו". מחשבותינו נתונים היו לו, דאגנו לארון הקודש היפה בו, שיהודי, בן כפרנו - באמריקה, נתן בשעתו את הכסף לאמן יהודי מפורסם - חרט באמנות העץ, להכנתו. עתה - מי יודע מה יקרה לו. ומה עם ספרי התורה הנתונים בו? בעת הגירוש לא היינו בכפר ואין אנו יודעים אם הצליחו להחביאם ולשמרם.

מחשבות אלו הטרידו את שלוותנו עד כי הצרה בה אנו נתונים עתה לא נחשבה כלל, כמו נשכחה מאתנו.

ואמנם אחי חיים הערש ז"ל לא זכה לראותה עוד. לא כן אני שזכיתי לראותה בשנות התשעים בכל כיעורה וחורבנה.

כשעתיים הוצעדנו לאורך הכפרים - דנילוף וקרייניקוף עד לפתח הגיטו ב-סקרניצה. בקירבת המקום עמד בנין המפקדה האיזורית של הזינדרמריה, לתוכו הוכנסנו. לאחר שהזינדרמים מסרו דו"ח לממונים, יצא אחד הקצינים אלינו, עם מקל מיוחד בידו, והפליא בנו את מכותיו האכזריות, הפעם על כל גופנו.

מוכים ופצועים השלכנו מבית המיפקדה אל תוך תחומי הגיטו. בגלל חולשתנו התמוטטנו שנינו ונפלנו שרועים בתוך תעלת הכביש. נמצא מי שהודיע זאת לאחותי פעסיל, זו האחות הנפלאה עלי אדמות, והיא באה בריצה עם מגבת ודלי מים, ועזרה לנו להגיע אל מקום משכן הורינו.

פנה זיום, פנה הזרם

את אבא - ממנו נפרדנו לפני ארבעה ימים בלבד, כמעט שלא היכרנו, לאחר שמצאנו אותו מגולח מזקנו הארוך. כך גם ביחס לשאר יהודי הגיטו. כולם היו מגולחים מפאותיהם ומזקניהם, ללא הדרת פנים יהודית כלשהי. פניהם המגולחות הבליטו ביתר שאת את קמטי פניהם שהעידו על גודל דאגתם מיום המחר.

בהיתפסותנו מההירה ראו רבים אות וסימן לצורך להשלים עם הגורל שנפל בחלקנו. ואמנם כולם השלימו עמו פרט לאחי הצעיר חיים הערש, בן ה-16, ועוד אחד מחבריו הטובים, כפי שיסופר עוד בהמשך.

(על ההווי בגיטו סקרניצה ועל תהליך חיסולו של גיטו זה, פרסם כותב שורות אלו מאמר בעתון "הצפה" מתאריך - כ"ג באייר תשנ"ז - 30.5.1997. בהיות המאמר המשך לדברים הכתובים למעלה, מובאים הם כאן כלשונם שם).

ד. גיטו סקרניצה

קיום קצר

אורך חייו של גיטו סקרניצה קצר היה, 22 יום בלבד. בימים מעטים אלה נוצר בגיטו הווי מסוים, קשה מחד ונסבל מאידך. רעב ותנאי דיור צפופים היו נחלת הכלל, עם זאת עלה בידו הכלואים בגיטו להתקיים ולהסתדר איך שהוא. היו שיצאו לבילות, דרך פרצות בגדר, לכפרים בסביבה והביאו עמם מזון שקנוהו מערלים. יש שהגיעו עד לביתם הקודם בכפרים סמוכים והביאו משם מזון ולבוש ממה שהשאירו אחריהם, מלפני כינוסם לגיטו, וחזרו עוד באותו לילה לתחומי הגיטו, מבלי להשאיר עקבות.

לבילות היינו שומעים קולות מעומעמים של קרב תותחים מן החזית במזרח, במרחק של כ-100 ק"מ מאתנו. בידענו על מפלותיהם האחרונות של הגרמנים ובני בריתם, קיינו שבקרוב מאוד יחול שינוי לטובה, וכי כל עניין הגיטו יחלוף כצל עובר. רבים תכננו את עתידם לימים שאחרי המלחמה הארוכה הזאת. בינתיים נפרצה הגדר מסביב לגיטו יותר ויותר. גם השמירה של הזינדרמים ההונגרים נחלשה והיתה רופפת. תופעה זו הרדימה את עירנות הכלואים בגיטו, ונוצרה אשליה מסויימת, כאילו אין השד נורא כל כך. זאת עד לאותו יום מר ונמהר, יום רביעי בשבוע, כ"ד באייר תש"ד - 17 במאי 1944.

בהרי יום זה עברה את תחומי הגיטו רכבת משא סגורה, מלאה וגדושה יהודים. נוסעי הרכבת קראו אלינו דרך החרכים ושאלו בקולות חרדה - "לאן מובילים אותנו?" תשובה לא היתה בפנינו, אך בהלה אחזה בנו. חששות כבדים חדרו ללבבינו, לגבי מה שצפוי גם לנו. אך, לא נותר זמן רב להרהורים. עוד באותו היום, כשעתיים לאחר מעבר הרכבת, שמנו לב שהשמירה מסביב לגיטו הוגברה מאד. ברדת הערב היה הגיטו מוקף כליל, זינדרמים וחיילים הונגרים במספר גדול מאד, תוך הצבת מכוונות ירייה רבות מולנו. ברור היה שצרה גדולה מתרגשת עלינו.

איש איש למשפחותיו

בערב נצטוו כולם לארוז המטלטלין ולהיות מוכנים לעזיבה בבוקר. רבים הצטערו עתה על שלא הסתלקו מהגיטו לבילות קודמים, כאשר הדבר היה אפשרי. עתה אחרו כולם את המועד. אחי הצעיר בן ה-16 ואני בן ה-19 נמנענו לפני 3 שבועות מלהיכנס לגיטו ובעידוד ההורים התחבאנו ביער עד אשר נתפסנו והושלכנו לגיטו. עתה לכודים אנו בפח כמו כולם. כל הלילה הסתובבנו כסהרורים בחיפושים אחרי חור יציאה כלשהו מהגיטו. בדרכנו נתקלנו באנשים נוספים, מחפשים אף הם פתח יציאה לעצמם. איש לא מצא נתיב בריחה כלשהו כי השמירה מסביב היתה צפופה ביותר.

תנאי הדיור הקשים בגיטו גרמו לכך שמשפחות לא גרו ביחד אלא פוזרו לכל עבר. עתה, בבוקר יום ה', כאשר נצטוונו לצאת מן הבתים, התלקטו המשפחות ועמדו יחד ברחוב הראשי של הגיטו. גברים - רובם זקנים, עמדו ברחוב עמוסים חבילות בגדים וסירי בישול. לצידם - עמדו האימהות, כולל נשים צעירות עם תינוקות על זרועותיהן, ללא הבעלים, כי אלה הרי היו מגוייסים זה שנתיים ויותר לגדודי העבודה של הצבא ההונגרי. המון עם רב עמד ככה ברחוב וחיכה להוראות.

כל משפחה הורשתה לקחת עמה מטען של 50 ק"ג בלבד. משום כך לבשו כולם את מיטב בגדיהם, מכאן שכל הקהל הגדול הזה נראה היה כלובש חג. לא כן נראו פניהם, אלה העידו על מצוקה פנימית ועל תחושת אסון מתקרב. בינתיים התחיל ההמון לנוע, על פי הוראת הזינדרמים, לכיוון הגן של ביה"ס הכפרי, המצוי עוד בתחום הגיטו. ארבעת אלפים איש נדחסו לגן זה, מביטים זה אל זה, מפוחדים ומבוהלים. כשעתיים עמדו כך בגן ביה"ס, עד אשר נסרק הגיטו כולו על ידי השומרים למיניהם, ועד אשר ודאו כי לא נותרה בו עוד נפש חיה. תוך עמידתנו בגן, נשמעו מכיוון מרכז הגיטו יריות בודדות. שיערנו, ולא טעינו, כי הסורקים הורגים שם את הנכים המוגבלים, אשר הושארו במקומם, כמצווה, בגלל נכותם הקשה. כעבור זמן מועט ראינו מרחוק ערלים אחדים חופרים קבר ליד אחד הבתים, להטמנת הירוויים. חסרי אונים עמדו, מזועזעים עד היסוד.

גרמנים מולנו

עתה שמנו לב שעל גג בנין ביה"ס רובצים שני חיילים גרמנים בשכיבה ליד מכוונות ירייה, המופנות כלפינו. עוד ראינו כי שלושה חיילים גרמנים מסתובבים ליד הכניסה לבנין ביה"ס, ועסוקים הם שם עד למאוד. היתה זו בשבילנו הפתעה מאד לא נעימה. זו הפעם הראשונה שאנו רואים חיילים גרמנים בכלל. עד כה היינו מטופלים, לטוב ולרע, בחיילים או בזינדרמים הונגריים בלבד, אליהם היינו כבר רגילים, אך מן הגרמנים פחדנו מאד, בידענו את שינאתם החולנית ליהודים.

מזג האויר היה אביבי וקר, כרגיל בתקופה זו של השנה. אולם, תוך כדי ההמתנה בגן, התקשרו ענני גשם והורידו עלינו מטר סוחף. הנשים והטף פרצו בבכי, ואילו אנו - צעירים בודדים ורוב הגברים הזקנים, נתונים במבוכה ושוקלים מה לעשות. בתוך הגשם היורד שמנו לב - לבנו בן ה-15 של ר' אליה הנפח, המתרוצץ בין האנשים ומוסר הודעה להם בשם אביו הנערץ. ההודעה היתה "ל ה ת ק ו מ ס" - ברגע שר' אליה הנפח יתן את האות לכך. ההודעה עוררה התרגשות גדולה, כי מפיו של אדם שקול מאד, הנערץ על כולם, יצאה. המבטים הופנו כולם אל ר' אליה זה, כאשר הוא עצמו עומד דרוך, מבטיו נעוצים בחיילים הגרמנים שעל גג הבנין ובחיילים ההונגרים המקיפים אותנו מסביב. רואים על פניו של ר' אליה זה כי עושה הוא הערכת מצב לתכנון ההתקוממות, בתנאים הבלתי אפשריים ביותר.

ר' אליה זה היה חייל קרבי במלחמת העולם הראשונה, בצבא האוסטרו-הונגרי. אמיץ היה האיש, גברתן בימי נעוריו ונפח מטיל אימה ברוב ימיו, על סוסים ועל ערלים - בעלי הסוסים. עתה זקן האיש, גופו נחלש, לא כן אומץ לבו. תמיד אהבנו לשמוע את סיפורי המלחמה שלו, ידענו כי אמיתיים הם, כי איש אמת היה ר' אליה, ממעט בדיבורים ומרבה במעשים. עתה גילה יזמה והעזה למעשה שאין לו שום סיכוי. ואמנם שום התקוממות לא החלה. הגרמנים גילו מרחוק את חוסר השקט בתוכנו, ולכן ציוו עלינו להתחיל מיד בצעידה, של חמשה בשורה, אל מחוץ לגן, לכביש המוביל בכיוון הכפר - סלדובוש. בינתיים פסק הגשם, השמש זרחה והצעדה החלה. היתה זו צעידה מהירה של גברים ונשים, זקנים וטף, עמוסי מטען, מלווים חיילים הונגרים המכים בצועדים לאורך כל הדרך. כשעה אחת צעדנו כך, עד שהגענו לתחנת הרכבת של סלדובוש. בשדה הסמוך לתחנה חולקנו לקבוצות של כמאה איש בקבוצה, והועמדו בשורות כחיילים במצב היכון.

לכודים

תוך התארגנותו לקבוצות שמנו לב שאחי הצעיר חיים הערש בן ה-16 איננו עמנו. אחרים מסרו לנו כי גם לייזר, בנו של פייביש העגלון, חסר אף הוא. קשרנו את הדברים והבנו כי שניים אלה, חברים טובים מה"חדר", נשארו בגיטו במחבוא כלשהו. התפעלנו מתושייתם ומאומץ ליבם והתפללנו להצלחתם. עם זאת היתה לי אישית תחושת כשלון על העלמת אחי את המעשה ממני.

רכבת משא ארוכה נכנסה בינתיים לתחנה, ואנו נצטוונו לעלות לקרונות, לפי קבוצות. עם כניסתנו לקרונות נסגרו אלה עלינו, ואז, רק אז, תפסנו בחוש כי לכודים אנו בידי הגרמנים. זאת ועוד, משפחות רבות מצאו את עצמן ממוצלות בין קרונות שונים, ללא קשר ביניהם. דבר זה הוסיף צער, מבוכה ודאגה אצל רבים.

לאחר סגירת הקרונות נפתחו הדלתות שוב על ידי חיילי ס. ס., על מנת להכניס בכל קרון וקרון מספר ככרות לחם. הככרות הובאו לקרונות וחולקו ע"י שנים מראשי ועד הגיטו, ביניהם - ר' אברהם יעקובוביץ' מסלדוביץ, יליד שאנדריף. נאמר לנו כי הלחם נשלח אלינו מטעם ועד הקהילה של חוסט הכלואה אף היא בגיטו של חוסט. נראה כי יהודי חוסט הנפלאים בהיודוע להם דבר יציאתנו לדרך, רצו לעזור לנו במשהו. הגרמנים, בהרשותם את מסירת הלחם למגורשים, הרגיעו בזאת את הרוחות הסוערות, מתוך רצון להבטיח לעצמם שקט למשך הנסיעה הארוכה, שרק הם ידעו את תכליתה האמיתית - השמדה. צויידנו, איפוא, במעט מזון, אך לא צויידנו כלל במי שתיה. הוא שהציק לנו יותר מכל בנסיעתנו לאושוויץ.

מסלול מתוכנן

הרכבת זזה בכיוון מערב, מלווה זינדרמים הונגריים אשר התמקמו בין הקרונות. לפנות ערב הגענו לתחנת הרכבת של קושיצה. מבעד לחרכים ראינו את הזינדרמים ההונגריים עוזבים וחיילי ס. ס. גרמנים תופסים את מקומם. החרדה גברה. ממשיכים ועוברים את העיר פרשוב - היא העיר בה למדתי בשיבה שנה אחת ואותה היכרתי ככף ידי. מה רב היה החשק לסייר בה שוב. לאחר נסיעת לילה ארוך ומר הגענו בבוקר לקרקוב. משמע - אנו בפולין גיא ההריגה.

כאמור, לא צויידנו במי שתייה לנסיעה אומללה זו. בעיה זו היא שהציקה לנו יותר מכל, והיא שהמחישה לנו את גודל המלכודת לתוכה נקלענו. כולם סבלו מצמאון ומיובש, אולם סבל הקטנים והתינוקות היה חריף במיוחד. זכורני את רייזלי הקטנה והחמודה בת החמש, בתה של גיסיי לאה, אשר התעלפה פעמים מספר בגלל צמאון. כל נוסעי הקרון היו עדים למראה, מבלי יכולת להושיע. גם דודי - ר' שלום בן ה-70, אחי סבי, התעלף פעמים מספר מחולשה ומצמאון.

דודי זה היה המוהל בקהילתנו ובעל תפילה נערץ בשאנדריף. היותו נגיד ובעל נכסים רבים, בצד היותו תלמיד חכם מופלג, גרמה לכך שכל נוסעי הקרון טיפלו בו וניסו לעזור לו. במצב של גסיסה הגיע לתחנתו האחרונה.

אושוויץ-בירקנאו

כשעה אחת נסענו עוד מקרקוב מערבה, והנה מצאנו את עצמנו באושוויץ, הפלנטה האחרת, אשר עד לרגע בואנו אליה לא ידענו דבר על קיומה, ואף את שמה לא שמענו. עוד בטרם נפתחו הדלתות ראינו, דרך חרכי הקרון, תנועה והמולה רבה מסביב. קצב האירועים גבר עכשיו, הכל פעל כמכונה משומנת היטב. הדלתות נפתחו ואנו נצטוו לרדת במהירות, ללא מטען כלשהו, והועמדנו בטורים ענקיים, גברים ונשים לחוד. החל מיון, לימין - לחיים קצרים של עבודות פרך, לשמאל - למוות מהיר ואכזרי. כל זה בהכרעות של דקות ספורות.

כשלוש שעות בלבד חלפו מאז בואנו לבירקנאו-אושוויץ ורובם של באי גיטו סקרניצה לא היו בחיים עוד. בתאי הגזים נפחו את נשמתם יותר משלושת אלפים יהודים - אבות ובנים, אמהות, טף ותינוקות, נכדים ונכדות, סבים וסבתות. המומתים היו בני קהילות שאנדריף, דנילוף קריינקוף, וולובה, סלדובוש, שליט, זולטורוף, סקרניצה ובני כפרים נוספים מהסביבה. היהודים תמימים וישרים, עובדי כפיים ויגיעי עמל, מעט אמידיים והרבה עניים ואביונים. כולם ביחד וב"אחד" מסרו נפשם ונשמתם לבורא העולם -דיין האמת.

ממשפחתנו העניפה נספו באותו יום מר ונמהר:

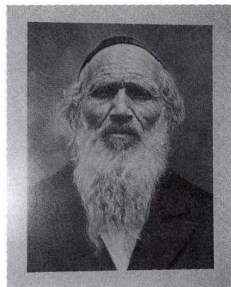
אבי מורי - שלום בן ר' יצחק אייזיק מאיר, בן 60,
אמי מורתי - מרים בת ר' שלום רוטנר, בת 58,
אחותי - פעסיל וארבעת ילדיה,
אחותי - רבקה ותינוקה היחיד,
גיסתי - לאה ושלושת ילדיה,
אח אבי - ישראל משה וכל משפחתו,
גיסת אבי - פייגה וחמשת ילדיה,
אח סבי - שלום בן ר' מרדכי, וכל משפחתו,
וכן עשרות רבות מבני משפחתנו, כ - 60 משפחות פוקס,

הדוד-ר' ישראל משה בן ר' יצחק אייזיק מאיר. ראש הקהל של שאנדריף. מתלמידיו המובהקים של "ערוגת הבושם", למד יחד עם בעל "אם הבנים שמחה".

ר' שלום בן ר' מרדכי (שלום מאטי-ס) אח לר' יצחק אייזיק מאיר. הדוד הזקן.

ר' שלום בן ר' יצחק אייזיק מאיר, תלמיד ה"קדושת יו"ט" ו"ערוגת הבושם". (אבי המחבר).

יחד עם נספ - משפחות ה-יעקובובי"ם, הכוהנים, וכן משפחות פרידמן, נוימן, אינגבר, קופולוביץ', מעל 300 נפש מבני שאנדריף, ועוד כשלושת אלפים מתושבי גיטו סקרניצה, בני הכפרים שהובאו לגיטו זה.

מצעירי משפחתנו שהופנו ימינה - למשלוח אל מחנות הריכוז - לעבודות פרך ונספו מרעב ומעבודה קשה, היו:

אחותי - מייטי, בת ה - 25, נספתה בצעדת המוות, באביב תש"ה, דודי, אח אבי - מרדכי בן ר' יצחק אייזיק מאיר, בעלה של פייגה, בן דוד של אבי - מרדכי בן ר' משה יעקב - אח סבי, בן דוד - שלום בן ר' ישראל משה.

ורבים רבים אחרים מבני שאנדריף אשר מתו מרעב ומעבודות פרך, ולא זכו לראות במפלת הרשעים ביום הנצחון - בסוף המלחמה.

המחבר - בבירקנאו, אושוויץ ליד אבני הזכרון, בפתח הקרמטוריום

גיהנום וסודו

בימים הראשונים לשהותנו בבירקנאו, לא ידענו דבר על גורל ההורים והטף. הנחנו שבדומה לנו נהנים גם הם מתנאי מחנה נסבלים. להנחתנו היתה סיבה, כי בהגיענו לאושוויץ-בירקנאו חלפנו על פני מחנה - בו ראינו מבוגרים וילדים משחקים ומשתעשעים במגרש משחקים. קיינו ושיערו כי כך הדבר גם ביחס לבני משפחותינו. לא ידענו כי אלה הם יהודים שהובאו מטרזיינשטדט, לשמש הסוואה מרושעת להטעותנו, בטרם יירצחו אף הם.

כשלושה או ארבעה ימים בלבד שהינו בבירקנאו, עד אשר הועברנו משם למחנות עבודה בשלזיה. בימים ספורים אלה הספקנו לעמוד על מידת אכזריותם של הגרמנים ולחשוש מן הגרוע ביותר. באותם ימים מעטים בטלים היינו ממלאכה כלשהי. עם זאת הועסקנו כל היום, וגם בלילות, בריצות מתישות ובעמידות "אפל" (מסדרים) ארוכות ורצופות.

באחת מעמידות האפל הליליות הגיעה לאזננו זעקה המונית אדירה ונוראה של נשים וטף. הזעקה נמשכה דקה אחת או שתיים והסמירה את עור בשרנו. היתה זו, אולי, אחת מרגעי ההמתות ההמוניות בתאי הגזים, במרחק של קילומטר אחד מעמנו, של אלה אשר הובאו באותו יום מהונגריה. כאשר עמית ה"אפל" נסתיימה והורשינו להיכנס לצריפים לישון על הדרגשים, נשתררה דומיה מעיקה בצריף ובכי חרישי נשמע מכל צד.

למחרת היום הוצאנו אל תחנת הרכבת המקומית, על מנת לשלחנו למחנה עבודה רחוק בהרי שלזיה המערבית. בעת ההמתנה שם התקרב אלינו אסיר יהודי ממוצא פולני ובעל ותק רב, אשר עבד בתעלת הכביש בקרבתנו. בלחש שאל: "היש בכם דובר עברית?" עניתי אני ואמרת: "כן, דובר עברית אנוכי". פתח האיש וענה: "מסור לאחיק כי הורייכם וילדיהם שהגיעו הנה

לפני ימים אחדים, אינם עוד בחיים". אמר והסתלק. נזדעזעתי ויחד עמי נחרדו כולם. כל אלה שעמדו בקירבתי, אף כי לא היו דוברי עברית כמוני, הרי כולם היו חניכי חדר ושיבות. מלים פשוטות ומחיריות אלו היו מובנות היטב לכולם. היתה זו העזה גדולה מצד אותו אסיר למסור לנו חדשה נוראה זו. אם שומר גרמני היה רואה אותו מדבר עמנו, בוודאי היו יורים בו במקום. אין ספק בכך שאסיר זה ראה במעשהו יעוד קדוש, רצון לידענו את האמת. מי יודע מה עלה בגורלו של אסיר זה, ואם זכה לראות במפלת הרשעים, ולו רק כגמול על מעשהו זה. על כל פנים, היתה זו הידיעה האמינה ביותר על גורל אהובנו.

עם ידיעה נוראה זו יצאנו את בירקנאו.

וולפסברג

עם בוא הרכבת הוכנסנו לקרונות משא, בקבוצות של 80 איש לקרון, נצטוונו לשבת על ריצפת הקרון משני צדדיו, פנים מול פנים. באמצע הקרון עמדו שני חיילים שומרים. ס. ס. צעיר, שיכור כלוט, עלה לקרון והתחיל להכות בנו, בעזרת מקל מיוחד, באכזריות רבה, מבלי לומר דבר. בקושי הבנו בסוף את רצונו שנצטמצם ונידחק בשיבתנו, אחד בתוך חיקו של השני, כדי שישאר באמצע הקרון מרחב ריק גדול המיועד לשני החיילים הגרמנים, השומרים.

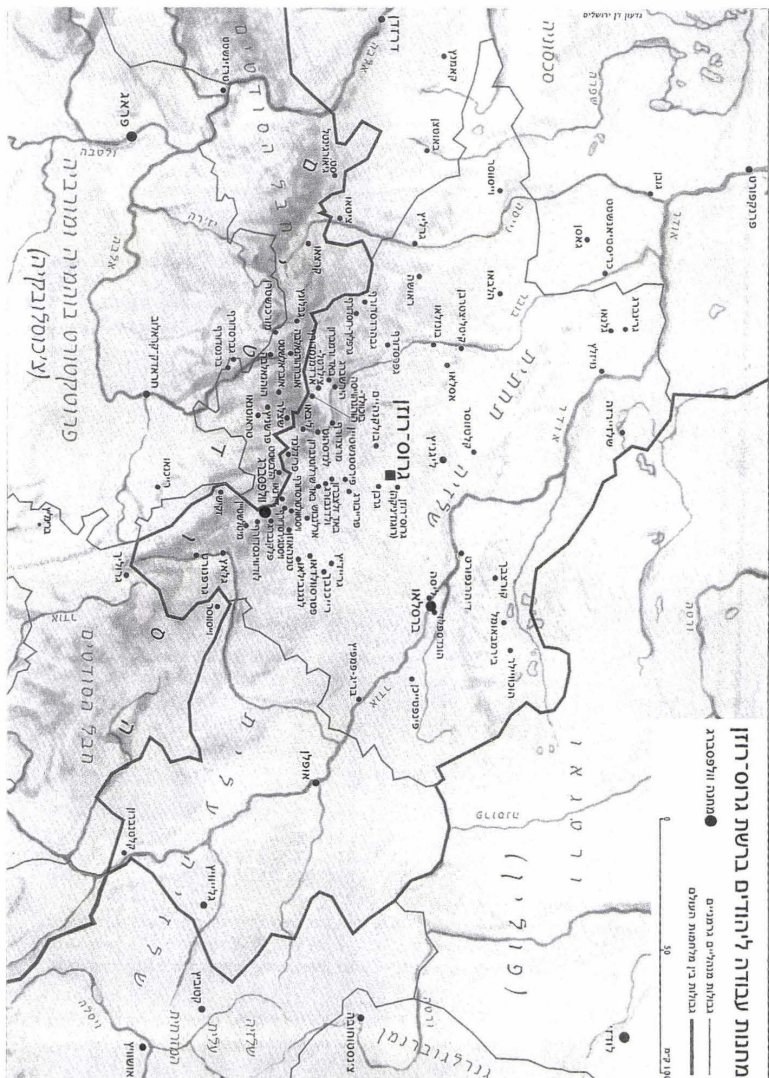
במצב דחוק וצפוף זה נסענו כ-15 שעות רצופות, תוך נמנום והישענות אחד על השני, עד אשר הגענו לכפר בשלזיה בשם "וולפסברג". כבר זה מצוי קרוב לגבול הציפי, מזרחית להרי הענק (ריזן געבירגע), כ-80 ק"מ דרומית מערבית לברסלאו. כאן הורדנו מן הרכבת, הוצעדנו מרחק של כ-2 ק"מ, והוכנסנו למחנה עבודה, בו שהינו קרוב ל-9 חודשים.

מחנה זה היה אחד מתוך עשרות מחנות דומים באזור זה של שלזיה. רוב רובנו הועסקנו בהנחת תשתית לקו ביצורים חדש, כולל בניית כבישים, מסילות ברזל, כריית מנהרות ועבודות בניין שונות.

ארבעת אלפים איש היינו במחנה זה. מוצא רובנו היתה הונגריה, מהטרנספורטים שהובאו משם באביב תש"ד. מיעוט ניכר בתוכנו היה מיהודי יוון, בעיקר יוצאי סלוניקי, אשר הובאו לאושוויץ כחצי שנה לפנינו. אלה היו גברתנים, פועלי נמל לשעבר, מטילי אימה. את לשונם לא ידענו והתנהגותם התוקפנית לא נעמה לנו.

מיעוט קטן אחר בתוכנו היה מיהודי פולין, אנשים שהספיקו כבר להתגלגל במחנות וביטאות שונים זה שלוש וארבע שנים. מרי נפש מאוד היו אלה, איבדו מזמן את האמונה ואת התקווה. הייאוש שלט בהם כליל. הם קינאו בנו על היותנו עד כה חיים בגן העדן ההונגרי, לעגו לנו, במידה מסויימת אף שמחו לאידיו. בהמשך הזמן נוצרה רעות וידידות בינינו. יחד חלמנו על יום השחרור ועל הרצון לנקום.

למרות התנאים הנוחים יחסית, התחלנו ליפול ולמות. בגלל עבודת הפרך הקשה והתזונה הגרועה תש כוחנו. מיום ליום נעשינו רזים ומצומקים יותר. בשלהי הקיץ החלה התמותה. הראשון מיוצאי שאנדרף שנפטר היה מרדכי-מאטיי בן ר' משה יעקב אח סבי. אחריו נפטרו שני צעירים מכפרנו - אברהם אייזיק-ס, ושלוש משה חיים-ס. יחד עמם נפטרו כמובן רבים מאד שלא היכרתים. חולים הוחזקו תקופה קצרה בחדר חולים, ולאחר מכן היו משלחים אותם לאושוויץ, יחד עם חולים ממחנות אחרים, בטרנספורט מיוחד, להשמדה.

דרך צ'כיה - לאוסטריה

בינואר 1945 ערכו הרוסים את מתקפת החורף שלהם, כבשו את אושוויץ והחזית התקרבה אלינו. או אז, ורק אז, התחילו הצרות הגדולות שלנו. מחנה וולפסברג פונה, הוצעדנו מערבה. אחרי יום צעידה אחד, מאומץ מאד, התחילו האנשים ליפול כזובים. בבוקר הופרדו החולים והחלשים, הושארו מאחורינו, וברור היה כי מחסלים אותם ביריות. אף על פי כן התייצבו החלשים למיסוד החולים האומלל הזה, בבחינת - התאבדות.

בין המתיצבים למסדר, באחד הבקרים, ראיתי את מענדיל חיים לייב-ס, לבית יעקובוביץ', גבאי ראשי של ביהכ"י בשאנדריץ, אישיות נכבדת ונערצת בכפרנו. גברתן היה האיש ופתאום נחלש כל כך. ייעצתי לו להמשיך בצעדה, אך הוא סירב ואמר בעצב "אברומ-קו, אינני יכול עוד". עודד אותי, באמרו שבהיותי צעיר, ואף נראה טוב, הרי שסיכויי להישאר בחיים ולצאת מן הגיהנום הזה טובים למדי. ביקשתי למסור לילדיו את ברכתיו, אם וכאשר אפגוש בהם. את בקשתו זו מלאתי במלווה. אלמן היה איש זה, ושלושה ילדים היו לו. שלושתם זכו לצאת מן הגיהנום הנורא הזה, בריאים בגופם ובנפשם, לעלות לארץ ישראל ולהקים משפחות לתפארת.

לאחר מספר ימי צעדה בשלג ובקור, ללא אוכל כלשהו, העלו אותנו על רכבת משא פתוחה, וזו הביאה אותנו, למחרת היום, לתחנת רכבת בעיירה צ'כית שלא תישכח לעולם - סטרי-פקה (STARY PAKA). תושבי עיירה זו, בראותם את החיילים הגרמנים מתרחקים מן הרכבת ונכנסים לתחנה להתחמם ולאכול, התקרבו הם אלינו, זרקו לעברנו פירות ותפוחי אדמה מבושלים, תוך הסתכנות גדולה. את רעבונם של ארבעת אלפים איש לא יכלו להשקיט, אך את רוחנו הנכאה העלו מאד. ישלם להם ה' את גמולם הטוב.

אבנזה

"העיירה - STARY PAKA - שלא תישכח לעולם"

חמשה ימים נסענו ברכבת פתוחה זו. היה זה במחצית השנייה של פברואר. משהו נזכר שהיום פורים, דבר שלא היתה לו עוד שום משמעות בשבילנו, כי איש לא ציפה עוד לנס כלשהו. אדישים היינו לכל, אף לעצם החיים, אפטייה גמורה השתלטה עלינו. אעפ"כ לא יכולנו שלא להתפעל מדי פעם בפעם מאנושיותם של הציצים, בחפשמם דרך כלשהי לעזור לנו. כך למשל, כאשר הרכבת עצרה בעיר פילזן, בדרך לאוסטריה, ניסו תושבי עיר זו לזרוק לעברנו דברי מאכל, ללא הצלחה, כי השומרים המלווים ירו עליהם.

לתחנתנו הסופית באוסטריה - אבנזה, פונו מהקרונות ערימות של מתים - קורבנות הדרך. עם כניסתנו למחנה אבנזה נוכחנו כי וולפסברג היה גן עדן לעומת מחנה ריכוז נוראי זה. כ-30 אלף איש שכנו במחנה, בתנאים תת-אנושיים.

התמונה היתה רבה, עד כי הקרמטוריום שפעל במחנה יומם ולילה, לא הספיק עוד למלאכתו. ערימות גדולות של מתים ניצברו בקירבתו. במשך שלושת חדשי השהייה במחנה זה ניספו כמעט כל אסירי וולפסברג. מתוך ארבעת האלפים נותרו בחיים עשרות בודדות בלבד. עם כניסתנו למחנה תשושים ורעבים, הוכנסנו לחצר הקרמטוריום, בשלג עמוק, ונאלצנו להמתין שם יום וחצי עד לבוא תורנו למקלחות. רבים נדחקו להיות ראשוניים - יוצאים מחצר איומה זו. בדוחק הזה נדרסו רבים למוות.

אחרים מתו ממכות הקאפוס, שנהנו להמית כל מי שנזדמן בדרכם. ראיתי את הנעשה ונמנעתי מלהידחק. עמדתי בשורות האחרונות, ממתין בסבלנות לתורי כי יגיע, והנה קרה דבר. הקאפוס התחילו להרביץ לעומדים בראש ההמון ואלה נדחקו אחורה, ואני נלחצתי אל קיר אחורי על ידי ההמון בעוצמה שלא תתואר. את המוות ראיתי נגד עיני. אולם, בלחץ הגדול שהופעל עלי, התרומם גופי הצנום מעל ההמון, כמו מעצמו, ונמצאתי מרחף מעל ההמון. ניצלתי, איפוא, בנס ממוות בטוח.

אבות ובנים

בבירקנאו, בתחילת דרכנו האומללה, עשו אבות ובנים מאמצים גדולים כדי להימצא יחד, במטרה לעזור אחד לשני בעת צרה ומצוקה. נהגו לרוץ יחד לעמידות ה"אפל" האומללות, אחוזים ושלובים בידים, שלא ייפרדו חלילה. לא תמיד עלה הדבר בידם. לעתים קרובות הפרידו ביניהם באכזריות, על ידי שילוח אחד מהם למחנה זה ואת השני למחנה אחר. המעטים שהצליחו בכל זאת להישאר ביחד עד קרוב לסוף המלחמה, נתקלו בימי הפטריות ההמוניות לצער ולסבל שלא יתואר. צעירים ראו את אבותיהם מתים לידם, ואין בכוחם להושיע. גרוע מזה, הצעירים עצמם, בשבועות האחרונים שלפני השחרור, מתו בהמוניהם.

בין הצעירים המתים מסביב נמצאו חברי הטובים בני גילי, אשר נפחו את נשמתם ממש נגד עיני, ברור היה לי כי גם תורי יגיע, ולא איכפת היה לי עוד. חוסר הרגישות למוות גברה מאוד. אף על פי כן לא יכולתי שלא להתרגש בעת מותו של אחד מחברי הטובים - חיים לייב יעקובוביץ', בנו של הנגיד ר' אברהם מסלדוביץ'. חברים היינו עוד מתקופת ה"חדר", ובמחנות שהינו יחד קרוב לשנה, שמרנו אמונים זה לזה, ועזרנו אחד לשני ככל יכלתנו. והנה ממש בימים האחרונים של המלחמה התמוטט הנער החכם הזה ונפטר. גורל דומה פקד את בן דודו - אלתר מריס, בן המחנות של הורי ושכן קרוב לביתנו בשאנדריף.

אלתר זה, גבר גבוה ונאה, כבן שלושים וחמש שנה, שירת שנתיים ימים כחייל בצבא הצי'ק, בו למד והרגיל עצמו להקפיד על הנקיון ועל הסדר, וכך מנע מעצמו צרות ומחלות מיותרות. בתנאי המחנה הקשים ביותר לא ויתר אלתר זה על תפילות הקבע. תמיד מלמלו שפתיו פרקי תפילה שידעם בעל פה. פעם אחת אף נזף בי על שאיני נוהג כמוהו. במחנות שמרנו תמיד על קירבת מגורים וכך נעשינו ידידים מסורים זה לזה בלב ובנפש. והנה דווקא בימים האחרונים של סוף המלחמה, באבנזה, מצאנו את עצמנו מרוחקים. כאשר נפגשנו, במקרה,

במחנה, הספיק לומר לי כי חש הוא את קיצו קרב. כאשר נפטר, באו מכרים והודיעו לי על כך. ניגשתי לשם למרות חולשתי הרבה ובכוחות אחרונים עטפתי את גופו בשמיכה, ובעזרת אחרים העברנו אותה בצורה מכובדת אל ערימת אלפי המתים שליד הקרמטוריום - לשריפה. באחד הערבים ניגשתי למיטתו של חיים משה-קעס משאנדרף, ואמר לי איש חלוש זה, בעצב רב, בנוכחות בנו שלום, ילד בן 14, כי כוחותיו אזולים וקיצו קרב. בבוקר ניגש אלי הילד ומודיע לי כי אביו ששכב לידו בלילה אינו מתעורר וחושש הוא כי מת. ניגשתי לשם וראיתי את הנפטר ועמדתי ליד הילד במבוכה. זו פסקה עם הצעקה הראית של זקן הבלוק, לצאת מיד ל"אפל" ולעבודה. שנינו רצנו החוצה, בטרם ישברו את עצמותינו. בשובנו מהעבודה לא מצאנו עוד את גופת אביו, זו פונתה כבר לערימה שליד הקרמטוריום. היה זה קרוב לימי השחרור. כאשר חיפשתי את הילד הנחמד הזה אחרי השחרור, לא מצאתיו עוד, כי גם הוא נספה.

ה. השחרור

"המלחמה נגמרה"?

ביום שני, כ"ד באייר תש"ה, 7 במאי 1945, כשעתיים לפני מועד הקימה בבוקר, נכנס אחד האסירים לבלוק המגורים הגדול שלנו, בו גרו 500 איש, ופרץ בשאגה אדירה "המלחמה נגמרה ואנו חופשיים". ההתרגשות היתה עצומה, חיבוקים ונשיקות מכל צד. מי שדמעותיו לא יבשו עוד פרץ בבכי של שמחה. רובם נשכבו חזרה על דרגשיהם לנוח מההתרגשות, כי הרי אין עוד "אפל" - אין עוד צורך להשכים קום לעבודה הממיתה. זאת עד שהתפרץ חייל ס. ס., עם מוט גדול בידו, והתחיל להרביץ ולהכות על ימין ועל שמאל, בתוספת צעקות - לקום מהר ולצאת מיד ל"אפל".

ואמנם נערך ה"אפל" והאנשים הוצאו לעבודה כרגיל. בצהרי היום, ואנו עדיין בעבודה, ראינו אווירון אמריקאי הטס נמוך, ממש מעלינו, באיטיות רבה, כבעל בית שזמנו בידו ואין לו עוד מתנגדים. הבנו שהסוף הגיע. אנשים התארגנו, כמו מעצמם, לצעידה חזרה למחנה, בליווי חיילים גרמנים ההולכים כזופים. בערב חולקו מנות מוגדלות במקצת של מזון כלשהו ואנשים שכבו לישון עייפים ממתח האירועים של יום נכסף זה. עם זאת המשכנו לחשוש שמא גם הפעם השחרור אינו אמיתי עדיין.

בלילה נשמעו יריות רבות מסביב למחנה. דליקות רבות נראו בחורשות הסמוכות, כולל פיצוצי תחמושת מפחידות. חששנו מאד שמא ברגע האחרון עוד יפגעו בנו. ואמנם בבוקר נודע לנו על מזימת הגרמנים, להכניס את כולנו לאחת המנהרות הסמוכות ולפוצצה עלינו. מזימתם הופרה כאשר סירבנו להישמע עוד לפקודתם¹. ביום זה טולטלנו בין יאוש לתקווה. חוט השערה הפריד בין הישארותנו בחיים לבין חיסולנו הטוטלי.

באותו בוקר של יום שלישי, כ"ה באייר - 8 במאי 1945, נערך עדיין ה"אפל" הארוך, אך, עם סיומו לא יצאנו עוד לעבודה אלא נשארו על המגרש בציפייה מתוחה. דבר לא קרה, על כן התחלנו להתפזר ולחזור לצריפי המגורים. במחנה הסתובבו עדיין חיילי ס. ס. רבים, מזויינים להגנה עצמית, מעמיסים את מזוודותיהם על עגלות סוסים, ומסתלקים ועוזבים את אט את

1. ייזכר לטוב הרב ר' יואל טייטלבוים, רבה של קירלהזה, אשר תפס מנהיגות ברגעים קריטיים אלה ופעל יחד עם האחרים למען הסירוב הזה.

מחנה אבנזה. עזיבתם נעשתה בנינוחות רבה, לא נחפזו כלל, כאילו יוצאים לחופשה רגילה.

האמריקאים באים

עם יציאת הגרמנים לפנה"צ התחילה התנפלות על מחסני המזון, על ידי מעט הגברתנים בתוכנו. הפקרות השתררה במחנה, איש פחד מרעהו. אחרי הצהרים נכנסו שני טנקים אמריקאים למחנה, עצרו במגרש המסדרים. המון עם רב הקיף את הטנקים אשר מצריחיהם הציצו, בחשדנות רבה, חיילים אמריקאים מפוחדים. אלה חששו לצאת מהטנקים, נמנעו מלהתקרב אלינו, כנראה פחדו מלהידבק במחלות, או אולי לא בטחו בנו. הערב ירד, המטבח לא פעל עוד, כי מחסני המזון התרוקנו, וממילא לא קיבלנו בערב זה כל מזון, אפילו לא את מעט המרק - מים שלוקים שהיינו רגילים לו כבר.

שכנו לישון משוחררים ורעבים. למחרת בבוקר גילינו שהמחנה מוקף שמירה אוסטרית של אזרחים מזויינים. אלה תפסו, להפתעתנו, את מגדלי השמירה ומנעו את יציאתנו מהמחנה. נראה כי רעיון זה בא להם מן הגרמנים, ואולי אף מהאמריקאים. בודאי פחדו מאתנו שמה נצא מן המחנה ונפגע בהם, נשדוד אותם ואולי נדביק את גופם "טהור הגזע" במחלות. תבע מי שתבע שאוסטרים אלה יסולקו מיד. ואמנם הסתלקו אלה ונעלמו כלעומת שבאו. עתה היה המחנה פתוח ופרוץ, אך, לרוב רובנו לא היה עוד כח לצאת. נשארנו איפוא, במחנה בטלים ומכחים למזון ולהתפתחויות כלשהן.

בשעות הצהריים הגיעו האמריקאים והביאו עמם שפע של מזון ממחסניהם - מנות בשר שמן, סרדינים ותפנוקים נוספים. בהתנפלות על מזון זה נדרסו רבים למוות, אחרים הוכו למוות על ידי חיילים אמריקאים, בנסיגה להכניס סדר בתור לחלוקת המזון. אלה שזכו לקבל ממזון שמן זה נתקפו מיד בשלשולים ובשאר מכות מצרים ומתו בהמוניהם כעכברים מורעלים. גם הזהירים בינינו לקו בשלשולים וחלו בדיונטריה קשה. מספר המתים גדל מאד ועם זאת גדלה תפוקת כבשני הקרמטוריום, אשר הופעלו הפעם בפיקוח האמריקאים, תוך היעזרות בבולדוזרים לפינוי ערימות המתים.

הגסיסה

חוש טבעי בריא הזהירני מלהידחק אל בין ההמונים למען השגת מזון כלשהו. בכל זאת מצא מעט אוכל את דרכו גם אלי, אוכל שהספיק להחיותני מעט ולהחליאני הרבה. נתקפתי בשלשולים אשר החלישוני מאד.

בשבת הראשונה לאחר השחרור, כ"ט באייר - 12 במאי, בשעות הבוקר, שקעתי בתהליך הגסיסה, כעדות אחד ממכרי. איש לא התרגש ממצבי, כי מספר הגוססים והמתים מסביב רב היה, וכל אחד דאג לעצמו בלבד.

הגסיסה נמשכה יום שלם, כולם התייחסו אלי כאל בר-מינן. להפתעת כולם קרה נס. בשעות בין הערביים, של אותה שבת, התעוררתי כמו מתוך חלום, לשמע זמירות שבת. הרמתי את הראש ומה אני רואה? - הרב ר' יואל טייטלבוים - "קירלהאזר רב" ¹ - יושב בראש שולחן, יחד עם עוד ארבעה או חמישה יהודים, עורכים סעודה שלישית, שרים "בני היכלא", ידיד נפש ואל מסתתר. הרב ר' יואל זה שהה עמנו באותו מחנה, כמו גם הרב ר' ליפא מוואלאווע, והרב ר' יהושע גרינוולד מחוסט, ובחסדי ה' נותרו בחיים, יחד

1. בנו של ר' חנוך העניך מסאסוב, משושלת ר' שלום מבעלו (רוקח)

עם מעטים מאד מחסידיהם.

מיום זה ואילך השתפר המצב, במחנה כולו חלו שינויים ושיפורים של ממש. האמריקאים למדו משגיאותיהם ובמקום מזון שמן הביאו אספקת תזונה רזה ובריאה, וכן רופאים וחובשים לטיפול בהמוני החולים וכך השתלטו על מלאך המוות. גברים ונשים אוסטרים "טהורי גזע" הובאו וכובדו בקבורת ערימות המתים, אשר הקרמטוריום לא הספיק לשורפם. בהשגחת האמריקאים ניקו אלה את המחנה מכל הלכלוך הרב שנצטבר בו מאז יום השחרור. היתה זו נקמה פורתא, קטנה מאד, לראות אוסטרים מדושנים עוסקים בפינוי מתים ובעבודות בזויות של פינוי אשפה, ניקוי בתי שימוש וכדומה.

המיוחסים

בין 30 אלף האסירים היהודיים באבנזה נמצאו גם מאות אחדות של אסירים שאינם מבני ברית. היו אלה יגוסלבים, צ'כים, פולנים, ספרדים וכו', אשר הושלכו לבור תחתיות זה של אבנזה, בעוון פשעים פוליטיים. אסירים אלה נחשבו למיוחסים יותר מהיהודים, יד נעלמה דאגה להעניק להם פריבילגיות שונות. מצבם הבריאותי בעת השחרור היה שפיר יותר משלנו. בהיות כוחם במתנם, הספיקו אלה לנקום מעט במדכאיהם. הצטיינו בכך - היוגוסלבים אשר הרגו כל איש ס. ס. שנקרה בדרכם בימי שחרור אלה. אנו, לא היה בכוחנו אלא להתבונן בנעשה ולשמוח על כך. אסירים אלה יצאו ראשונים מהמחנה, השתלטו על מכוניות משא ורכוש אחר כאוות נפשם ושוב למולדתם.

בתהליך מהיר למדי התחיל מחנה אבנזה להתרוקן. במכוניות משא של הצבא האמריקאי, ברכבות, ואף ברגל, יצאו האנשים ועזבו את המחנה ולא שבו אליו עוד. מבין 13 יוצאי שאנדורף נותרו בחיים שלושה בלבד. השניים האחרים נעלמו ממני, הקשר עמם אבד, כאילו האדמה בלעתם. נותרתי, איפוא, בן שאנדורף יחידי במחנה, מבלי לדעת - לאן לפנות. מיום ליום נתחורר כל גודל השבר וממדיה הענקיים של שואתנו. לכל אחד מאתנו ברור היה עתה כי אין אל מי לשוב. הנוטר בחיים, ייתכן והוא הנו הנפש היחידה שנותרה ממשפחתו. בדומה לאחרים, עליתי לרכבת, עמוסת פליטים לעייפה, ונסעתי בכיוון צ'כיה, ארץ מולדתי מלפני פרוץ המלחמה.

איה ביתי? KDE DOMOV MUJ

הרכבת עברה את לינץ, ומשם לדרום בוהמיה עד לעיר - Ceske Budejovici. בהגיע הרכבת לתחנה ציפתה לנוסעיה הפתעה נעימה. נשים צ'כיות, לבושות בחלוקים לבנים, מארגוני סעד מקומיים, קיבלו את הבאים בסנדוויצ'ים, בחלב ובהרבה מאד אהבה. גברים, נשים ובני נוער יצאו מכליהם כדי להנעים את שובנו אליהם. במרכז התחנה עמדה תזמורת וניגנה שירים צ'כיים ידועים שהזכירו לנו את ימי הילדות היפים.

לאחר קבלת פנים נפלאה זו פנה איש איש לדרכו. יש שהמשיכו לפראג הבירה ויש שפנו לערים אחרות. אשר לי, עליתי לרכבת שנסעה ל"ברנו", מתוך כוונה להגיע לבודפשט - בה גרתי שנתיים, לפני פלישת הגרמנים להונגריה. בנסיעות הלא סדירות של אותם הימים מצאתי את עצמי פתאום תקוע בשבת בעיר ברטיסלבה. חשבון הימים והתאריכים לא זכורים לי עוד, אך, נראה לי כי היה זה בחג השבועות, בשבת פי נשא, ז' בסיון - 19 במאי, ואני שובת את שבתי בעירו של החתם סופר.

לא זכור לי הרבה מאותה שבת, לא מקום תפילתי, לא מקום אכסוני ולא פרטים אחרים.

דבר אחד בלבד זכור לי ונחרת היטב במוחי, והוא - היקלעותי לסעודה שלישית, באחד מבתי הכנסת בעיר. נטלו ידיים, פרסו חלה, אכלו "כזית" ושרו זמירות. נאמרו דברי תורה, הזכירו את הנעדרים ובכו הרבה. עצוב מאוד היה שם.

היעד - בודפשט

כיליד קרפטורוס, מימי הרפובליקה הציכסלובקית, ראיתי את עצמי שייך למדינה זו. אולם, מאז סיפוח קרפטורוס להונגריה, בשנת 1939, נעשיתי... הונגרי. בתוך שנות המלחמה גרתי בבודפשט, רכשתי שליטה בשפת ההונגרים, עבדתי בעיר זו יחד עם אחיותי הבוגרות - פערל, מייטי ורייזי. יתירה מזאת, בבודפשט שהיתי הרבה במחיצת דודי, אחי אמי, ר' יצחק אייזיק הערש, בנו זינדל, ברוך ובתו פעסיל-פעפי, אשר גרו אף הם בבודפשט, מאז הסיפוח. בן בית נעשיתי בעיר זו, בתוכה נתפסתי לציונות ולחברות בסניף בני עקיבא, אשר ברחוב לאודון 3. עתה, פניתי, איפוא, מברטיסלבה לבודפשט - בה קיויתי למצוא שרידים ממשפחתנו. בהגיעי לבודפשט, פניתי לבנין הגדול והמרשים של הגיוינט, מוסד ה-OMZSA ב-BETLEN TÉR. המוסד בבניין זה היה קרוב ללבי, כי בעת לימודי בבודפשט, כנער בן 17-18, נעזרתי הרבה במוסד חשוב זה.

עתה בבואי לשם, מצאתיו הומה פליטים יהודיים רבים, מכל אירופה, אנשים שחזרו זה עתה ממחנות ריכוז שונים. הבית שימש מקום מיפגש, בו חיפשו כולם שרידים ממשפחותיהם. לא עברה שעה קלה, ואני פוגש באיש שאנדרוף, - שמעון אייזיק-ס, והוא מבשר לי על הישרדותן בחיים של שתי אחיותי, פערל ורייזי, ועל הימצאותן בבודפשט. שמעון זה מסר לי את כתובתן. בודפשט באותם ימים היתה עיר חרבות, בתוצאת ההפצצות עליה של מטוסי בנות הברית. על פני חרבות אלה רצתי, כמעט ריחפתי, לחפש, למצוא ולפגוש את אחיותי. תוך פחות משעה אחת מצאתי אותן. כמובן שהיתה זו פגישה נרגשת מאוד. בשוך ההתרגשות, סיפר כל אחד את אשר עבר עליו. לא היה צריך לספר הרבה, כי העתונות מלאה היתה בשורות איוב, בהן פרטים רבים על האסונות שפגעו בכולנו.

סיכום דמים

מאחיותי פערל ורייזי, שהשתחררו בבודפשט עוד בינואר 1945, נודעו לי פרטים בלתי ידועים על מקצת מבני משפחתנו. מהן נודע לי כי בנוסף להורינו, שתי אחיותינו וגיסתנו, ושמונת נכדי הורינו, שנרצחו באושוויץ, נספו גם אחרים מבני משפחתנו הקרובה. הלא הם - שני האחים: מרדכי (מוטי) וישראל משה, אשר מצאו את מותם בפלוגות העבודה של הצבא ההונגרי. כן נרצחה אחותנו מייטי, במחנה ריכוז גרמני, בעת שפגרה באחת מצעדות המוות הידועות לשימצה.

שמחתי לשמוע מאחיותי על היוותרותה בחיים של אחותנו שרה, לאחר שמחנה הריכוז בפולין, בו נמצאה, שוחרר עוד בינואר 1945, על ידי הצבא האדום. לאחיותי היתה גם ידיעה על היותותו בחיים של אחינו הצעיר, חיים הערש בן ה- 17, במחנה בוכנוולד, אף כי טרם חזר לבודפשט.

לא עברו ימים רבים, ואחותי שרה וכן האח חיים הערש הגיעו לבודפשט והצטרפו אלינו. מעשרת האחים והאחיות נותרנו, איפוא, חמישה.

בין הבשורות הטובות המעטות בבודפשט הייתה, היותותו בחיים של דודי - ר' יצחק אייזיק

הערש פריד, אח אמי, וכן שניים מילדיו - בנו ברוך ובתו פעסיל-פעפי. הדוד ורעייתו ניצלו בגיטו בודפשט, יחד עם עוד כשבעים אלף יהודים אחרים, זקנים ברובם. הבן ברוך הצליח להתחבא, בדרכי נסים, בבודפשט, ואילו הבת פעפי עברה את כל מוראות מחנות הריכוז, ובחסדי ה' יצאה בחיים.

הדוד ר' יצחק אייזיק צבי פריד מדיבועווע.

ניצל בגיטו בודפשט. נפטר בישראל, תשי"ג.

מכל הדודים הרבים במשפחתנו העניפה, נותר דוד יחיד זה לפליטה, ועל כן הרגשנו עתה כלפיו קירבה גדולה מאד. כן היה הדבר גם ביחס לבנו ולבתו. צער רב גרמה לנו הידיעה על מותו של זינדל - בנו בכורו של דודנו זה. התברר כי זינדל זה נחטף בחוצות בודפשט, בימים הראשונים לפלישת הגרמנים, הובל לאושוויץ, התגלגל למחנות ריכוז שונים ונפטר קרוב לשחרור, מאפיסת כוחות, הי"ד. זינדל היה עלם חמד, נעים הליכות ובעל לב טוב, מעטים כמותו. בבואי לבודפשט בשנת 1942, ואני נער כבן 17, מחפש את דרכי בעיר הזאת, נעשה לי זינדל אח ורע מסור. בהיותו ותיק בעיר ושולט בשפת המדיארים, עבר זינדל עמדי בכל העיר ועזר לי לחפש אחרי מקום עבודה ולימוד מקצוע. מה גדולה היתה שמחתו כאשר עלה בידי למצוא מקום כזה. והנה עתה נטרף בן דוד יקר זה על ידי עדת זאבים אוכלי אדם.

חיים הערש

עם שובו של אחי חיים הערש מבוכנוולד, נודעו לנו הרפתקאותיו מאז שנעלם בגיטו סקרניצה, ביום חיסול הגיטו. אחי וחברו ליזר בנו של פייביש העגלון, השתחלו לתוך כלוב צר של תרנגולות, ובעת סריקת הגיטו לא גילו אותם. בכלוב צר זה שכבו כל היום. בערב יצאו מתוכו וברחו ליערות - בהן הסתתרו שבועות מספר. כאשר החמיר מצבם, כי רעבו מאד ולא יכלו עוד, מסרו את עצמם, מרצונם הטוב, לידי הזינדרמים בעיר חוסט, אשר ריקה היתה כבר מיהודיה. להפתעתם לא הוכו כלל, אלא צורפו לקבוצת יהודים אחרים שנתפסו ביערות, או שנכנעו כמוהם, והועברו כולם ברכבת, בליווי מיוחד, לאושוויץ. משם הועברו לבוכנוולד - בה שוחררו עם תום המלחמה.

לא שפר מזלו של אחי זה. כחודשיים אחרי המלחמה הנוראה עלה בעלייה ב' לארץ ישראל, הגיע לאיטליה - למחנה עולים "סנטה מריה" שליד העיר בארי, שם שהה כשנה אחת במסגרת עליית הנוער של תנועת בני עקיבא, חלה ומת בניכר, ולא זכה לעלות לארץ הנכספת. בביקורי בעיר בארי, לפני שנים מספר, מצאתי בחלקה היהודית של בית הקברות, את קברו, ועליו מצבה נאה שהוקמה שם על ידי חבריו מבני עקיבא.

האח-חיים הערש. ברח פעמיים מהגיטו, נתפס אחרי חדשיים ימים והובא לבוכנוולד. נפטר באיטליה, בגיל 17, בדרך לא"י. ב' תמוז תש"ו-1946. מכתבו האחרון מ-SANTA MARIA שליד העיר בארי. שם - קבורתו.

קן חדש

בודפשט ההרוסה מהפצצות, למרות היותה פצועה ורעבה, שימשה באותם ימים בסיס נוח להמוני הפליטים היהודים שנקלעו אליה. אף אחיותי ואני החילנו לבנות בה לעצמנו קן משפחתי חדש.

על כל פנים נמנענו מלשוב לשאנדריף, אף לא לביקור קצר בה. לא רצינו לראותה ריקה ממשפחתנו ומשאר יהודיה. היחידה ממשפחתנו שחזרה לשם היתה אחותנו שרה, אשר שוחררה מהנאצים עוד בינואר 1945 בפולין, על ידי הצבא האדום. כבר אז, 4 חודשים לפני גמר המלחמה, שבה היא לשאנדריף, יחד עם נערות נוספות מבני משפחתנו, תוך נסיון להשתקם שם.

אשר לי, המצאותי בבודפשט נראיתי לי חסרת תכלית, ברור היה לי שעלי להגיע לא"י בהקדם, וחבל על כל יום נוסף בגולה דוויה זו. משום כך גיליתי עניין רב בשמועה כי בבוקרשט נותן הגוינט לשבים ממחנות הריכוז סכום כסף גדול - להתחלת בניית חיים חדשים. תכננתי להגיע עם כסף זה לקונסטנצה ולהפליג ממנה לא"י.

עליתי בבודפשט על גג רכבת עמוסה מאד ונסעתי לבוקרשט. הנסיעה נמשכה כשלושה ימים רצופים, עם הפסקות בדרך, וכמעט שנהרגתי בה. קטר הרכבת פלט כל הזמן עשן רב והוא שכיסה את הנוסעים על הגג, אך עמדנו בזאת. אולם, כאשר עצר קטר זה באחת המנהרות הארוכות, נתמלאה זו עשן רב וכמעט שנחנקו הנוסעים שעל הגג, ואני בתוכם. למרות כל תלאות הדרך, אשר קשה לספרם, הגעתי לבוקרשט - עיר אשר שימשה אף היא מרכז לפליטים יהודיים. בעיר זרה זו מצאתי מהר את דרכי ל"מושילור" - מקום הקהילה היהודית ומרכז הגוינט. כסף לא קיבלתי שם, אך, חברים מתקופת היותי בהכשרת בני עקיבא בבודפשט מצאתי.

לה הביאוני אל ההכשרה ב- Strada Roma 20, שם נמצאה קבוצה של חלוצים ותיקים, מחכים לאפשרות עלייה לא"י, דרך עיר הנמל קונסטנצה. הצטרפתי אליהם. עברו ימים מספר והקבוצה יצאה לדרך, אך, לא דרך קונסטנצה, אלא דרך הונגריה ואיטליה. עלינו על רכבת משא פתוחה והגענו לבודפשט. שוב... בודפשט. התאכסנו בעיר ימים אחדים, תוך המתנה להוראות ביחס להמשך. בבוקרשט פגשתי את ארבעת האחיות - בנות דודי ר' מרדכי, אח אבי, הלוא הן-רייזי, יוכבד, מרים ודבורה, שנותרו לפליטה ממשפחתן הגדולה.

בנות ר' מרדכי: רייזי, יוכבד, מרים ודבורה

הפגישה עמן לא תישכח לעולם, כי שמוע שמעו בנות אלו שאביהן נשלח מאושוויץ למחנה עבודה יחד עמדי, וקיוו לשמוע ממני על היוותרותו בחיים. כאשר סיפרתי להן על היפרדותנו לפני היציאה למחנות עבודה ועל אי ידיעתי דבר ממנו, פרצו בבכי מר, בראותן בהודעתי אישור לחששן שקינן בהן מכבר שאביהן אינו בחיים ואין לצפות לשובו עוד. ואמנם היתה זאת האמת לאמיתה. קרוב לשחרור התמוטט אביהן מעבודת הפרך ומאפיסת כוחות ולא זכה לשוב ולהיות אב דואג לארבעת בנותיו שנותרו בחיים.

בשבח הבנות

כאן מן הראוי לומר דבר בשבחי בנות אלו שהיו אז בגיל 15-21, ונותרו בודדות בעולם אכזר. עם השתחררותן ממחנות הריכוז עוד בינואר 1945 שבו ארבע אחיות אלו לשאנדרף וניסו לשקם את חייהן מחדש בבית הוריהן שהוחזר להן בחלקו. כאשר נוכחו שאין עתיד להן בכפר זה, עזבוהו והגיעו לעיר "אורדייה" שבטרנסילבניה, שם הצטרפו לקיבוץ של אגודת ישראל, עמו עלו לקפריסין ומשם לארץ ישראל - בה עמלו ועבדו עד אשר מצאו בכוחות עצמן את זיווגן הראוי והקימו משפחות לתפארת, כיאה לבנות ממשפחות "בני שלום". אחת מהן - יוכבד - שנתקעה בטרנסילבניה בגלל נישואיה לבן דודה אברהם מולדובן-אשל, הצליחה אף היא להגיע ארצה, כעבור שנתיים-שלוש, ולבנות כאן את עתידה ולראות נחת מבניה ומבנותיה. זאת עשו בנות אלו בכוחות עצמן ועל כך ראויות הן לכל השבחים שבעולם.

ורדה רב נורי, בת ר' אברהם אשל, בעת
ביקור בחיפה תשכ"ח/1968

אברהם אשל ז"ל, בעלה של יוכבד

דומה היה גורלן של ארבעת האחיות בנות דודי ר' ישראל משה, אח אבני, הלוא הן: רייזי, מרים, רחל וברכה. אף הן חזרו באותו זמן לשאנדרוף וניסו בכל כוחן להשתקם בשאנדרוף - בה נמצאו אחוזותיהן הגדולות של הוריהן, וקיוו להתפרנס מהן. כאשר נפטרה בפתאומיות הצעירה ביניהן, ברכה, לא איבדו אמונתן ותמימותן היהודית והתגברו על שברן הגדול. שלושתן התחתנו עם בחורים ראויים להן, הקימו משפחות ועברו לגור בעיר חוסט - בה התגבשה מחדש קהילה יהודית לתפארת. כאשר נפתח הצוהר לעלייה לא"י בשנות השבעים, עלו ארצה ובנו מחדש את עתידן כאן. אין מלים שיוכלו לתאר את כוחן וגבורתן של בנות אלו שידעו לקום מן האפר של האש הנוראה שאחזה במשפחתן הענפה, כמו בכל בית ישראל באירופה, ולהתחיל הכל מחדש תוך שמירה על אמונתן ושלמותן היהודית.

עוד ראוי שייאמר דבר בשבח כל שרידי הצעירים והצעירות מבני קרפטורוס שנותרו לפליטה. אלה חזרו מהמחנות לכפרים ולערים שבהם נולדו וגדלו, שבורים ופגועים פיזית ונפשית. למרות כל אלה גילו גבורה נפשית עילאית, בנסיונם לשוב לחיים יהודיים שלמים ולהחזיר העטרה ליושנה.

דר' זאב רב נוי, רעייתו-ורדה בת ר' אברהם אשל, וילדיהם (לוס אנג'לס)

להמחשת דבר זה יירשם לדורות את אשר קרה בשנות הששים בעיר חוסט. כאשר התגבשה בעיר זו קהילה יהודית גדולה יחסית, אשר במרכזה עמד בית הכנסת הגדול, ובה פעלו שלושה שוחטים שסיפקו בשר לבני העיר ולכל האזור כולו, נעשתה עיני השלטונות צרה בהם. אלה החליטו לסגור את בית הכנסת הגדול בעיר ולעשות בו שימוש ממשלתי אחר, או אז הראו שרידים אלה את מלוא כוחם הנפשיים. נשות הקהילה יצאו בהפגנה גלויה נגד השלטונות הקומוניסטיים, תוך התעלמות מכל הסכנות הצפויות להן ממשטר אכזרי זה, ודרשו ביטול החלטה זו, תוך הצהרה על נכונותן למות למען הדבר הזה. השלטונות לא האמינו למראה עיניהן וקשה היה להם להשלים עם "העזתן וחוצפתן" של נשים יהודיות אלו. במחשבה שנייה נסוגו השלטונות והגיעו למסקנה שלא יוכלו להתמודד עם נשים אמיצות אלו וביטלו החלטתם.

בית כנסת זה הוא בין הבודדים העומד עד היום הזה על תילו ומהווה אטרקציה תיירותית למבקרים בעיר, אף אם ירד מגדולתו, כי רוב תושביה היהודיים של העיר, עזבוה ועלו לא"י או היגרו לארה"ב.

על ההמשך פרסם כתב שורות אלו ב"ידיעות" מס' 34-35 של ותיקי בני עקיבא, הני"ל, בחדשי כסלו-טבת, בעריכת פרץ בלבן - ידיד נעורי. היות והדברים שהובאו שם הנם המשך למסופר למעלה, מביא אני אותם כאן, כלשונם שם.

מרים בת ר' משה פוקס ובתה ציפי קויפמן ושתיים מנכדותיה.

תמונה משפחתית מחתונת ציפי בת ר' משה ומרים פוקס בקרית אתא, אחרי עלייתם מבריה"מ.
תשל"ח/1978.

חלק שני
משואה לתקומה

ארבע בנות טבק: אסתר, צביה, רבקה, מחיה והנערה - באבצ'ו ועוד, ראה עמ' 59

ו. חינוך ועלייה

(פורסם בידיעון מסי' 34-35 של ותיקי בני עקיבא, בשנת תשנ"ו)

השיבה

בשובי ממחנה הריכוז EBENSEE לבודפשט, בסוף מאי 1945, הובילוני רגליי למרכז תנועת בני עקיבא בעיר. מצאתי הומה תנועה, מלא צעירים - פנים חדשות ברובן. איש לא גילה עניין בסיפורי העצוב מאז יצאתי את בודפשט, לפני יותר משנה, בשליחות התנועה, כשם שגם אני לא הייתי קשוב לסיפוריהם העצובים של האחרים סביבי. לכל אחד היה סיפור עצוב משלו.

מאוכזב מהביקור במרכז ובסניף, שמתי פעמי לבנין ה-OMZSA - הלא הוא ה"גוינט" - בנוסחו ההונגרי. חצר בנין זה שימש מקום מפגש לאלפי פליטים יהודיים - שבי המחנות. שם נודע לי על שרידים שנותרו לפליטה ממשפחתנו הענפה.

כסהרורי התהלכתי על פני חוצות בודפשט, ההרוסה ברובה מהפצצות בנות הברית. עיר זו אשר עזבתיה לפני כשנה אחת בלבד כשהיא תוססת חיים יהודיים מאורגנים ומסודרים לרוב, נראתה עתה כצל מעברה הזוהר, ורב היה הרצון להסתלק ממנה מהר ככל האפשר.

הדרשה

עיסוקם העיקרי של הפליטים בעיר היה - חיפושים אחרי שרידי משפחתם, אשר לרוב לא נמצאו. בעלים חיפשו אחרי נשותיהם, נשים אחרי בעליהן, ולו רק כדי לדעת את מצבם ההילכתי לגבי המשך דרכם. בית דין רבני מיוחד ישב יומם וליל ודן בבעיית העגונות ובנושאי הלכה דומים.

בשוטטי ברחובות היהודיים של בודפשט, נחתה עיני על מודעה המודבקת בכניסות לבתי כנסת שונים בעיר, בה מוזמן הציבור לדרשת הרה"ג ר' יהושע גרינוולד, רבה של חוסט לשעבר, שתיערך בבית הכנסת של "חברת תהילים". היה זה יום חול רגיל ובית הכנסת התמלא קהל רב. נשוא הדרשה - דיון הלכתי בשאלה של חיוב "קריעה" ושיבת "שבעה" אחרי קרבות השואה. מסקנת הדורש הייתה שאין חיוב קריעה ושבעה, אך יש לשבת ישיבה קצרה, של דקות מספר, סמלית ביסודה.

הרב ר' יהושע גרינוולד, שעבר בעצמו את מאורעות השואה ואיבד את כל משפחתו רבת הילדים, ישב לארץ, ועמו כל הקהל הרב שנכח בדרשה. בבכי קורע לב ובאמירות קדיש של הציבור כולו נסתיימה הדרשה.

פגישת מפנה

מטבע הדברים חיפשו השרידים שנקלטו בבודפשט דרכים להמשך קיומם ולבניית עתידם, לאחר כל ההרג וההרס הרב בהם. אף אני, בן ה-20, תרתי אחרי תכלית מעשית. ברור היה לי שעלי להגיע לארץ ישראל בהקדם, וחבל על כל יום נוסף בגולה דוויה זו. באחד הימים בשוטטי בעיר, פגש בי דוד עשהאל ז"ל, מנהיג התנועה וחברי הטוב משכבר הימים. השמחה היתה רבה. בשמוע דוד על הצטרפותי לקבוצת הכשרה, שהגיעה זה עתה מרומניה, והעומדת לצאת בימים הקרובים לאיטליה, באופן בלתי לגלי, - בדרך לארץ ישראל, ביקש ממני לוותר על מקומי בקבוצה ולהשאר עוד בבודפשט כפעיל בתנועה.

הבטח הבטיח לי דוד שאם אקבל את הצעתו, לא יחלוף זמן רב ותינתן לי הזכות לעלות לארץ באופן ליגלי.

לאחר התייעצות עם אחיותיי הבוגרות, הסכמתי להצעה בתנאי שמקומי בקבוצת ההכשרה יימסר לאחי חיים הערש, שחזר זה עתה ממחנה בוכנוולד.

התנאי נתקבל, אחי יצא לאיטליה ואילו אני נשאיתי לעבוד בתנועה. דוד "הלביש" לי מינוי של מנהל מוסד לנערים ונערות ברקוש-פאלבא (RAKOS-FALVA), מוסד חדש אשר הועבר תוך תקופה קצרה לרחוב רוני, ברובע ה - 10 של בודפשט, עם ההעברה נקרא המוסד - בית הנוער של RONA UTCA.

עליית הנוער

בן 20 שנה הייתי בעת קבלת מינוי זה וממילא לא ידעתי לאיזו צרה הוכנסתי. כי זאת לדעת שמוסד זה היווה מעין מרכז קליטה לכל דיכפין, בעיקר לצעירים ולצעירות בני 16-20, כולם יתומים שחזרו זה עתה מהמחנות - חסרי משפחה וחסרי בית, מורעבים ומיואשים. רובם היו מקרפטרס ומסלובקיה, מיעוטם מהונגריה - ארץ האם. והנה הוטל עלי העול לקיימם ולחנכם. אשר לחינוך היו באמתחתי כמה וכמה "שיחות" ציוניות וכדומה. אולם, מאין אקח "קמח" לקיומם? והרי לחם ושאר צרכי אוכל מצויים היו רק בשוק השחור ובכסף רב. כאשר פניתי לצבי עשהאל, הממונה על הכספים, אשר נשא בעול העיקרי של האחריות להכשרות ולמיהאת למיניהן, בשאלה זו, ענה לי כי הוא סומך עלי. אך באמת לא היה על מי לסמוך. רעבנו כהוגן ולא מעטים גם חלו, בין השאר כתוצאה ממה שעברו במחנות הריכוז.

השחרורות

רחל צדוק (פרקש-רץ) מ-וולווע, "השחרורות", עלתה מ-לייפהיים למקוה ישראל, תש"ז-1946.

במיוחד חלתה קשה הנערה רחל פרקש (צדוק) מוולובה אשר בקרפטרס. הייתה זו נערה שחרורת, יפה ועדינת נפש, אהובה על הכל. היא חלתה בשחפת והוכנסה לבית חולים בבודה, ואנו הרבינו לבקרה, למרות המרחק הרב ממוסדנו וחוסר תחבורה סדירה, כי מאד דאגנו לה. גם אחרים חלו, כולל אני עצמי, בצהבת קשה, ועל פי עצת הרופאים צריך הייתי לאכול הרבה סוכר ושאר דברי מתיקה. אך, מניין לוקחים סוכר באותם ימים טרופים? נמצא מי שהודיע על כך בסניף בני"ע אשר בעיר, וסוכר התחיל לזרום אלי מכל פינות העיר, מכל חברי בני עקיבא בבודפשט. במילים אחרות - מחסור קשה מחד וחברות גדולה מאידך. חברות זו היא שפתרה את רוב הבעיות. גם רחל, הנערה החולה, יצאה מכלל סכנה, חזרה בריאה למוסדנו והפכה לחביבת כולם.

חינוך והדרכה

מדי פעם בפעם הצטרפו למוסד "רונה" גם נערים ונערות חדשים, אשר נשלחו אליו על ידי הנהגת התנועה בבודפשט. עם בוא החגים בסתיו של תש"ו מנה המוסד כארבעים חניכים. אלה התגבשו ונעשו חברת נוער למופת. לצדי - כמדריך, עמדו שני כוחות עזר מוכשרים, הלא הם: חיה קליין (קליינמן), ילידת סלובקיה, אשר עשתה נפלאות בחריצות ובמסירות, בכל תחומי העשייה. מדריכה שנייה אשר עשתה גדולות הייתה שרה שטיינר (פיינגנבוים) ילידת בודפשט, חניכת התיכון היהודי של העיר, בעלת השכלה מסודרת, אשר תרמה רבות מכישוריה לקידום תכנית הלימודים של המוסד.

המדריכים בבית הנוער של RONA UTCA בבודפשט, תש"ה-1945.
שרה פיינגנבוים (שטיינר), פוצ'י (פוקס) המחבר, חיה קליינמן (קליין).

שתי מדריכות אלו היוו עמי את ההנהלה ואת כח העבודה העיקרי של המוסד. תמיד התייעצנו ביחס לבעיות הרבות שנגעו לסדר פעולותיו של המוסד ולתכניותיו החינוכיות. לא עבר זמן רב והמוסד זכה לפרסום טוב והפך להיות "שם דבר". כל השליחים מארץ ישראל באו לבקרו ולהשמיע בפניו חדשות מארץ ישראל ודברי עידוד לגבי הצפוי לנו. בין השליחים שבאו לבקר היו: מרדכי ויזר ז"ל מקבוצת יבנה ואפרים גוטליב ז"ל ממשואות יצחק, אשר בהרי חברון. השליחים נהגו גם ללמדנו משירי הארץ ולהצית בנו אש יוקדת לקראת העליה הצפויה.

נכונות חניכי המוסד ללמוד ולהתחנך הייתה גדולה, והיא שהקלה על מלאכתנו. מקום מיוחד במוסד תפסה קבוצת נערות מהעיירה דיבעווע אשר בקרפטורוס. היו אלה - ארבע אחיות טבק: אסתר, צביה, רבקה ומחיה ועוד ארבע - מחברותיהן - מדיבעווע. כולן נערות נוחות ונעימות, עם הרבה נכונות לסבול ולספוג קשיים ועם מידה גדולה של רצון טוב לעזור לאחרים.

עולים

חלפה חצי שנה לקיום המוסד, והנה נתבשרנו בחודש דצמבר 1945, על "העלייה" לארץ ישראל. השמחה היתה רבה, גדולה ממנה המהומה. זו נוצרה מהצטרפות 70 ילדים ונערים מהמוסד "דסק" אל חגיגת העלייה. יצאנו איפוא לדרך כ-110 חניכים - מגילאים שונים ועוד כ-10 מלווים. עולים לרכבת עליזים ושמחים, המון מלווים מסביב, שרים את "התקווה" והרכבת נעה בכיוון אוסטריה. המטרה הראשונית - יציאה מאזור הכיבוש הרוסי, וכניסה לאזור הכיבוש האמריקאי. מגיעים לוינה לבנין ביי"ח רוטשילד לשעבר, אח"כ מתעכבים ימים מספר באיינרינג AINRING ומגיעים בסוף לגרמניה - למחנה לייפהיים (LIEPHEIM). בהגיענו לשם שאלו הילדים הקטנים בתמימות רבה - "האם כאן כבר אי"י" ובכן - היינו עוד במרחק של שנתיים ימים מארץ ישראל, יעדנו הנכסף.

לייפהיים

שנה שלמה שהינו בלייפהיים, מחנה פליטים של "אונרא" UNRRA. כלכלתנו היתה מובטחת ואף לשאר צרכינו דאגו. סוף סוף ירד עול הקיום מעל הראש. עם זאת לא שקטנו, השעמום והבטלה פגעו בנו קשות, והם היוו את עיקר הבעיה, בצד אי הידיעה על הצפוי לנו, מבחינת הסיכוי להגיע בהקדם לארץ ישראל. להקלת המצב התחלנו להתארגן, עד אשר יצרנו מסגרת חינוכית ראויה לשמה, כולל בית ספר יומי ותכניות תעסוקה לשעות אחה"צ. אוכלוסיית המחנה גדלה מיום ליום, כל הזמן באו ונתווספו פליטים יהודים מארצות שונות, בעיקר מפולין. יוצאי הונגריה היו מיעוט במחנה ונוצרו חיכוכים שטותיים. בהמשך הזמן נוצרה ידידות בין יוצאי גלויות שונות, יחד נעשינו כוח פוליטי ובשיתוף מחנות פליטים אחרים, נוצר לחץ גדול על שלטונות בריטניה, למען פתיחת שערי ארץ ישראל. במשך שנות שהיינו בלייפהיים זכינו לביקורים רבים וחשובים. החל בשליחים ומנהיגים מא"י וכלה בנציגים ובועדות מאמריקה ומאנגליה. באחד הימים ביקר אותנו מיועדנו הותיק - הרב פנחס רוזנבוים ז"ל מהונגריה. הוא הופיע במדי קצין אונר"א אמריקאי, נוסע בגיפ של הצבא האמריקאי, עושה רוח ורושם ומנסה לעזור, ללא הצלחה יתירה. שונה היה המקרה עם דוד עשהאל. ביום בהיר אחד הגיע דוד, הפשיל שרוולים, ניסה כמיטב יכולתו לעזור ולהשקיט את רוחנו, תוך הבטחה לחזק עמנו את הקשר בעתיד. בסיום ביקורו השאיר לנו דוד סכום כסף הגון לצרכים שוטפים.

התארגנויות

עם התבססותנו במחנה התחילו פילוגים - הגיוניים וטבעיים. הנוער הבוגר, בני שמונה עשרה - ומעלה, פרש מהמוסד שלנו ויסד "קיבוץ" דתי - מעין גרעין הכשרה בשם "אחדות". הכשרה זו הודרכה על ידי אברהם קרויס (טל), והתנהלה על בסיס שיתופי, כולל כוונה רצינית להקים בא"י קיבוץ משלו.

ילדים במוסדנו, בני ארבע עשרה ומטה, בעיקרם יוצאי המוסד "דסק" - שבהונגריה, נפרדו אף הם מעמנו, והיוו מסגרת חינוכית נפרדת. זו נוהלה על ידי ד"ר יוסף שווצברט ז"ל - בוגר הסמינר לרבנים בבודפשט. לצידו עמד צוות מורים ומדריכים שעשו עבודה נפלאה במסירות רבה, על בסיס התנדבותי מובהק. צוות זה כלל את: ויזיו (חיים ויזל), צבי לוינגר ומורדי פרידמן. כמו כן כלל הצוות את המדריכות: יהודית טרייטל (קרפי), רחל נוימן (שטיינברגר), חנה לנדאו (פנדרדך), אהובה נוטוביץ' (פרידמן) צילי זיינפלד וצפורה מרקוביץ' (מוצקי).

הנותרים במוסד, בני 15-17, היו את "חברת הנוער" וקראו לעצמה בשם "רצון" - בבחינת "אין דבר העומד בפני הרצון" - לעלות לא"י. חברת נוער זו רוכזה והודרכה על ידי חיה קליין (קליינמן) ועל ידי, כהמשך לעבודתנו יחד עוד בבית "ירונה" אשר בבודפשט. חברת נוער זו התגבשה במשך הזמן ופעלה על פי תכנית לימודית וחינוכית קבועה. לפני הצהריים למדו בבית ספר עברי דתי, שישדנו בלייפהיים, ואילו בשעות אחה"צ למדו במסגרות מקצועיות שונות - נגרות, מסגרות, חשמל, תפירה וכד'.

קבוצת "רצון" בלייפהיים, תש"ו-1946. נערים ונערות מבתים טובים.

חברת הנוער וחברת הילדים פעלו זה לצד זה, נעזרים אחד בשני, במיוחד בכל הנוגע לצרכים השוטפים היומיומיים, כגון - מטבח, לבוש, טיפול רפואי ואחזקה. נתמזל מזלנו ובמוסדנו נמצאה ופעלה אשה נפלאה אשר לה אנו חייבים רבות, הלא היא - האמא לוגר, או כפי שקראנו לה: "מאמא לוגר" ז"ל. אשה נפלאה זו שהתה עמנו כל הזמן, בישלה לנו, טיפלה בחולינו, עודדה את רוחנו והיוותה מעין כותל מזרח לכולנו. אלמנת מלחמה היתה גבי לוגר, שלושת ילדיה היו במוסדנו, אך כולנו הרגשנו כילדים שלה.

הווי ותרבות

בשנת שהייטנו בלייפהיים נוצר במחנה הווי תרבותי עשיר למדי. מפלגות ותנועות נוער התחרו ביניהן על ארגון אירועי חברה ותרבות רבי רושם. אמנים, זמרים, שחקנים וסתם שליחים מא"י ומארה"ב פקדו את המחנה והגישו ממיטבם לפנינו. רושם גדול עשה ביקורו במחנה של המשורר האידישאי מארה"ב - ה. ליוויק, אשר קרא לפנינו מיצירותיו, כולל שירו המפורסם "העקידה". כן עורר רושם גדול ביקורו של הרב האמריקאי, הרב ווהלגלרנטר, אשר בא אלינו

מאמריקה במדי קצין צבא אמריקאי. בזכות דרשתו המלהיבה הכשירו רבים את מטבחיםם ושבּו לנהל אורח חיים יהודי, אחרי עזבם חיים אלה בימי השואה הארוכים. פרשה מכובדת בפני עצמה היא בואן ופעילותן של שתי שליחות מתנועת המזרחי בארץ ישראל, מרים מאיר ותקווה אירם (אלדובי) מירושלים. שליחות אלו, לבושות במדי אונר"א, עשו עבודה מצויינת. לימדו אותנו עברית, תנ"ך, ריקוד, שירה וזימרה. זכורים מאמציה של מרים מאיר לעקור שיבושי לשון מפינו, כולל שיבושים במנגינת "התקוה". חיילים דתיים מהבריגדה העברית ביקרו אף הם, מדי פעם בפעם, במחננו ותרמו מכישוריהם למען העשרת חיינו התרבותיים. ביניהם זכור במיוחד לטוב יצחק בן סירא מכפר עציון, מיוצאי מיידאן אשר בקרפטורוס, אשר נכונותו והתלהבותו לעזור לא ידעה גבול. שליח התנועה נועם זוסמן רובין הירבה אף הוא לבקרנו וליווה אותנו מהבחינה התנועתית-פוליטית. באחד הימים השיג עבורנו אף מספר סרטיפיקטים לעלייה ליגלית מיידית לארץ ישראל, דבר שעורר התרגשות גדולה במחננו, וגרם לבלבול רב במחשבותינו. זאת משום שהדבר נראה היה לנו כחלום בלתי מציאותי לחלוטין. ברבות הימים צצו גם מבין יושבי המחנה כוחות אומנותיים מוכשרים. זכורות לטוב במיוחד צמד שתי האחיות, רחל וניחא לנדאו, בהופעתן הנהדרת והמוצלחת, עם קטעי שירה וזימרה, בשפות שונות. בתחום הספורט פעל גדולות ויזיו (חיים ויזל) - מדריך במוסדנו. אהבתו לכדורגל לא ידעה גבול, בה הדביק את כל חניכינו.

מדריכים בלייפהיים: ויזו, פוצ'י, חיה ורחל.

ההצגה הגדולה

כאמור כבר, ניהל ד"ר יוסף שווצברט את מוסד הילדים, יוצאי דסק, בני ארבע עשרה ומטה. בהיות יוסף איש בעל שאר רוח, לא הסתפק בעבודה השוטפת של הוראה והדרכה, אלא יזם, פעל והפעיל חוגים בתחומים שונים. ביניהם ראוי לציון מיוחד החוג לדרמה של הילדים בני ה-9 וה-10 מיוצאי דסק. באחד הימים הציג חוג זה את ההצגה - "ר' עקיבא ובר-כוכבא" בעברית. שליטת הילדים בשפה העברית הייתה טובה, משחקם מלבב והרשימו מאד את קהל הצופים הרב באולם. בתום ההצגה יצא הקהל מכליו בהריעו לילדים חמודים אלה. מנהל ביה"ס הכללי במחנה לייפהיים, יהודי כבן 60 שנה, נכח אף הוא בהצגה. כרבים אחרים ניגש הוא לד"ר שווצברט וברכו בחמימות רבה על ההצגה המוצלחת, בהוסיפו כי בשעתו

ניהל גם הוא בליטא בית ספר עברי של "תרבות" ובו מאות ילדים קטנים, דוגמת אלה שהשתתפו כאן בהצגה. הילדים - ילדיו - אלה אינם עוד, לא בליטא ופולין ולא בכל אירופה היהודית. ילדי "דסק" שהשתתפו בהצגה נפלאה זו הם אולי היחידים באירופה, אשר בדרך נס נותרו בחיים, וכמה יפים ונחמדים הם. אמר ופרץ בבכי.

העברה לאשאו (ASCHAU)

במרכז של שארית הפליטה במיינכן שמו לב לעובדה כי במחנות הפליטים היהודיים בגרמניה נמצאים מבוגרים, נוער וילדים בעירובייה לא רצויה. נתעורר הצורך לרכז לפחות את מעט הילדים שנותרו בחיים - במחנה נפרד, למען סיפוק צרכיהם המיוחדים. ואמנם, בסוף קיץ תשי"ו נתקבלה הוראה להעביר את חברת הילדים מתחת לגיל 14 למחנה מיוחד, בעיירה גרמנית בשם - אשאו (ASCHAU). כל ילדי דסק הועברו ללשם ובמוסדנו בלייפהיים נשארה עתה רק קבוצת "רצון", כ-40 חניכים בני 15-18. הייתה זו פרידה כאובה ומצערת, לאחר שמונה חדשי שהייה יחד.

כל הצוות הגדול של מדריכים ומדריכות עזב יחד עם הילדים לאשאו, ואילו חיה (קליינמן) ואני - כמדריכים, נשארו בלייפהיים עם חברת הנוער "רצון". ממלכתנו נצטמצמה איפוא מאד.

עוזבים, יורדים ועולים

בחברת "רצון", לאחר גיבושה הטוב, התרחשו לפעמים אירועים שונים ומשונים. שלושה מהם ראויים לציון, בגלל יחודיותם.

באחד הבקרים נוכחנו בהיעלמותם של שנים מהנערים, הלא הם שמואל גרובר (חפר), היום ממנהיגי תנועת חב"ד בישראל, ואביגדור נוימן. אחיו המבוגר של שמואל גרובר בא למוסדנו, ומבלי לשאול לדעתנו, לקח את אחיו הצעיר שמואל ואת חברו הטוב - אביגדור, והעביר אותם למחנה פלדפינג (FELDAFING), שעל יד מינכן, כדי ללמוד בשיבתו של הרבי מקלויזנבורג, בישיבה שזה עתה נוסדה שם. כעבור זמן לא רב בא דודו של אביגדור, נוימן באצ"י, הוציא את אביגדור מהישיבה והעביר אותו אליו לפראג. כל זה ללא תיאום עמנו, אך ללא ספק, מתוך רצון טוב לתת לצעירים אלה חינוך ראוי ככל האפשר.

אירוע שני. באחד הימים הפתיעו אותנו ארבעה בני נוער בקבוצה, בהודיעם לנו על כוונתם להגר לאמריקה. היו אלה הנערים: אפי, שולי, פיקסלר ודוד ברגמן. ואמנם עזבו אלה במהירות את לייפהיים ועברו למחנה אחר בגרמניה, בפיקוח שלטונות ההגירה האמריקאים, לצורך לימוד אנגלית ושאר ההכנות להגירה. ראינו בהם בוגדים לכל דבר. כעבור חודש ביקרתיים במחנה שלהם בנסיון לשדלם לחזור בהם, אך ללא הצלחה.

ואירוע שלישי, באחד הימים נתבשרנו על הענקת שלושה סרטיפיקטים ל"רצון" - חברת הנוער שלנו. השמחה היתה רבה והבעייתיות - קשה ממנה. את מי לזכות בהם? ההכרעה הייתה בידי ובידי חיה המדריכה. לאחר שיקולים רבים זיכינו בהם את: מרדכי ברוקביץ-מגרסיצה, את מאיר אקרמן-ממונקי, ואת השחרחרות הנזכרת לעיל, רחל פרקש, מוולובה. מצאנו אותם ראויים לפרס גדול זה. הקנאה, כמובן, הייתה גדולה מסביב. עם זאת שמחו כולם בעלייתם, כי ראו בכך סימן ואות לבאות. משלושה אלה נחסך אבדן של שנה ומחצה נדודים לצרפת

ולקפריסין. השלושה הגיעו בקיץ תש"ו לא"י, נקלטו יפה בסקטור הדתי של מקוה ישראל, למדו והתחנכו במחזוריים י"ט וכ"ב של המוסד. במבט לאחור, מתפלא אני שלא עלה על דעתי ועל דעת חיה המדריכה, הרעיון לקחת סרטיפיקים אלה ל... עצמנו, והלא גם אנו היינו זקוקים להם מאד...

הווי נדודים

הקיץ תס, גם החגים חלפו, עמם עברה מלייפהיים היציבות והבטחון שאפיינו את חיינו שם. כחדשים לאחר יציאת ילדי דסק לאשאו, עזבו גם רבים מקבוצ "אחדות" את לייפהיים בדרך לצרפת.

בהתקרב חג החנוכה של תש"ז נתבשרנו כי גם אנו, קבוצת "רצון", נעבור לצרפת, כדי להיות קרובים יותר לאניות ולא"י.

את נרות החנוכה הדלקנו בתוך הרכבת - בה נסענו מהעיר אולם (ULM), בכיוון דרום מערב - צרפתה. שיירת מכוניות משא של הצבא האמריקאי המתינה לנו בנקודה מסויימת על גבול גרמניה-צרפת, וזו העבירה אותנו, בדרך לא דרך ובטלטלות קשות, אל קירבת מרסיי בצרפת, לבניין וילה לשעבר בשם "וילה שפל".

נסיעתנו נמשכה כשתי יממות, וכאמור הייתה זאת נסיעה בתנאים קשים מאוד. גרועה ממנה הייתה ה"וילה" בה שוכנו. כמאה איש גרנו בוילה זו בתנאי צפיפות, בחוסר מזון ממש, ואף מי שתייה מספיקים חסרו. כל אלה היו ניגוד משוע לתנאים הטובים בלייפהיים. התחילו רינונים וטענות כלפיו - כמדריכים, עד כי חיה המדריכה המסורה ואני חששנו ש"עוד מעט וסקלונ"י. היו שהציעו לשוב ללייפהיים ולחכות שם עד שתתאפשר עליה ליגלית לא"י. ב"וילה" זו נפגשנו עם קבוצת נוער נחמדה ממחנה "אשאו", בהדרכת פרץ בלבן ויפה קליין (בלבן), עמם המשכנו לקפריסין. קבוצת נוער זו נתגבשה לגרעין "שאפה" והם שהיו מאוחר יותר תשתית לגרעין שיסד את "ניר גלים", עליהם נמנו בין היתר: זאב כץ שרגא שמר, יעקב פרנקל ועוד.

המעפיל האלמוני

כאמור, היו חיינו ב"וילה" קשים, אסור היה לנו לצאת ממנה לעיר, בקיצור - מחנה הסגר של ממש. ל"תיקון" המצב העבירו אותנו למחנה אחר, רחוק ממרסיי. תנאי החיים שם לא היו טובים בהרבה מאלה שמהם יצאנו. גרוע מזה, כאן נתווספה הבדידות - תוצאת ריחוק ממרסיי. עתה, כלל לא ידענו מקום הימצאותנו על מפת צרפת.

כששה שבועות שהינו בצרפת, עד בוא תורנו ל"עליה". כשמונה מאות איש, רוב רובם בני נוער, ואנו בתוכם, הועלו על אנייה בת 700 טון, עמה הפלגנו בתאריך 3.2.47 לכיוון א"י. בלילה שקדם להפלגה הודיעו לנו כי עתידים אנו להגיע לקפריסין ולא לא"י. עוד מסרו לנו את שמה של האנייה - "המעפיל האלמוני". ואמנם מעפילים היינו, אך לגמרי לא אלמונים. כל אחד מהמפלגים גר עמו וסחרו אחריו מטען עצום של שנות סבל רבות. ועתה הוטען על גבו של כל אחד צרור צרות חדש.

מזוננו על האנייה מורכב היה משניים: סרדינים בבוקר ותמרים בערב וחוזר חלילה. שני מצרכים אלה כה נמאסו עלינו עד כי לא יכולנו להסתכל על מין מזון זה עוד שנים רבות. לחם לא היה בנמצא כלל, והמים לשתייה במשורה ניתן. השינה בהתאם - על מדפי קרשים תלת קומתיים, במרתפי אנייה עלובה זו.

כאשר נראו חופי הארץ מרחוק, נקראנו לעלות על הסיפון ולשיר "התקווה". ההתרגשות הייתה רבה, גדולה הצפייה לנס שיקרה ויאפשרו לנו לעלות על חופי הארץ הנכספת. אך, נס לא קרה לנו, לקפריסין הובלנו לשנה שלימה של בטלה נוספת. מאנייתנו הרעועה והשבורה העבירו אותנו הבריטים תוך כדי "מלחמת התנגדות" איתם לאניות משא גדולות של צבאם, אשר הפליגו מחיפה לקפריסין. ברצותם לפייסנו, העמידו הבריטים לרשותנו מזון - אליו כלו עיינינו, לאחר שבעה ימי רעב רצופים. אך, המפקדים ה"חכמים" שמעלינו הכריזו על שביתת רעב מטופשת, והנה לך עוד יממה נוספת של צום מכביד. למחרת היום, בתאריך 12.2.47 הגענו לקפריסין - תחנתנו הבאה.

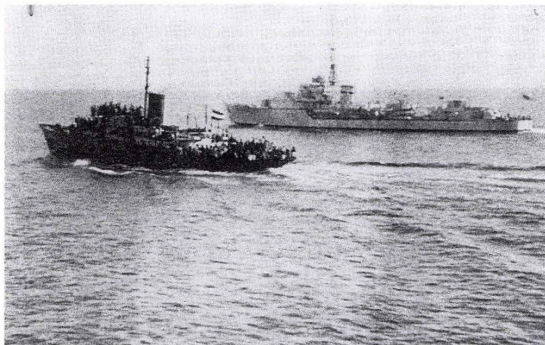
בריחה והעפלה

כתרים רבים נקשרו לתנועת ה"בריחה" - זו שטלטלה רבבות פליטים יהודים באירופה, הבריחה גבולות, שכרה אניות והעלתה רבבות. ואמנם ראויה תנועה זו לשבחים רבים מהבחינה הלאומית. לא כן הדבר מהבחינה האנושית הטהורה. אנשי הבריחה בהוראת הממונים עליהם, שיחקו בחייהם של רבבות. פליטים אלה שילמו בבריאותם, לפעמים גם בחייהם, בגלל חוסר התחשבות בהם. בבית הקברות היהודי בעיר בארי אשר באיטליה, נודמן לי לראות את קבריהם של צעירים רבים, ביניהם אחי הצעיר חיים הערש בן ה-17, שחלו ומתו בדרכם הקשה לא"י.

אנו המדריכים המלווים את קבוצות הנוער - ספגנו בליסטראות של מטעני מרירות מבני נוער נפלאים אלה. בהגיענו לקפריסין נוכחנו כי נוער זה שהבאנו אותו עמנו לקפריסין היה אומלל ומסכן, עד כי עורר רחמים אצל כל רואיו.

לשמחתנו הגדולה, הוכנסנו בקפריסין למחנה 65 שנפתח זה עתה, ואשר במשא ומתן עם האנגלים הוסכם שמחנה זה יעמוד לרשות בני נוער וילדים בלבד, מעין כפר נוער של עליית הנוער ... בזאת תוקן במעט העוול כלפי צעירים אלה.

המשך רשימה זו התפרסם ב-"ידיעון" מס' 36-37 של ותיקי בני עקיבא, הני"ל. הרשימה עוררה הדים רבים, בהיותה תעודת הנצחה לפרק סוער ומיוחד בנושא עליית הנוער הדתית. אשר על כן הועתקו הדברים והוכנסו כאן ככתבם וכלשונם - בספרו של פרופ' חיים גניז, מאוניברסיטת בר-אילן, על ילדי "דסק".

מרדף: משחתת בריטית אצה לחסום דרכה של ספינת מפעילים החותרת לחוף.

על כפר הנוער בקפריסין, ראה - הפרק הבא.

ז. "כפר הנוער הדתי - קפריסין, תש"ז"

רשימה זו התפרסמה לראשונה בידיעון מס' 36-37 של ותיקי בני עקיבא. כמו"כ הוכנסה לספר "שיקום ילדים ניצולי השואה בהונגריה", ע"י פרופ' חיים גניוי מאוניברסיטת בר אילן, 1998.

שירת ההמנונים

אונייה צבאית בריטית הביאה אותנו מחיפה לקפריסין. בדרתנו ממנה, קידמו את פנינו בתפוז עסיסי וטעים. מי נתן לנו תפוז זה? הגוינט? הסוכנות היהודית? הבריטים? עד היום אני יודע תשובה לשאלה זו, ולא חשוב הדבר. העיקר - שהתפוז ניתן, וטעמו - אחרי שביתת הרעב המציקה - כצפיחית בדבש, ממש החיה את נפשנו.

לפני הכניסה למחנה סודרנו בחמישיות לצורך ספירה. שער כפול ומכופל, עשוי חוטי תיל דוקרניים נפתח ואנו הוצענו פנימה לתוך מחנה מספר 65. רוב רובנו היינו "בוגרי" מחנות ריכוז גרמניים, מהם השתחררנו לפני כשנה ומחצה, והנה אנו שוב במחנה מגודר - מוקף זקיפים מזוינים. הרגשה לא טובה. אז - מה עושים? נעמדים דום ושרים את - "התקווה", "יתחזקה", "יד אחים לכם שלוחה". שלושה אלה כמו דבקו יחד וליוו אותנו בנאמנות מאז התלקטותנו יחד. יוצאי פולין שבינינו הוסיפו על זה את "אל נא תאמר הנה דרכי האחרונה", באידיש כמובן - "זאג ניט קיינמל אז דו גייסט דעם לעצטען וועג". שיר זה התקדש כמעט כמו ההימנון, ודבק גם ביוצאי גלויות אחרות. בתנועות הנוער השמאליות הוסיפו עוד את שיר האינטרנציונל "קום התערה עם חלכה..." והרי לך סדרת המנונים שלמה.

המחנה חדש, זה עתה נסתיימו עבודות הקמתו. מלא הוא צריפים משונים - מעוגלים, דומים לחביות פח שנחתכו באורכם לשניים, מין יצורים שטרם ראו עינינו. המחנה הוקם ע"י שבויי מלחמה גרמנים, שסולקו לפני בואנו לשם, ועל ידי פועלי בניין יווניים - המסתובבים עדיין במחנה ובוהים בנו כמו בייצורים שזה עתה ירדו מהירח.

צריפי המגורים בקפריסין. דומים לחביות פח שנחתכו לשניים.

המחנה ריק, איש אינו מקבל בו את פניו. בהיותו מאורגנים בקבוצות, הכשרות וגרעינים חלוציים, עוד מלפני עלותינו על האונייה, מתחילים אנו מיוזמתנו העצמית להתארגן ולהשתלט על מצב ההפקר שלתוכו נקלענו. אנו נוטלים לעצמנו צריך זה או אחר, על מיטותיו הרבות, מסיבים חלק מהמיטות לשולחנות ולספסלים, עוקרים צינור מהמקלחת הסמוכה ומתקנינים קולב בפינת הצריך, והנה לך מקום מגורים נסבל. הקיצור - "מסתדרים". אף נולד סלנג חדש - "ארגאניזירין" - היינו לסחוב מכל הבא ליד ולקנות "חזקה" עליו. מלה חדשה זו לא יורדת עוד מעל סדר יומנו. אם חסר משהו בצריך לנוחיות חיינו במחנה, כי אז שולחים החוצה את אחד מהחברה, על מנת ש"יארגן" את החסר. אין מחסור במתנדבים - המה הגיבורים, ראויים להערצה ולחיקוי.

עוד באותו ערב ראשון בערו מדורות במחנה, מקרשים ומשיירי עצים שנדונו לשריפה. מסביב למדורה התנגנו שירי נשמה רבים, עמוק לתוך הלילה. עם זאת נכנסה עצבות גדולה ללב. פה ושם ניתן היה לראות נער או נערה פורשים מהחבורה ומזילים דמעה, אם מחמת עייפות, אם מחמת הקור החורפי של אמצע פברואר, ואם מגעגועים לבן משפחה הרחוק מכאן. רוב רובם לא התגעגעו לאיש, כי יחידים נותרו בעולם אכזרי זה שמסביבם. אנו המדריכים - העמדנו פנים שמחות, אך גם ליבנו היה כבד עלינו.

באלאגאן

בימים הראשונים לשהותנו במחנה היינו מאושרים למדי, ולו רק משום שהאדמה תחתנו הייתה מוצקה, שלא כמו הים שהתנדנד תחת אונייתנו הרעועה במשך שבועיים ימים. עם זאת הציק לנו הרעב, ועל כן גילינו עניין רב ומוגזם במטבח ובחדר האוכל שבמרכז המחנה. תור ארוך השתרך תמיד בקרבנו לקבלת מנת דייסה סמיכה, חסרת טעם וריח. דייסה זו היתה עיקר מזוננו בימים הראשונים לחיינו במחנה, מבלי שנדע כלל מהותה וטיבה. כעבור ימים למדנו כי דייסה זו עשויה מ"האפער פלוקן" - מין שיבולת שועל - מאכל סוסים. לאט לאט נשתנו ענייני המזון לטובה, הוחל בהספקת לחם אף כי במנות קצובות ומצומצמות למדי. אשר ל"האפער פלוקן", יצויין כי בשלב מאוחר יותר הגיעה שליחה מא"י, טבחית במקצועה, והיא לימדה אותנו להכין עוגות מתערובת ה"האפער פלוקן", עוגות טובות מאוד.

התמודדותנו עם בעיות הכשרות לא הייתה קשה במיוחד, כי בתקופה הראשונה לשהותנו במחנה לא נכלל בתפריטנו לא בשר ולא חלב ומוצרי, הכל היה בבחינת "פרווה". ניקינו, אפוא, את סירי הבישול החדשים, הכשרנו אותם, שולחנות נוקו וצווחצחו, ומטבח כשר למהדרין עמד לרשותנו, לבישול עצמי.

סדרי חיינו במחנה לא עניינו את הבריטים. מבחינתם נחשבו ל"מספרים" - ממש כמו במחנה ריכוז. למחנה 65 הכניסו נפשות כמספר המיטות בצריפים. את חלוקת הצריפים השאירו לנו. בתוצאתו התחיל "מחטף" גדול. כל תנועת נוער וכל מפלגה עשתה כמיטבה כדי להשתלט על כל חלקה טובה במחנה, או מה שנראה היה לה להיות חלק מובחר. מייגור בריטי גבוה ומוגזם, עדן נפש ביסודו, כובע צנחנים לראשו, נכנס מדי פעם למחננו, התבונן בנו ופיכר אצבעות ידיו למראה החורבן שעוללנו למחנהו החדש. שליח ארץ ישראל טרם היה במחנה, על כל פנים לא הרגשנו בו עדיין.

עם בואם של השליחים הראשונים, כינו הם את המצב במחנה כ-"בלגן". מהם שמענו לראשונה מילה זו, מעתה ידענו לפחות להגדיר את מצבנו.

חנוך וחבורתו

ראשוני השליחים שהגיעו למחנה היו חברי משלחת עליית הנוער מהארץ, בראשם עמד חנוך ריינהולד (רינות), ועמו 4-5 שליחים נוספים, כולל מרים יונגרייז (קוליב) - נציגת עליית הנוער הדתית. משלחת זו קדמה לנו מעט, והיא פעלה במחנות הקיץ ובמחנה החורפי הראשון - מחנה 64 - שבו היה ריכוז מסוים של ילדים ונוער, אשר הגיעו מעט לפנינו באונייה "כנסת ישראל" מיוגוסלביה. אעיר כי גדול היה רוגזנו על עולי אונייה זו, אשר הביאה עמה 3,845 מעפילים, בגלל שקדמו לנו וגרמו לדחיית מועד עלייתנו, לפי החשבון של אותם הימים, בחצי שנה לפחות (כל זה התבטל בהמשך להתפתחויות שהתחוללו בסתיו של אותה שנה).

ראשוני מחנה 65 - היינו אנו, עולי "המעפיל האלמוני". עם פתיחת המחנה עברו השליחים למחננו - ובו קבעו את בסיסם. מעשיהם הראשונים היו - חלוקה מחודשת של המחנה לרובעים, לפי תנועות הנוער, על פי מפתח מפלגתי - נוסח א"י. אנו, הנוער הדתי, הרווחנו מואת, כי מצאנו את עצמנו במקום טוב ומרכזי, נוח לניהול חיים דתיים, של תפילה וכשרות. בריכוז זה, גרו כ-500 בני נוער דתיים, מתוך כאלפיים, שמנה כפר הנוער כולו. כמעט מעצמו, בלי החלטה מיוחדת ומוכרזת, נתכנה הרובע שלנו בשם "כפר הנוער הדתי" - דוגמת אחיו בכפר חסידים.

ראשוני כפר נוער דתי זה היו חבורות נוער יוצאי המחנות בגרמניה: לייפהיים (חברת "רצון"), אשאו (חברת "שאפה" ומעט ילדים מהמוסד "דסק" מהונגריה), פוקינג (חברת "לאור" ו"לנגב" - שהתאחדו ונעשו "אור לנגב"). אל כל אלה נצטרפו בזה אחר זה בני נוער שהגיעו באונייה "ארלוזורוב" (חברת נוער מ"מרקין" שבבלגיה, וחברת בנות גדולה משוודיה). קרוב אחריהם הגיעה "בן הכט", "ששתי לוזינסקי" והאוניות "מולדת", "הרצל" ועליה 2,641 עולים מצרפת - יוצאי פולין והונגריה.

במילים אחרות - תוך פחות מחודשיים ימים הגיעו עולים רבים, בתוכם אחוז ניכר של בני נוער אשר נקלטו כולם במחנה 65 - שהפך להיות מרכז החיים והפעילות לכל שאר המחנות שהוקמו סביבו.

היה זה ציבור של נוער נפלא ואידיאליסטי מפולין, הונגריה, צ'כיה, רומניה, בלגיה, שוודיה, צרפת, טוניס ועוד. את כולם איחדה מידה רבה של ידיעת הלשון העברית והרצון העז להגיע בהקדם לא"י.

מרים יונגרייז

חנוך רינות וחבורתו לא בזבוזו זמנם לריק, אלא ניגשו במרץ רב לארגון פועלם החינוכי - הנחת יסודות מסודרים לבית ספר ולמסגרות חינוכיות של חברות נוער, דוגמת הנהוג במוסדות עליית הנוער בארץ.

ליזותם ולשבחם של חנוך וחבורתו ייאמר, כי למרות היותם בעלי רקע חילוני גילו כלפינו יחס קורקטי ואוהד, תוך התחשבות מירבית בצרכינו המיוחדים. עם זאת, טוב היה הימצאותה של מרים יונגרייז בחבורה זו ועמידתה על משמר עניינינו המיוחד. אמנם גילה הצעיר מנע ממנה נקיטת עמדה עצמאית תקיפה ובוטחת. בכל זאת הועילה הרבה בעצותיה ובמעשיה, שמחנו עימה והערכנו מאוד את נכונותה המתמדת לעזור לנו בכל ולכוון את צעדנו הראשונים במחנה.

בצידה של מרים ומולה עמדנו אנו - חבר מדריכים דתיים, מנוסים ועצמאיים למדי. על כן יש והעזנו גם לחלוק עליה. למשל, כאשר עמדה על הפרק פתיחת מתפרה לימודית לבנות כפר הנוער, מרים דרשה שתוקם מתפרה נפרדת לבנות הדתיות, מחשש להשפעה שלילית על בנותינו. אנו, המדריכים, סבורים היינו כי החשש אינו במקומו ושלאפשר להסתפק במתפרה אחת משותפת לכול. דעתנו נתקבלה, והתברר גם שלא טעינו.

יש לציין כי המפלגותיות המוגזמת של א"י לא דבקה בנו בקלות, ולו רק בשל עברנו האומלל הכלל יהודי. מכאן יובן שגם עם בואו של שליח מיוחד מטעם הפועל-המזרחי, אברהם יצחק מרחביה ז"ל - איש טירת צבי, לא נתפסנו יתר על המידה לעניינים מפלגתיים. נושאים מהסוג הזה לא נקלטו כל כך במוחנו העייף מתלאות הדרך. עם זאת כיבדנו מאד שליח זה, ולו רק בשל היותו איש טירת צבי - קיבוץ שהערכתנו כלפיו הייתה גדולה.

דומני שהיה זה אברהם יצחק אשר הביא לנו מתנה - פטיפון יד מאת תנועת הפועל-מזרחי בא"י. מתנה זו היתה דבר בעתו, כי לרשותנו לא עמדו לא רדיו, לא עיתונים ולא ספרים. השעמום שלט בנו בגדול. נהנינו, אפוא, מאוד מפטיפון יד זה, אשר אליו צורפו 3 תקליטים: חזנות של מרדכי הרשמן, שירים של ברכה צפירה ותקליט אחד של מוסיקה קלאסית. היינו נוהגים להתכנס באחד מחדרי המדריכים ולהאזין בקשב רב לתקליטים. במיוחד אהבנו את "אלו דברים" של הרשמן. מכאן יובן גדל שברנו כאשר אחד המדריכים, משה מוזס, התיישב בשגגה על תקליט זה ושברו. עד היום אנו מזכירים לו חטא זה.

הזרם הדתי

ביה"ס שהוקם על ידי חנוך וחבורתו מורכב היה משני זרמים - כללי ודתי. הבעיה בשניהם הייתה המחסור החמור בכוחות הוראה. כל מי שידע מעט עברית שולב בהוראה, כולל כמובן אותנו - המדריכים. אך, הביקוש והצרכים עלו על המצוי. והנה קרה "נס" לזרם הדתי - הגעת "שבתי לזינינסקי", על התסבוכת סביבה. זו הביאה עמה את מיכאל פרלמן ז"ל, איש קבוצת יבנה. מיכאל - באישיותו המקסימה, בהשכלתו הכללית והפדגוגית ובניסיונו בהדרכת נוער, תרם גדולות למען העלאת רמת ביה"ס שלנו. הוא שלימד אותנו קריאה מדויקת ומוטעמת בתנ"ך, תוך הבנת הנקרא, ללא פרשנות מצויה כלשהי. הוא שהדריך את המדריכים ולימד אותם פרקים בנושאי הדרכה שונים והוא היה זה שהורה אישית בכיתות לכל הגילים. בהיותו בעל ניסיון בתחום המוסיקה, הקים מיכאל מקהלה ששרה ב-4 קולות אשר הופיעה רבות במחנה ועוררה התפעלות גדולה. באונייה "שבתי לזינינסקי" הגיע גם אורי (נחמיה), חבר "עלומים", אשר בשלב מסוים קיבל על עצמו להיות מדריך ומחנך של אחת מחברות הנוער הדתיות.

מדריכים - מורים

חלומם ורצונם של חנוך וחבורתו היו - הקמה והפעלה של ביה"ס ממשי שיכלול לוח שיעורים מסודר ותוכנית לימודית שתבוצע ע"י מורים מקצועיים מובחרים. אך המציאות טפחה על פניהם, כי חסרו התנאים לכך. חסרו חדרי כיתות, ריהוט לכיתות, ספרי לימוד, מחברות וכלי כתיבה וכד'. גרוע מזה, לא נמצאו במחנות מורים בעלי השכלה והכשרה פדגוגית. אלה אבדו בשואה. אנו - המדריכים, נעשינו, בדלית ברירה, כוח ההוראה העיקרי, עבורנו אורגנו ימי השתלמות - שבהם תודרכנו על ידי מעט השליחים, מה ואיך ללמד. לא עבר זמן רב וחבורת חנוך הרימה ידיים והסתפקה במסגרות חינוך אלטרנטיביות של חברות נוער תנועתיות, שבהם

לימדנו כמיטב יכולתנו את מה שנדרשנו ומן המעט שידענו. מצבנו בחינוך הדתי, מבחינת כוחות ההוראה, היה טוב מזה שבזרם הכללי. כי נמצאו בתוכנו בני תורה שיכלו להעביר שיעורים בע"פ, במצב של חוסר ספרים, או תוך הסתייעות בספרים מעטים. הוא שהביא באחד הימים לפנייה ולהצעה של אחד המדריכים הטובים בזרם הכללי - ישעיהו - שנאחד ונמג את שני האזורים, הכללי והדתי, לאחד, נגדיל כיתות ונצל טוב יותר את מעט כוחות ההוראה המצויים.

פנייה זו הושמעה בפומבי באחד מכנסי החינוך, ונפל בגורלי להיות המשיב בשם המורים והמדריכים הדתיים. השבתי בשלילה - תוך הזכרת ניסיון דומה שנעשה בגרמניה, במחנות שארית הפליטה, שנה אחת קודם, על ידי תנועת "נחם" (נוער חלוצי מאוחד), שאליה השתייכו גם אנו. ציינתי בדברי כי הניסיון שם נכשל וגם פה ייכשל, כי מדובר בחינוך ובהשקפת עולם דתית, שהם ציפור נפשנו. הנושא ירד מהפרק.

מרדכי, חיות

גורמי החינוך הדתי בא"י לא היו בתחילה ערים מספיק למתרחש בקפריסין. כאשר נודע להם, באיחור מה, על הימצאות העתודה העיקרית לחינוך הדתי של א"י במחנות קפריסין, פעלו מיד ושלחו אלינו את מרדכי חיות, איש חינוך נמרץ, מפעילי אגודת הסטודנטים הדתיים "יבנה" באוניברסיטה העברית, בעל השכלה פדגוגית ואיש ארגון מוכשר. זכורני היטב את ההתרגשות שעורר בואו של מרדכי, למחרת חג השבועות תש"ז, ואת המהפכה שחולל במחנה - בכפר הנוער הדתי. אם עד כה היינו סמוכים על שולחן אחרים, בהשתלמויות ובתדרוכים של כלל ציבור המורים והמחנכים, הרי מעתה נעשינו בעלי בתים לעצמנו. מרדכי כינס וגייש את המסגרת של ציבור המורים והמדריכים הדתיים על ידי ארגון שיעורי עיון והשתלמויות משלו, במטרה להעלות את רמת ההשכלה של חניכיו.

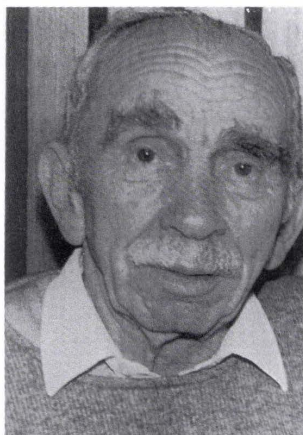
ראוי לציון מיוחד השיעור השבועי המשותף של המדריכים ב"גלילות לעיון בפרשת השבוע" של נחמה ליבוביץ. מרדכי היה זה אשר גילה בפנינו את האוצר הבלום המצוי בגלילות אלה של נחמה, שטרם ידענום קודם. מרדכי נהג בשיטה הנפלאה של נחמה ליבוביץ, בהבאתו את פסוקי התורה ומבחר הפרשנות בצידם - לשיחת שקלא וטריא בינינו, עד לגילוי הדדי של אמיתות גדולות המסתתרות בכל מילה ואות של התורה ושל פרשניה. מרדכי חיות לא הסתפק בהעלאת רמת ההוראה בלבד, אלא חדר לתוך תוכו של החינוך הניתן לחברות הנוער בשיחות עימם. לצורך זה שוחח רבות עם המדריכים ועם החניכים, הקשיב לבעיותיהם ולסיפוריהם האישיים, העצובים למדי, ועשה כמיטב יכולתו לעזור להם. לפעמים גם הגוים בחירותיו הפסיכולוגיות. אבל, בסך הכל לא תשוער תרומתו הגדולה לחינוך הדתי בקפריסין.

השביתה הגדולה

בהיות מרדכי מעורב בכל, נקלע הוא באחד הימים לבעיה קיומית מעניינת, ומעשה שהיה - כך היה. בכפר הנוער הדתי, עם התגבשותו הארגונית, מצוי היה מטבח כשר מרכזי, נקי ומסודר, אשר הכין ארוחות טעימות ותקינות לכל החניכים, תוך סידורי הגשה נאותים - בחדר האוכל הצמוד למטבח. הבישול וההגשה נעשו על ידי קבוצת בחורים מבוגרים, מעין טבחים, מעולי האוניות השונות. בתמורה לעבודתם ניתנו להם "פרודוקטים" - קונסרבס שונים וסוגיות, מהמחסן המרכזי של כפר הנוער הדתי.

מיכאל פרלמן, קבוצת יבנה, הובא לקפריסין עם מעפילי "שבתי לוז'נסקי". נרתם למלאכת החינוך בכפר הנוער הדתי-בקפריסין, תש"ז/1947.

מרדכי חיות, שליח עליית הנוער בקפריסין, תש"ז/1947 איש קבוצת יבנה.

הגשר המחבר את המחנות 64, 65, 66, 67

משה קליינמן המחליף של מרדכי חיות.

חסידה השכל (ברנשטיין) שליחה בקפריסין, תש"ז/1947.

באחד הימים העלו טבחים אלה תביעות להעלאת שכרם (תוספת פרודוקטים) לדרגה שלא יכולנו לעמוד בה, ואז הכריזו על שביתה.

היה זה בערבו של יום, ודאגנו לארוחת הבוקר שלמחרת. ידענו כי מבחן לפנינו ואסור להיכשל בו. מרדכי חיות כינס עוד באותו ערב מספר חניכים בוגרים והטיל עליהם את התפקיד למלא את מקום השובתים. החניכים נתפסו בהתלהבות לאתגר. אני עצמי שמחתי לעמוד לימין מרדכי ולעזור לו בדבר זה. עלה בידי גם לפתות ולשכנע את אחד הטבחים המקצועיים מבין השובתים לבוא בבוקר למטבח, להסיק את התנורים, ולעשות בעזרת חניכנו הבוגרים, את הדרוש להכנת ארוחת בוקר ל-500 חניכים. הצלחנו. ארוחת בוקר למופת ציפתה לחניכנו, ומרדכי הסתובב בחדר האוכל כמלך בגדוד וכשושבין ראשי, זוכה להערכה מכל צד. בהיות מרדכי היום חבר קיבוץ יבנה, הרי שתואר זה של "שובר שביתה" אינו מחמיא לו במיוחד, אבל זה מה שהוא עשה והציל את המצב, יישר כוחו. אעיר כי בעת ארוחת הבוקר התקרבו השובתים למטבח והציצו מרחוק לנעשה שם. לא האמינו למראה עיניהם ושוב לעבודתם כעבור יומיים שלושה, תוך ויתור על דרישותיהם המוגזמות.

סיפור זה על השביתה, ממחיש יותר מכל את רבגוניות תפקידיו של מרדכי חיות בקפריסין. מסתבר שהמוסדות בארץ, בעת שליחת מרדכי אלינו, לא הגדירו במדויק את תפקידיו. אך, מרדכי, בחושו המעשי הבריא, הבין היטב את הנדרש ממנו - להיות אב ופטרונו בכל התחומים לציבור נבדל זה של נוער, מורים ומחנכים.

בסיומו של הקיץ שב מרדכי לארץ, אך לא לפני שדאג למחליף במקומו, הלא הוא מיודענו משה קליינמן, חבר קבוצת סעד של אותם ימים. משה המשיך את מעשה מרדכי ואף הוסיף עליהם. במראהו ובלבושו הקיבוצי, ביושרו ובתמימותו - שבה את ליבנו וקנה את עולמו. הוא המשיך לנהל את חוג העיון בפרשת השבוע למדריכים, ונשא בעול האחריות הגדולה לכל הנעשה בכפר הנוער הדתי. במקביל ובנוסף לכך, הודריך גם קבוצת "רצון ב'". בינתיים תוגבר כוח השליחים מהארץ. הרב מרדכי ברויאר, מיישבת כפר הרא"ה, הגיע אלינו והביא עימו מרוח ישיבה נפלאה זו. עיקר תרומתו הייתה בהעלאת רמת הלימודים התורניים ובחיוזוק ההתנהגות הדתית במחננו. בשלב מסוים אף קיבל על עצמו לשמש מנחה קבוצת נוער, עבודה שחורה למדי.

בתום החגים באה מהארץ שליחה נוספת - חסידה ברנשטיין (השכל), מקיבוץ טירת צבי, מדריכה מקצועית, בוגרת מחזור א' של הסמינריון למדריכים דתיים בבית וגן. זו נתחבבה מהר מאוד על הנוער ועל המדריכים גם יחד, בחיוכה ובשובבותה. במיוחד אהבו את שיעורי הזמרה והמחול שלה. הנערות נתלו על כתפיה וראו בה חברה לכל דבר.

סמינר רוטנברג

בחודש יולי נפתח סמינר רוטנברג במחנה 64. בתקופה שקדמה לסמינר זה, בחודשים פברואר-יוני, נערכו השתלמויות, ישיבות ודיונים מיוחדים למורים ולמדריכים. בישיבות אלה דנו בעיקר בבעיות חינוכיות, כגון: הנער בגיל ההתבגרות; המנחה כמיישם המשפחה החסרה וכד'. המרצים היו - השליחים אשר עשו את עבודתם בהתלהבות, אף כי לא תמיד התאימו לתפקידם זה. עם זאת היה ערך רב להשתלמויות אלה כמעוררים את השומעים למחשבה יצירתית ולחיפוש דרך חדשים בעבודתם היומיומית. בדיונים ניתנו גם למדריכים אפשרויות להתבטא ולספר על בעיותיהם ומצוקותיהם הם.

עם פתיחת סמינר רוטנברג חל שינוי גדול בתחום ההשתלמויות. מורים מובחרים, בוגרי האוניברסיטה העברית, השמיעו הרצאות ברמה גבוהה שטרם ידעוהו. כך, למשל, זכו להצלחה מרובה הרצאותיו של מר אליקים בן מנחם על "פרקים נבחרים במקרא"; "ניתוח יצירות נבחרות בספרות העברית" - עלי ידי המרצים: ברש, וורסס; "עיונים בנושאים סוציולוגיים והיסטוריים" - על ידי יעקב כ"ץ; "פרקים בפסיכולוגיה ובפדגוגיה" - חיים אורמיון, ונושאים רבים אחרים - מרענני מוח ומשמחי לב.

לא תתואר ההתלהבות הרבה שבה נתקבלו דברי המרצים על ידי המשתתפים למיניהם. אולמי ההרצאות גדשו שומעים והצימאון לדעת עבר כל גבול.

הבמה המיוחדת, מעין "מוסף לשבת", שנערכה בבית העם אשר בכפר הנוער, ואשר הייתה פתוחה לכל, נשאה אופי חגיגי במיוחד. טובי המרצים מסמינר רוטנברג השמיעו מעליה את מיטב הגיגיהם - שהפכו לנושא שיחות בפי כול. פה ושם הושמעה גם הרצאה פוליטית, על ידי אורח מהארץ, דבר שהכניס נופך אקטואלי לתוך האווירה התרבותית במחנה. כזאת הייתה הרצאתו של "מושקו" (משה מושקוביץ) שליח הפועל המזרחי ממשוואת יצחק, אשר הרצה על עתידו האפשרי של גוש עציון - לאור החלטת האו"ם על חלוקת א"י, מהתאריך 29 בנובמבר 1947.

חשבון נפש

קיץ תש"ז קרב לסיומו וימי חודש אלול הגיעו - ימים יפים לחשבון נפש. הפעילות החינוכית בכפר הנוער הדתי הגיעה באותם ימים לשיאה. בית הספר - שעליו עמלו רבות השליחים והמדריכים המקומיים - הניב פירות יפים. לא עוד בליל של שפות זרות, אלא עברית יפה ומשופרת הפכה לנחלת הכלל. כאשר הופיעה גולדה מאיר במחנה והתחילה לנאום באידיש, צעקו ההמונים: "דברי עברית כי שומעים אנו". יתירה מזאת, עתה לא מסתפקים החניכים בלשון העברית השגורה בפייהם ובשיעורי התנ"ך והמולדת המצומצמים, אלא תובעים עוד ועוד השכלה ודעת בכל התחומים, מבקשים שיעורים בגמרא, בהיסטוריה יהודית וכללית, בספרות עברית וכללית וגם בתחומי המדעים המדויקים. על כל אלה, אנו - המדריכים - לא רק שלא יכולנו לענות, אלא שנתקשינו להמשיך ולתת את המעט שסיפקנו עד כה. אנו - המדריכים מחנכי חברות הנוער - עמדנו עד כה, מאז סיומה של מלחמת העולם השנייה, זה שנתיים ויותר, במשימות חינוכיות קשות, ללא הכשרה וללא אמצעים של ממש. בימי חול, בשבתות ובחגים, מילאנו את משימתנו כמחנכים, ללא הפסקה ובלי מנוחה מינימלית. פתאום הרגשנו בסוף הקיץ הזה עייפות גדולה, שהתבטאה בין השאר בחוסר סבלנות כלפי חניכינו הנחמדים. הערות ובקשות פעוטות שלהם נראו לנו קנטרניות, ולא יכולנו עוד לשומעם.

ימי אלול תש"ז/תש"ח בקפריסין ימים יפים לחשבון נפש.

תופעת עייפות זו הקיפה את רוב המדריכים, בכל תנועות הנוער, עד כי השליחים כינו תופעה זו בשם תסמונת "המדריך העייף". גם בי פגעה עייפות זו, על כן פניתי למדרכי חיות וביקשתי לשחררני מעול ההדרכה. מדרכי הבין למצוקתי ופעל להחלפתי. על קבוצתי "רצון א'", ששחבתי עימדי מאז קיץ 1945, העמיד כמדריך את מרדכי ברויאר - השליח הארץ ישראלי. שמחתי לפתרון זה, אף כי החניכים נעלבו מעט מעזיבתי אותם. שפר גורלה של קבוצה זו להיות מובאת כעבור חודשיים-שלושה, על ידי מדריך זה, לארץ ישראל, ולהיקלט בעליית הנוער, בכפר הרא"ה - מקום עבודתו הקודם של מרדכי ברויאר.

עול גדול של הדרכה ירד ממני, ועמה ריקנות מעיקה, על כן הסכמתי, כעבור שבוע ימים בלבד, להיכנס מחדש לעול ההדרכה, והפעם כמדריך - מחנך לחברת נוער נחמדה "אור לנגב" יוצאי פולין, פליטי מחנות ושרידי מנזרים. כדובר אידיש וכבן קרפטורוס קרוב הייתי למנטליות של חבורה מסכנה זו, ומהר מאוד מצאתי שפה משותפת עמם. תקופת עבודתי עמה, כשלושה חודשים בלבד, הייתה אחת החוויות האישיות הגדולות מפעילותי בקפריסין.

זרע הטניס וגרעין למושב "תקומה"

היו כמה שמחתי להביא קבוצת נוער זו עימדי, בעליית האלפיים של דצמבר 1947, לביה"ס החקלאי "מקווה ישראל" ולמוסרם שם לידיים הנאמנות של מורים ומחנכים ותיקים בעליית הנוער הדתית. קבוצה זו היוותה בסקטור הדתי של מקווה ישראל את מחזור כ"ד של המוסד. בשובי בינואר 1949 מלימודי בסמינריון למדריכים דתיים בירושלים, חזרתי לשמש כמחנכם ב"מקווה" כחצי שנה, עד לסיומם הטוב והמוצלח של ביה"ס החקלאי.

חלק מבוגרי מחזור זה הצטרפו לגרעין ההתיישבותי של מושב "תקומה" בנגב, אחרים מצאו את מקומם בענפי יצירה שונים על פני הארץ כולה. יצוינו במיוחד החניכים משה גליקשטיין ושושנה קויפמן, אשר בתום לימודיהם במחזור כ"ד, התחתנו והביאו לעולם בין השאר את בנם שלמה גליקשטיין - אלוף הטניס של ישראל בשנות השמונים.

קבוצת "אור לנגב" במחזור כ"ד של מקווה ישראל, דצמבר 1947. בין מייסדי - מושב "תקומה"

עם מסירת קבוצת נוער נפלא זה לידים מחנכות טובות, מצאתי את עצמי פנוי ללימודים ולהשתלמויות. בעצתו של מרדכי חיות מקבוצת יבנה, עליתי לירושלים והצטרפתי לסמינריון למדריכים דתיים - בבית וגן. זאת ממש עם התחלת מלחמת השחרור.

על ההתרחשויות בירושלים באותה שנה קשה וגורלית, שנת תש"ח, נכתב בידי כותב שורות אלו מאמר שפורסם בחוברת "ניב ירושלים" - בטאון של לשכת ירושלים, בני ברית, מס' 31 - 32, שיצא לכבוד היובל של מדינת ישראל, בחודש אלול תשנ"ח.

בהיות הדברים הכתובים במאמר זה המשך למסופר למעלה, מובא מאמר זה כאן ככתבו וכלשונו שם.

ח. בצל מלחמת השחרור

לתולדות מחזור ד' של הסמינר בבית וגן

סמינר בעל מוניטין

"ארץ ישראל גבוהה מכל הארצות, ירושלים גבוהה מכל ארץ ישראל, בית וגן גבוהה מכל ירושלים, הסמינר גבוה מכל בית וגן, ואני - שאול, גבוה מכל הסמינר".

כך נהג תלמיד הסמינר - שאול לייבל, גבה הקומה, לומר בבדיחות הדעת, בעת ששרתה עליו הרוח. דבריו אלה של שאול היה בהן כדי לבטא את תחושת שלושים תלמידי מחזור ד' בסמינריון למחנכים דתיים של עליית הנוער בבית וגן, בשנת תש"ח, שמצאו את עצמם בפרוס מלחמת השחרור במכון סמינריוני מובהר, מהטובים בארץ ישראל של אותם ימים.

סמינריון זה רכש לו, בתקופת קיומו הקצר, מוניטין בעולם החינוך הדתי, בהיותו מכשיר מחנכים למוסדות הדתיים של עליית הנוער, תוך שימת דגש על חיפוש דרכים נכונות לבניית האישיות של הנער והנערה, רובם עולים מארצות הנכר, למען יוכלו לעמוד בקשיים המצפים להם בארץ - עם בואם אליה.

ברור היה לכל כי עיצוב אישיותם ודמותם החינוכית של מאות ואלפי חניכים, שהתחילו לזרום לארץ, תלוי בהכשרתם המקצועית הטובה של תלמידי סמינר זה. על משמר מילוי משימה זו עמדה הנהלה בהרכב: הרב ד"ר א.ש. רוזנטל, ד"ר. י. בן ששון, והגובר י. קופלר, יחד עם צוות מורים ומחנכים מהמובחרים בירושלים של אותם ימים.

החלטת כ"ט בנובמבר

מחזור זה דמה ביסודו לשלושת קודמיו משנות תש"ה, תש"ו ותש"ז, אך, גם שונה מהם, בגלל היקלעותו לתוך תוכה של מלחמת השחרור. זו הטביעה בו חותמה החזק. כל כולו עמד בצילה של מלחמה קשה זו.

שנת הלימודים נפתחה כדרכה אחרי הימים הנוראים, והנה נתרגשה ובאה החלטת האו"ם מ-כ"ט בנובמבר. ארץ ישראל כולה נעשתה כמקרה. שמחה - מחד, וראשיתן של פרעות - מאידך.

תלמידי הסמינר שולבו בתפקידי שמירה בשכונתם - בית וגן, והרבה מעבר לה. הבנים נשלחו לקורסים צבאיים של ההגנה, הבנות אומנו על ידי מדריכי חוץ, ועל כולם הוטלו משימות שמירה והגנה, תוך המשכת הלימודים הסדירים בסמינר. תלמידי הסמינר היו למעשה כח הגנה עיקרי במערב ירושלים. בשל כך נפגס, כמובן, הסדר הלימודי, אשר סבל גם מהיעדרותם של אי אלה מרצים - שלא יכלו להגיע לסמינר מחמת תקלות בתחבורה העירונית הסדירה.

הפתק

אשר לי, הגעתי לסמינר עם עלייתי מקפריסין בדצמבר 1947, בזכות פתק הפנייה והמלצה של מרדכי חיות מקבוצת יבנה, שליח עליית הנוער בקפריסין. בהמלצתו נתקבלו עוד ארבעה תלמידים עולים, יוצאי צ'כיה והונגריה, שהיוו בסמינר "קליקה" הונגרית, סגורה ומופנמת למדי.

את הפתק מסרתי לידי של מנהל הסמינר - הרב רוזנטל, בנוכחות שני חברי ההנהלה האחרים. תוך התבוננות גבוהה בי, הועבר הפתק מידי של אחד למשנהו, בשילוב שיחה ושאלות שונות לגבי עברי, השכלתי נסיוני החינוכי. נתקבלתי.

אם הסמינר, ברטל רוזנטל, הקצתה לי פינה באחד מחדרי האכסניה, לשם העברתי את מיטת הברזל של הסוה"י, אותה הבאתי עמדי מ-מקוה ישראל על גג אוטובוס משורין של "אגד", שנסע מתל אביב, דרך מקוה ישראל, ראשון לציון וקיבוץ חולדה, בדרך פתלתלה, לירושלים - הכמעט נצורה כבר.

בהניחי את המיטה בפנית החדר שהוקצתה לי, נשמתי לרווחה. נדמה היה לי כי באתי אל המנוחה ואל הנחלה. עול כבד של נסיעה לירושלים, במתח בטחוני רב, בגרירת המיטה וכליה, ומעבר "מבחן" קבלה לסמינר, הגיעו לסיומם.

אך, באמת, לא היתה זו לא מנוחה ולא נחלה אלא התחלה של מאבק ועמידה במערכה, יחד עם כל הישוב היהודי ועם תושבי ירושלים, למען עצם קיומנו בארץ. מלחמת השחרור החלה.

שיעור ברובה

על הסמינר שמעתי מפי שליחי א"י עוד במחנות העקורים בגרמניה ובריכוזי המעפילים בקפריסין. בהזדמנויות שונות השמיעו אלה בפני את הרעיון להצטרף לסמינר זה, כאשר אניע לא"י. גיליתי עניין ברעיון, ראיתי בה מחמאה, וזו עשתה את שלה.

ביום בואי לסמינר מצאתיו, להפתעתי, ריק מבנים, כי אלה שהו באותו זמן ב-"נוה יעקב" לצורך אימונים צבאיים. ואילו הבנות טרודות היו בשל כך במילוי תפקידי שמירה במקומם, בעמדות ההגנה של השכונה. בדת הערב שמחו הבנות למסור לי רובה איטלקי לצורך שיתופי בשמירה. כאשר הערתי לבנות שמעולם לא החזקתי רובה בידי ושאיני יודע כלל להפעילו, צחקו לי כהוגן והעירו שתוך 5 דקות ילמדו אותי את תורת הרובה והשמירה. עכ"פ ביקשו ממני לשנן ולזכור היטב שהיריות נעשות דרך הקנה ולא דרך קת הרובה... מסתבר ששכונת בית וגן לא היתה מוגנת ביותר באותו לילה.

חלפו ימים מספר והבנים חזרו מהאימון שלהם ב-נוה יעקב. עם שובם, ולאור הפרעות שהלכו וגברו, השתלטו הנושאים הצבאיים על מרכז חיינו בסמינר. עם זאת נעשה מאמץ מצד כל הנוגעים בדבר, להמשיך בביצוע תכנית הלימודים של הסמינר, כאילו לא קרה דבר וכאילו אין מלחמה בשער.

היה זה הנוהג באותם ימים מצד כל הישוב בא"י שלא להתלונן ולא "לקטר", אלא לפעול ביחד, כל אחד בתחומו הוא, להמשכת החיים הסדירים, למרות התנאים הקשים באמת שזה עתה נכנסנו לתוכם.

הנתק

בגבור המצור על ירושלים, ולאור המחסור בדלק, התנתקה שכונת בית וגן כמעט כליל ממרכז העיר. קו אוטובוס 12 של "המקשר" קיצר את מהלכו וסיימו בשכונת בית הכרם. מורי הסמינר נאלצו עתה לעלות ברגל מבית הכרם לבית וגן, והדבר לא היה קל לקשישים שביניהם, כגון: פרופ' בונבנטורה - המרצה לפסיכולוגיה, או ד"ר שלינגר - המורה לדיקטיקה ועוד. אחרים - כגון פרופ' י. ליבוביץ, ח.ה. בן ששון ונחמה ליבוביץ, לא היססו לבוא ברגל מביתם בקרית משה עד לבית הסמינר בבית וגן, תוך ויתור על אמצעי תחבורה כלשהו. בעיה תחבורתית קשה התהוותה ביחס לפרופ' יצחק היינמן (בעל "דרכי האגדה" ו-"טעמי המצוות"). איש זה ידוע היה בעקשנותו ובמסירותו לחינוך ולהוראה, לא הסכים להחסיר שיעור כלשהו מתכניתו, על אף היות הדבר כרוך בהיגררותו של זקן זה בן השמונים ומעלה, ברגל מבית הכרם לבית וגן.

אנו, התלמידים, היינו ממתניים לו בתחנה הסופית של קו מס' 12, מלווים אותו לבית וגן, תוך תמיכה בו משני צדדיו, דבר שלא היה פשוט כלל ועיקר. מכאן תובן יזמתו של אחד התלמידים, בתופסו חמור אחד, מהרבים שהופקרו באותם ימי רעב על ידי בעליהם, והרכיב את הפרופסור הנכבד על חמור, בעלייה החדה לבית וגן. זאת לשביעת רצונו המלאה של הפרופסור ולחוקם הרב של העוברים ושבים.

הרב ד"ר א.ש. רוזנטל, איש פרנקפורט, מנהל הסמינר, חבר לכולם, חייל שותף לשרות צבאי עם תלמידי הסמינר.
עומדים (משמאל לימין): שאול לייבל, שמחה פישר, משה גולדשטיין, שמואל, גבי ואברהם. כפופים: יעקב בוקסבוים, הרב רוזנטל, בנימין פייגנבאום ואברהם פוקס (המחבר).

נפילת ה-ל"ה

סדרי חיינו בסמינר נכנסו באותם ימים לשיגרה מסויימת של לימודים אינטנסיביים ביום ולשמירות מתוחות בלילה. שיגרה זו הופרעה וגוונה באירועים קשים מחיי הישוב. לא יתואר ההלם שפקד את תלמידי הסמינר בנפול ה-ל"ה בהרי עציון, בחורים שבסיס יציאתם היה הסמינר, ובין הנופלים נמצא יוסף קופלר - גזבר הסמינר וסטודנט מצטיין. בהקשר זה יצויין כי כאשר אחד מתלמידי הסמינר ירד לעיר על מנת להדביק מודעות אבל על מות יוסף, גער בו אחד מנכבדי ירושלים, באומרו שאין לנהוג כך, יש להסתפק במודעת האבל האחת המודבקת מטעם המוסדות הלאומיים, ואין לפרוט את האבל הכבד לפרוטות.

זו היתה התפיסה, כלנו אבלים על כולם, כי משפחה אחת אנחנו. לא עבר זמן רב ונפל אחד ממורי הסמינר, פרופ' בונבנטורה - בשיירה הידועה להר הצופים. בתנאים אלה קשה היה להתרכז בלימודים, אך זה מה שנדרש מעמנו והוא שהמשכנו לעשותו.

בין פורים לפסח

תכנית הלימודים המשיכה להתבצע, כולל שיעורי הדרכה באומנויות, ציור, מלאכה, מוסיקה והחוג הדרמטי. חוג זה הודרך על ידי בנימין ערמון, אשר קצרה הצלחה גדולה - בהביאו את משתתפיו לידי ביצוע נפלא של הצגת "האוצר" ל-שלום עליכם. זו הוצגה בימי פורים, כאשר מלחמת השחרור כבר החלה למעשה, וקהל הצופים היו המגוייסים מהסביבה. בהצגה זו היה כדי להכניס מעט שעשוע אזורי לחיינו החצי צבאיים.

והנה התקרב חג הפסח, ועמו החרפה מלחמתית. מאורעות הפכו לקרבות, והתנדבויות - לגיוסים. הדילמה - קשה, להמשיך בשיגרת הסמינר, תוך מילוי משימות צבאיות חלקיות, או להפסיק את הלימודים כליל, ולהתגייס כחילים לכל דבר?

התלהטו ויכוחים ונערכו דיונים רציניים, תוך התלבטויות קשות וכוונות. ההנהלה, מטבע הדברים, דגלה בהמשך שמירת המסגרת הסמינריונית. ואילו - התלמידים נטו להתגייסות מלאה, כי לא הרגישו נוח במצב שנוצר, בו רוב הנוער מגוייס ונלחם, ואנו עסוקים בלימודים, שעם כל חשיבותם, אין הם משתווים למעשה ההתגוננות הנדרשת.

בסוף הוכרע להמשיך בלימודים, תוך הגברת מעורבותנו בעניני צבא והגנה. התלמידים התייצבו בלשכות הגיוס שברחוב בן יהודה בירושלים, צוידו במדים והוטלו עליהם משימות צבאיות של ממש. בין אלה היתה - נטילת חלק בהגנת קו התפר ושכונות "מרוחקות" בירושלים - שיכון פאג'י, מוסררה, טיפת חלב, מלון פאסט - שכונות שהיו בעצם

ד"ר י. בן שושן, ממנהלי הסמינר, עם המחבר ורעייתו, בטויל נוסטלגי בהרי ירושלים.

- לב ליבה של ירושלים, ואשר הסכנה לעמידתם בלחץ גדולה היתה. כמו"כ המשכנו בפעילותנו הצבאית בשכונות המערביות של העיר, כולל - גבעת שאול המבודדת קמעה. בגבור המלחמה שותפנו גם בכיבושים של עין כרם, מלחה, "מיס קרי" (אורה ועמינדב) ועוד.

יוסף אדלר - במרדו

הרכב התלמידים בסמינר מגוון היה עד למאד. צברים - ילידי הארץ מחד, ועולים חדשים, שזה מקרוב באו - מאידך. בין אלה התבלט התלמיד - יוסף אדלר, בחור יקי בן 19, תלמיד מצטיין, חניך "עזרא" שעלה מפרנקפורט בשנת ת"ש 1940. יוסף עמד בתוקף על התגייסות מלאה. כאשר הוכרע אחרת, עזב את הסמינר והתגייס לשירות סדיר. כשלושה חדשים שרת בצבא, השתתף בקרבות ופעל בהתלהבות למען הצלחת הצבא הצעיר, עד שנפל על משמרתו.

נפילתו זעזעה את כולנו. זאת משום היות יוסף בחור חמד אהוב על כולם. בסמינר רכש לו מעמד מיוחד בגלל טוב ליבו וחיוכו התמידי, שלא ניתן היה להיכחש. כמדריך "עזרא" ראה יוסף את עצמו מחוייב לעמוד תמיד לימין העולים החדשים בסמינר, להדריכם ולקלטם, לעזור להם במעבר למציאות החדשה והקשה - אליה נקלעו. והנה נפל בחור נפלא זה, ולכולנו אבד חבר טוב כל כך*.

יוסף אדלר, תלמיד מצטיין בסמינר, חבר טוב לכולם ומחנך למופת, נופל על הגנת ירושלים. תמוז תש"ח.

* מאז שובי לגור בירושלים, זה יותר משתיים עשרה שנים, נוהג אני לעלות לקברו בסנהדריה, אחת לשנה - ביום הזיכרון לחללי המלחמות, להדליק נר לזכרו, בשם מוריו וחבריו לסמינר.

קשר עין לגוש

שכונת בית וגן קטנה היתה באותם ימים, ואנו - תלמידי הסמינר, הרגשנו את עצמנו כמלכי השכונה. ראינו את עצמנו אחראים לה ולבטחונה. עם זאת שמרנו על קשר חי והדוק עם השכונות האחרות של ירושלים, שהיו כולן במצוקה נוראה. קשר מיוחד קויים ונשמר עם גוש עציון, באמצעות דגל ה-מורס שהופעל מעל מגדל המים השכונתי. כל ההתרחשויות מסביב לגוש נגעו לנו מאוד, כי רבים מחברינו חיו בגוש, וכן משום היות שני תלמידים מהגוש - שלמה גור אריה וצפורה לבבי - לומדים בסמינר.

מכאן מובנת עוצמת השבר הנפשי של כולנו בנפול הגוש, ביום ששי ד' באייר. עוד באותו ערב, כאשר הגוש נמצא כבר בידים ירדניות, קיימנו את קשר ה-מורס האחרון עם הגוש, ברשותם המיוחדת של אנשי הלגיון הירדני.

כעבור ימים אחדים נודע לנו על הנבלה של הירדנים, הכפריים ואנשי חברון, באנשי כפר עציון, ברציחת כולם, לאחר שנכנעו להם כבר. הי"ד. ידיעה נוראה זו העיבה על הבשורה הגדולה של ההכרזה על תקומת המדינה.

תלמיד ורבו

אחד ממאפייני הסמינר היה היחס החברי ההדוק בין מנהליו, מוריו ותלמידיו, "ללא דיסטנס" כלשהו. קשר חברי זה מצא את ביטויו בשיטה הלימודית המיוחדת שנהוגה היתה בסמינר, על פיה התנהל הלימוד כדו שיח של חברים בנושאים עיוניים העומדים ברומו של עולם, וכן בשרות הצבאי והבטחוני המשותף למנהלים ותלמידים גם יחד. במשותף עבדנו בביצורים ובהקמת גדרות בטחון מסביב לשכונה ולמשלטים שבקירבתה. שיתוף זה גרר עמו גם את מורי החוץ. אפילו נחמה ליבוביץ נהגה לבקרנו בעמדות, לא כל שכן י. בן ששון, שמתוקף תפקידו המרחבי - בטחוני, נוהג היה לערוך ביקורות שמירה בלילות בעמדותינו.

אשר למנהל הסמינר, הרב ד"ר א.ש. רוזנטל, הרי שהקירבה אליו היתה גדולה במיוחד. "שמשון" קראנו לו, תוך התעלמות מתוארו הרבני והאקדמאי, וכחבר מן השורה התיחסנו זה לזה. עמנו שמר שמשון בעמדות של קרית היובל, עין כרם ומלחה, לאחר שאלה נכבשו, ויחד סבלנו מתנאי המחסור הקשים - אליהם ולתוכם נקלענו, בעקבות המצור על ירושלים.

ברתל ובניה

אם הסמינר - ברתל, רעייתו של שמשון, היוותה דמות נפלאה ומיוחדת, אשר הודות לה שרתה בסמינר אוירה ביתית ומשפחתית בלתי רגילה. בחכמתה כי רבה, בחיוכה התמידי ובשלונה האמהית הרכה, נוהגת היתה ברתל לשוחח עם כל אחד מתלמידי הסמינר, לעמוד על צרכיו ומצוקותיו האישיים, להדריך, לכוון ולהרגיעו.

גדולה מאוד היתה הערכתנו כלפיה, שמרנו על קשר ידידותי עמה שנים רבות אחרי עזיבתנו את הסמינר. המשכנו לראות בה את האם של כולנו.

כבני לווי קבועים לסמינר שימשו שני הבנים הצעירים של ברתל ושמשון, שאחד - אברהם - ברצינותו המתמדת, והשני - דוד - בשובבותו הרבה, גוונו את לימודיו והכניסו נופך משעשע בחיינו היומיומיים.

הערכה חיצונית

ההערכה מצד גורמי חוץ לסמינר רבה היתה. כל מי שהיתה לו נגיעה כלשהי למכון סמינריוני זה התפעל מייחודו והעריך את חשיבותו, במיוחד על רקע מלחמת השחרור שכה השתלבה בחייהם של הלומדים בו. להמחשת דבר זה אביא סיפור אישי משלי.

בשנת תשי"ב 1952, בעת לימודי באוניברסיטה העברית, ביקשתי להחליף את החוג של יוונית בחוג ללשון האנגלית. בהיות הדבר כחדשיים אחרי התחלת הלימודים באוניברסיטה, הערימו בפני קשיים, עד שהגעתי לראש החוג לאנגלית - פרופ' מנדילוב. הוא קבלני יפה ושמע את בקשתי ואת מניעיה.

תוך כדי השיחה שאל אותי אם למדתי בסמינר של בית וגן במלחמת השחרור. השבתי בחיוב. עוד שאל - אם השתתפתי בכיבוש מלחה, גם על כך השבתי בחיוב. כאן פרץ פרופ' מנדילוב בצחוק, באומרו שהוא זוכר אותי מאותו קרב, כאשר שנינו שכבנו בעמדת המחצבה שמעל מלחה, ונתנו חיפוי לכח המסתער על כפר זה בעת כיבושו.

וסיים הפרופ' הנכבד באומרו: "האם אחרי כל זה יכול אני עוד לסרב לבקשתך"?

מחניון במקוה ישראל למלאכת ההדרכה בצה"ל, תש"א/1951, בדרך לאילת.

חלק שלישי
חיים והווי בשאנדריף

ט. מחיה וכלכלה

אוי פרנסה...

"קשים מזונותיו של אדם כקריעת ים סוף" - קשים מקריעת ים סוף היו מזונותיהם של בני קהילת שאנדריף. כל חייהם היו מאבק מתמיד עם בעיות הקיום הכלכלי. תמצית הבעייה - איך וכיצד להביא לחם לטף, פשוטו כמשמעו. כמובן היו דרישות נוספות - קניית נעל ובגד לילד ולאשה, השגת עצים לבישול ולחימום, רכישת נפט למאור, ובעיקר עמידה בתשלום שכר המלומדות למלמד וכדומה - מן הצרכים היסודיים ביותר של האדם היהודי. על אלה נאבקו כולם, ולפעמים גם זה בזה.

האכר ושדהו

רוב המתפרנסים בכפר ינקו את מחייתם מהשדות שעברו אליהם בירושה מאבותיהם, או שרכשו בכסף רב מעמל כפיהם. היהודים, אף כי היוו רק שליש מתושבי הכפר, נמצאו בבעלותם יותר ממחצית השדות, המטעים והיערות בכפר.

בעבר היו אדמות אלו שייכות לאצילים ולברונים הונגריים, מהמקורבים למלוכה. במהלך המאה ה-19 הועברו השדות למעבדיהם ולבעלי הממון אשר קנו אותם מהבעלים הקודמים, כאשר אלה לא יכלו עוד לעמוד בנדרש מהם כדי לקיים את הניהול והפיקוח על נחלותיהם הגדולות. בזריזות מסחרית ובאמצעים כספיים לא מבוטלים שמו ראשי בתי אב יהודיים את ידיהם על חלק ניכר מהנכסים החקלאיים באזור זה והעבירו לרשותם ולבעלותם החוקית.

לפעמים אף רכשו נכסים חקלאיים, בעיקר - יערות, במרחקים גדולים מהכפר, כגון בהרי "פולונייה" הגבוהים שבמזרח קרפטורוס. לשם היו נוהגים להעביר עדרי צאן, בקר וסוסים, לתקופת חדשי הקיץ, למען ירעו וישמינו מהמרעה המשובח שצמח עליהם עם המסת השלג. רוכשי הנכסים נהנו גם מגידולם המהיר של עצי היער על הרים אלה, מכירתם אחת לכמה שנים, בתמורה גבוהה, דבר שאיפשר להם חיתון ילדים, העמדת "נדונייה" מכובדת לרשותם וכדומה, מן הצרכים שיהודי נזקק לו.

יהודי שאנדריף, בדומה ליהודים אחרים בקרפטורוס, ידעו היטב את מלאכת העבודה החקלאית. דורות רבים עסקו בכך ומצאו בה עניין גדול ואהבה עד מאד. בתוצאת עיסוקם הרב בהם נעשו יהודים אלה איכרים - עובדי אדמה מטיפוס בלתי מצוי כמעט בפזורות האחרות של אירופה. היה זה מראה ומחזה רגיל לראות יהודי, עטור זקן ופאות, חורש במו ידיו את שדהו, קוצר את קצירו, כורת את עצי היער ומשיט אותם על פני הנהרות ליעדי הקונים.

יהודים שתלו עצי יער, נטעו עצי פירות, חפרו בארות והעלו את ערך נכסיהם החקלאיים. לכל חלקת שדה, אף הקטנה ביותר, היה שם וכינוי שציין את זהותה, מיקומה ובעלותה. כל אחד בכפר ידע למי שייכת חלקה זו או אחרת, מה טיבה ומה ערכה החקלאי. השדות היו מעובדים על פי רוב על ידי בעל השדה עצמו. ראש המשפחה, אשתו וילדיו - כולם

היו נרתמים לכל עבודה הנצרכת לשדה. יש ומשפחה אחת היתה נעזרת במשפחה שנייה בעת העידור או הקטיף, ולהיפך, הכל כצורך העונה. לפעמים היו נעזרים בשכירים יהודיים, או ערלים, אבל המגמה של בעלי השדות היתה תמיד לעבד בעצמם את שדותיהם הם, ולו רק מטעמי חסכון ושליטה בעבודה הנעשית.

אשר לטיב השדות, היו אלה שדות טיפוסיים להרי הקרפטים, אשר אדמתה כחושה ברובה, ורק העמקים והגאיות שמסביב להרים פוריים וטובים. תנאי האקלים הקשים הכבידו על הוצאת יבול טוב משדות אלה. קיץ קצר וחורף ארוך וקר מאוד מנעו יבולי ברכה גדולים. עם זאת יש לציין כי הנחלות ההרריות טובות היו לגידול עצי יער ולמטעי נשירים של תפוחי עץ בעיקר, תפוחים שהיו מפורסמים בטיבם ובטעמם הטוב, עד כי סוחרים מהמערב, בעיקר מבוהמיה, היו באים ממרחקים כדי לקנות אותם, לפעמים עוד בפריחתם על העץ, ולשלם תמורתם מחיר טוב.

כך גם ביחס לעצי היער, עצי דמב ובוק - BUK, DEMB בעיקר, אף הם היו מבוקשים מאוד על ידי סוחרים למיניהם, שהתחרו ברכישתם זה עם זה. הצד השווה למטעים וליערות היה גידולם הטוב באזור זה של הקרפטים.

שתילת המטעים ועצי היער נעשתה בדרך כלל על ידי בעלי הנחלות עצמם שעשו את העבודה הפשוטה הזאת במו ידיהם, כולל הטמנת שתילים בקרקע, או לפעמים הטמנת זרעים בלבד באדמה¹. בהיות האזור משובע בגשמים, היה השתיל או הזרע נקלט מהר וגדל במהירות רבה. קצת יותר מסובך היה עניין הנטיעה והשתילה של עצי פרי, אך גם עבודה זו ידעו הבקאים בה לעשותה כהלכה. על כל פנים, מטעים רבים מצויים היו בכפר, מהם מטעים גדולים בשולי הישוב, אשר רובם היו שייכים למשפחות יהודיות אמידות².

משקי עזר

ברשותה של כל משפחה יהודית בכפר נמצא בית בנוי עץ משלה. מסביב לבית - חלקת גינה צמודה, בנין רפת, לול ומחסן. בגינה נמצאו עצי פרי אחדים וברפת גידל והחזיק בעה"ב את פרתו, עגל אחד או שניים, או אף זוג שוורים לעבודות השדה. כל אלה היוו מעין משק עזר להספקה עצמית של צרכי יום יום לו ולמשפחתו.

היו שהחזיקו כבשים ועזים במשקם, לצרכי צמר וגבינות ולצרכי בשר ומסחר. קל היה למכור כבשה לקצב ולקבל תמורתה מזומנים. יש והחזיקו גם סוסים בחצר, אם לעבודות שדה ואם לרכיבה - ככלי תחבורה נפוץ ומקובל. היה זה חזיון רגיל לראות יהודי תלמיד חכם, עטור פאות וזקן ארוך, בלבוש חסידי מקובל, רוכב על סוסו כבקי ורגיל בכגון אלה. בעלי משק אחדים עסקו בגידול אווזים לבשר ולפיטום, למכירה בערי המחוז.

הצד השווה לכל העיסוקים האלה היה הרצון לספק בדרך עצמאית ובאופן בלתי תלוי באחרים את צרכי היסוד של בני הבית. בעל שדה חרוץ ומוכשר היה מצליח בסוף הקיץ לאסוף יבול מבורך של תירס, תפוחי אדמה, שעועית וכד', בנוסף ליבול של פירות - תפוחי עץ, אגסים ושוזיפים - אותם היו מייבשים ומאחסנים לצרכי קיומה הבסיסי של המשפחה בימי החורף הארוכים הממשמשים ובאים.

1. רק את מלאכת ההרכבה של המטעים היו מוסרים לערלים, מטעמים הלכתיים שונים.

2. רוב השדות והמטעים בכפר היו שייכים לשתי משפחות, מראשוני הישוב וממייסדי הקהילה, הלוא הם משפחת הסבא רבה של כותב שורות אלו, ר' מרדכי בן ר' שלום פוקס, מחסידי אידישטוב, ולמשפחת היעקובוביציים, משפחת הכהנים.

העיסוק התמידי בעבודות השדה ובגידול בעלי חיים גרמו להתהוות, באזור זה של קרפטורוס, דמות יהודית מיוחדת - איכר גיבור ונועז בעל שרירים, שלא פחד מהערלים סביבו. על פי רוב עלה עליהם בתעוזה ובתושיה, ולא אחת הפיל חיתתו על ערלים מתנכלים ומראה להם את נחת זרועו.

אולם, לא לכל היהודים היו שדות. אף אם היה להם שדה זה או אחר, לא היה באלה כדי לכלכלם וזמן רב, ועל כן ניתן להגדירם כעניי הכפר. אלה היו נכנסים לחורף הקרפטי הקשה בחוסר כל. עניים אלה היוו קרוב למחצית מבני הקהילה. אם להביא בחשבון שגם האחרים לא היו בבחינת עשירים או נגידים, הרי שהסך הכל הקיומי של בני שאנדרוף היה קשה ובעייתי.

בעלי מלאכה

עובדה ידועה היא שבכל קרפטורוס, בערים ובכפרים, כמעט כל בעלי המלאכה היו יהודים. כך גם בשאנדרוף. מספרם לא היה רב, אך, רישומם בכפר בלט מאוד, ומן הראוי לומר מעט דברים עליהם.

במקום כבוד בין כולם יש להעמיד את ר' אליה הנפח - היחידי בכפר, מומחה גדול במקצועו שידע לענות על כל צרכי הכפר - פרסות לסוסים, אביזרי מתכת לעגלות, תיקון מחרשות וכלי עבודה אחרים, מנעולים לבתים ולרפתות ומה לא? כולם היו באים למפחיה של ר' אליה, גבוה וגברתן, עטור זקן מדובלל, בעל דיבור אטי ופסקני. כל היום עמד ר' אליה ליד מפוחו, קורנוס גדול בידיו, מכה בו על המתכת המלוכנת ומוציא ממנה כל מה שליבו חפץ. סוס שהובא אליו להתקנת פרסותיו, היה נשמע לו יותר מאשר לבעליו. אף אם הסוס פראי ומסוכן, לא היה ר' אליה נרתע ממנו, אלא ניגש ומשתלט עליו בקלות מדהימה, עד כי בעל הסוס עצמו היה עומד ומשתאה על שליטתו של נפח זה בסוסו הפראי.

ר' אליה, על אף היותו נפח יחידי בכפר, לא ניצל את מעמדו המונופוליסטי, אלא מסתפק בתמורה צנועה לעבודתו. בקביעת המחיר לעבודתו היה מתחשב באדם העומד מולו, אם יהודי ואם ערל, וביכולתו הכספית המצומצמת למדי. בהיות עבודת הנפחות מרובה ונדרשת מאוד, היה ר' אליה זה בין המאושרים בכפר. בכיסו היתה הפרוטה מצויה תמיד והוא היה בין המעטים שיכלו להזמין אצל הקצב מנת בשר מכובדת לשבת.

ר' אליה זה שירת כחייל במלחמת העולם הראשונה, בחזית האוסטרו-הונגרית, וזכה לעיטורי כבוד מרובים ולהערכה גדולה. רבים היו סיפוריו מאותה מלחמה קשה. אף כי היה שתקן מטבעו, ניתן היה לדובבו בנושא זה הקרוב לליבו. הממתין לגמר עבודתו במפחיה היה זוכה לשמוע ממנו סיפורי אלף לילה ולילה על אותה מלחמה, נהנה וזמנו עובר. בעת חיסול הגיטו בסקרניצה, קרא ר' אליה להתקוממות, כפי שמסופר בפרק ד' "גיטו סקרניצה", אך, קריאה זו לא הועילה בתנאים הקשים של אותן שעות נוראיות.

בעלי מלאכה אחרים בכפר היו חייטים, נגרים, סנדלרים, תופרות, מלמדים, השוחט וקצבים לעת מצוא. בין החייטים ראוי שיצוין במיוחד ר' שמחה, איש גבה קומה, רזה ושברירי, בעל

דיבור שקט ומלא הומור. הוא ואשתו רחל הצדקנית היו עובדים יומם וליל כדי לקיים את עצמם ואת שני בניהם היחידים - ישראל הערש ויצחק.

יצוין כי יצחק זה, יחד עם נער נוסף משאנדרף - אבס יצחק נוימן, המתגורר עתה ב-ויליאמסבורג שבברוקלין, הצליחו להתחבא ביערות בימי הכיבוש הגרמני, במשך תקופה של שבעה חדשים, עד בוא הרוסים ושחרורם. בדרך זו חסכו מעצמם את הנסיון הקשה של אושוויץ.

חייט שני הראוי שייזכר הוא ר' בייניש הזקן, ולו רק בזכות עיסוקו המתמיד באיסוף כספים לקופת ה"תלמוד תורה", למימון שכר הלימוד לילדים עניים. העליות לתורה בימות החול היו שייכים "לו" - והוא היה מוכרם למען מילוי הקופה.

דומה היה המצב עם ר' מענדיל הזקן, סנדלר - בעל מקצוע משובח, וממונה על קופת הגמ"ח. נוהג היה לקבץ ולגייס כסף לקופתו בכל הזדמנות מצויה. את מלאכתו זו עשה בעיקר בעת החתונות בכפר. נוהג היה ר' מענדיל, לפני ברכת המזון, לעשות "מי שבדך" נפרד לכל משתתף בסעודת המצווה, והמבורך תרם כמידת יכולתו בגמר התברכותו זו. בתמורה היה ר' מענדיל משמיע זמר קצר לכבוד התורם ומכריז עליו. הסיפוק של שניהם היה רב. בגמר ברכות אלו היו ניגשים לברכת המזון החגיגית ופותחים בריקוד המצווה עם החתן והכלה.

נגרים, קצבים ותופרות

שני נגרים פעלו בכפר. מהם יצוין במיוחד ר' אברהם שפר, יליד העיירה "וולובה" אשר התיישב בשאנדרף ופתח בה נגרייה - בה הועסקו ולמדו את מקצוע הנגרות רבים מצעירי הסביבה. בזכות זו העריכוהו מאד ורבים הצטערו מאד כאשר עזב את שאנדרף בשנות השלושים ועבר לדנילוף הסמוכה. למזלו היגרו מבנותיו ומשאר משפחתו לארה"ב, לפני השואה, ונותרו בחיים, והיוו תומכות לשאר בני המשפחה שהגיעו לשם אחרי השואה, כולל בנו - שבת, הנוהג לבקר רבות בישראל ולשהות בה כל שנה תקופות זמן שונות.

הקצבות - לא היתה בבחינת מלאכה מקצועית, אלא מין עיסוק זמני ליום - יומיים בשבוע, או לאירועים מיוחדים, כגון חתונה או בואו של אישיות רבנית לשבת. נזדמן כבש או עגל לקנייה, היו 2 - 3 בעלי נטייה לדבר, מזמינים את השוחט למלאכתו, פותחים את האטלז או את ביתם ומוכרים בהם את הבשר. אם נותר בשר שלא נמכר, היו מעמיסים את יתרתו בשק על כתפיהם, עוברים לכפרים אחרים הקרובים לשאנדרף ומוכרים אותו שם.

תפירת שמלות או חולצות לגברים ולנשים היתה בידי נשים תופרות, עפ"י ידי בנות צעירות, הן שסיפקו את כל צרכי הכפר כגון אלה, מתפירת בגדים לילדים עד לשמלות חתונה וחופה. בנות תופרות אלו היו לומדות את מקצוען מאמהותיהן, מאחיותיהן הבוגרות יותר או גם מתופרות מקצועיות - מומחיות אשר מצויות היו בעיר, בעיירות או בכפרים רחוקות. הורים שילמו דמי לימוד גבוהים למומחיות אלו על מנת שתגלינה את סודותיהן המקצועיות לשוליינית החדשה. בנות תופרות אלו היו נעשות לעתים המפרנסות העיקריות של בית הוריהן. מכאן שגדולה היתה ההערכה כלפיהן מצד בני הבית, השכנים ושאר בני הכפר.

העגלות

פרנסה יהודית נפוצה בכל האזור. כעשרה ראשי משפחה התפרנסו ממנה בשאנדריף. מהם - עגלונים מיוחדים להובלות בלבד, ומהם - בעלי סוסים ובעלי עגלות לצרכיהם, הם, תוך נכונות להשכיר את עצמם ואת כליהם לעת מצוא, לביצוע עבודות בשדה, או לעבודות בניין לאחרים בשכר. העגלונים הקבועים להובלות היה להם סדר שבועי קבוע ומחייב. אלה היו עובדים חרוצים היוצאים בקביעות, בימי שני ובימי רביעי בשבוע, בהשכמה, לעיר המחוז חוסט, שוהים בה כל היום ושבים ממנה לעת ערב. כל מי שהיו לו עניינים לסדר בעיר, כגון מכירת עודפי תוצרת חקלאית, קניות, ביקור רופא, תיקוני שיניים, הסדרת עניינים בבנק או אצל רשויות ממשלתיות, היה עולה ומצטרף אל הנוסעים באחת העגלות, בתשלום מועט, מסדר את ענייניו בעיר ושב על אותה עגלה בערב לביתו, בבחינת כרטיס הלוך ושוב.

הנסיעה התמשכה 3 - 4 שעות בכל כיוון. הישיבה על ספסל קרשים, המונח על שני צדי העגלה שנסעה על פני דרכים לא סלולות, לא היתה נוחה ביותר, אך, מי זה בבני הכפר הלא מפונקים שישים לב לכגון אלה. העגלונים לא הסתפקו בהובלות אנשים שלא תמיד היו מצויים, אלא עסקו גם בריכוז הזמנות לקניות סיטונאיות בעיר, עבור החנוונים והקמעונאים למיניהם.

בדרך כלל היו העגלות עמוסות לעייפה בשובן מן העיר. שקי קמח וסוכר, חביות נפט וכדי חומץ ושמן, וכן כל שאר צרכי הכפר, הוטענו עליהן. הנוסעים היו יושבים על השקים ועל שאר החבילות שעל העגלה. יש ורגלי הנוסעים היו מתנופפות באוויר אל מחוץ לעגלה, כך שהעיניו בנסיעה כזאת גדול היה. אך, כאמור, לא הקפידו על כך. העיקר היה לנסוע בבטחון, בחברת אנשים ידועים, ולהגיע בשלום הביתה. הנסיעה לעיר היתה בבחינת אירוע חברתי וחוויתי, רבות דובר בה וסביב לה.

העגלונים האחרים היו, כאמור, בעלי סוסים ועגלות לצרכי עצמם. בריות מיוחדות היו אלה, אוהבי סוסים ואוהבי חופש הגובל בפראות. הסוסים שימשו להם לרכיבה בשבילי הכפר ובשדותיו - תענוג בפני עצמו - וכן לצרכי עבודה בשדותיהם הם, או בשדות אחרים, תמורת שכר. הם היו החורשים והמשדדים של השדות והם שהובילו את היבולים מהשדות לבתי הבעלים. בעת קטיף תפוחי העץ, הם שהובילו אותם כשהם ארוזים בסלי נצרים גדולים אל תחנת הרכבת של סלדובוש, או בושטינה, העיירות הסמוכות. משם נשלחו אלה ברכבת אל יעדי הקונים בבוהמיה ובמורביה.

עגלונים אלה אם נודמנה להם עבודת הובלה מיוחדת של חמרי בנייה לבנין בית כלשהו, או להובלת נוסעים מיוחדת, מעין נסיעת "ספיישל", היו הם מתחרים קשות זה בזה, כדי לזכות בנתח זה של העבודה. כי זאת יש לזכור - אפשרויות התעסוקה היו מצומצמות עד למאד. עוד יש לומר כי כל משפחה בעלת אמצעים היתה קשורה בקביעות לעגלון מסוים, ואוי לעגלון אחר שהיה מנסה להעביר משפחה זו לעצמו, בדרך של תחרות במחירים, או על ידי הפצת שמועה שהיה בה כדי לפגוע בפרנסתו של העגלון הקבוע, כי אז היו הדברים מגיעים למכות של ממש לצורך סילוק חשבונות. כללו של דבר, חוקים ונוהגים של עגלונים קבועים היו ואין להפר אותם.

הובלות ה"רופה"

סיפור בפני עצמו הנו העגלון שעיקר עיסוקו בהובלת מים מלוחים - ה"רופה" ROPA-בשפה המקומית. הכיצד? פשוט למדי.

מכרות מלח היו פעם בשאנדריץ וכאשר אלו התמוטטו עוד במאה הקודמת, נותרה לפליטה באר אחת גדולה ובה - מעיין שופע מים מלוחים מאד, והיו התושבים שואבים מהבאר הזאת את המים לצריכתם הם, לשימוש בהם במקום מלח בישול, ובמיוחד להמלחת האספסת והשתיה לבקר. כי נפוצה היתה ההכרה שמים מלוחים אלה טובים ומועילים להגברת תנובת החלב של הפרות ואף משפרות את מראהן הכללי. על כל פנים, נכון הוא שהבקר אהב מאד ללקק מים מלוחים אלה.

מכאן התפתח העיסוק של הובלת מים אלה לכל המחוז כולו. עגלונים, יהודים בלבד, היו שואבים את המים לחביות גדולות של 250 ליטר בערך לחבית, מטעינים 3 חביות כאלו על עגלתם, ומובילים אותם לכפרים קרובים ואף רחוקים, ומוכרים שם את סחורתם בתמורה נכבדה. בשוכם היו מביאים עמם סחורות חילופיות - קמח, שמן, קרשים וכל מיני סחורות מזדמנות, וכמובן מזומנים. מצבם הכלכלי של עגלונים אלה היה שפיר למדי. בנושא זה קשור גם העיסוק של מבשלי המלח. אלה היו מבשלים את המים המלוחים בסירי ברזל מיוחדים, עד כי נתקבל מהם מלח. ואז היו כותשים אותו עד דק, אורזים אותו בשקי יוטו סמיכים, ונושאים אותו על כתפיהם לכפרים סמוכים - למכירה. אמנם - פרנסה קשה וכבדה, אבל שכרה בצדה.

מעניין שפרנסות אלו של בישול מלח, או הובלת מים מלוחים, נתייחדו ליהודים בלבד. אולי משום שהצריכו יזמה, חריצות וחוש מסחרי, דבר שהערלים לא היו משופעים בהם.

עגלונים יורדים מאזור חוסט, 1910.

בהקשר עם נושא העגלונות, מן הראוי לומר דבר ביחס לגידול שוורים וההחזקה בהם, לצרכי עבודה עצמית בשדות. ההתעסקות עם שוורים היתה נחלת נגידים בלבד, בעלי שדות ובעלי רפתות גדולות. נגידים אלה נמנעו מלמכור את העגלים שנולדו לפרותיהם, אלא החזיקו בהם עד אשר ניתן היה לתאם צמדי שוורים, ואז היו רותמים אותם לעגלה ומבצעים בהם את עבודותיהם בשדות. יש והיו מגדלים שוורים למכירה. מקובל היה בכפר לומר כי מי ששוורים לו בחצר - לנגיד ייחשב.

ההתעסקות עם שוורים נחשבה לעבודה מכובדת, וביראת כבוד היו מביטים על פני מי שישב בעגלה רתומה לזוג שוורים, המובילים עצים מהיער להסקת הבית, או יבולים מהשדות. דרך צעידתם האיטית והבטוחה של השוורים, אף היא היתה מוסיפה הוד והדר לבעליהם.

חנוונות ובתי מרזח

חמש חנויות היו בשאנדרף וכולן של יהודים. ביסודם היו אלה חנויות מכולת אשר עיקר עיסוקן - מכירה קמעונאית של מצרכי אוכל, אך בצידם החזיקו החנוונים גם סחורות אחרות מהסוג שהכפריים נזקקים להן - כובעים, נעליים, טכסטיל וכמובן כלי עבודה לשדות.

החנוונות נחשבה לפרנסה מכובדת, ממש חלום כל אמא יהודייה. זאת - למה ? כי, כאמור כבר, גדולה היתה הדחקות הקיומית, ולא מעטים סבלו חרפת רעב ממש. אם כך, מה יכול להיות טוב יותר מלהימצא בקירבת אותם מיצרכי אוכל שתמיד חסרו בבית. זאת ועוד, לצד הדחקות שרתה הבטלה, ואילו החנווני עסוק ופעיל תמיד. פה הזמנת סחורה, קבלתה, ספירתה וסידורה בחנות, ושם - מכירתה, שקילתה וקבלת תמורתה בכסף ממש. יש כאן, איפוא, פעילות מתמדת מסביב לעיסוק, דבר שעורר קינאה לא מעטה אצל שאר בני הכפר הבטלים מכל מלאכה. כמובן שהמקנאים לא בדקו ולא ידעו מה קטן הריווח הנותר לבעליו מכל ההתעסקות הזו. התחרות בין חמשת בעלי החנויות היתה קשה ואכזרית, כך שבאמת לא נותר בידיהם אלא ריווח זעום ביותר.

החנווני, בנוסף למעלת היותו עסוק תמיד, נחשב גם לחכם ולממולח. הוא בעל המאה וממילא גם בעל הדיעה. עמו באים במגע יום יומי, אותו מכירים, בו תלויים רבים בשעת הצורך לקנות בהקפה. אין זה אלא טבעי שיחשיבו אותו יותר ממה שראוי הוא לו באמת.

בבתי מרזח, שלושה במספר, מכרו, כמקובל משקאות לערלי הכפר ולעוברי אורח. בהם - מכרו גם את ה"בוכטה" - מעין לחמנייה גדולה ומרובעת, מתוקה מעט. עיקרה - היתה טרייה ואף חמה, כי אותה היו אופים במקום, ממש לעיני הקונים. ערל, כאשר נפלה פרוטה לידיו, היה שם פעמיו לבית המרזח הקרוב, שותה כוסיות מספר ושוכח את צרותיו ודחקותיו שמרובים היו. בבית המרזח פגש הערל את חבריו ואת מכריו, שותה עמם ומתבדר מעט. פה ושם נזקקו גם יהודים לבית המרזח, אך, אלה היו בודדים שעשו זאת בצינעה, בהיות הדבר כרוך בתחושת בושה.

בית המרוזח שימש גם מעין אולם חתונות להשכרה למעוניינים. אם ערלים שכרו אולם זה נהגו להרבות בשתייה ובריקודים, ולסיים חתונה כזאת בקטטה המונית, בה נשברו בקבוקים ורהיטים, והנוק לבעל בית המרוזח היה רב. ילדי היהודים היו ממתניינים שעות רבות במתח רב כדי לראות את הקטטה ההמונית העתידה בוודאי לפרוץ.

סוחרים ו"אנשי אויר"

מתווכים - ממין אחר, שונים מהחנוונים, קיימים היו פה ושם. ניתן לכנותם "אנשי אוויר" - היינו סוחרים לעת מצוא, המרחרחים כל העת ומחפשים מסחר כלשהו. קונים ומוכרים סוסים, פרות ועגלות, ביצים, נוצות, עופות וכל בעל חיים אחר המזדמן לידם. סוחרים אלה היו מבקרים אצל הערלים בשולי הכפר וביערות, קונים מהם בעלי חיים, או תוצרת חקלאית - כמו דבש, דובדבנים, פירות יבשים וכדומה, מוכרים אותם לכל דכפין ובלבד שיישאר בידם ריווח כלשהו לקיום משפחתם. יש והיו מסתבכים במסחר, מפסידים במקום להרוויח. הצד המשותף לכל הפרנסות היתה אי היציבות בהן. כל רוח מצויה ושאונה מצויה פגעה בהן. די בהתחלפות פקיד ממשלה זה או אחר בעיר הסמוכה, כדי שייפגעו פרנסות אלו או אחרות של בני שאנדריף. בואו של פקיד ראשי "נוטאר" לדנילוף הסמוכה, אליה היתה שאנדריף כפופה מינהלית, וידו הקשה הורגשה בכל - בגביית מסים נוקשה, באכיפה חמורה של חוקים על בעלי בתים, עגלונים ובעלי מלאכה. במיוחד היו החנוונים והקצבים סובלים קשות מה"פיננסיים" - המפקחים על חוקי השחיטה, מכירות אלכוהול, טבק וכד'. אלה נהגו באכזריות כלפי כל מי שהפר חוק זה או אחר, אף הפרה קלה ביותר.

כאמור, היו בני שאנדריף עניים מרודים. אך, בהיות רובם בעלי שדות, או לפחות בעלי בית משלהם עם גינה צמודה, הרי שנחשבו הם מבחינת החוק לבעלי רכוש. משום כך נדרשו לשלם מס לשלטונות על רכושם, וכסף אין בידם אפילו לקניית לחם לטפם. מה גדול היה, איפוא, הפחד והרעדה כאשר הגיעה שמועה על גובה המסים ה"אקזיקוטור" הנמצא בדרך לכפר. רבים היו מתחבאים, סוגרים בתיהם ונעלמים בשדות עד יעבור זעם. מי שנתפס בביתו היה נתון ללחצים מצד האקזיקוטור לשלם את "חובו" למס הכנסה. כאשר סירב וטען להגנתו שאין בידו פרוטה לפורטה, היה זה מעקל את כלי הבית - מכונית תפירה, שעון קיר ואף כרים וכסתות. מה גדולה היתה השמחה כאשר האקזיקוטור עזב את הכפר, כי אז ידעו בני שאנדריף שתקופה כלשהי של מנוחה ושלווה מזומנת להם, עד לבואו הבא של "צורר" זה בעוד כחצי שנה.

תיאור זה של פרנסות בני שאנדריף מתייחס בעיקרו לימי השלטון של הרפובליקה הצ'כוסלובקית, 1918 - 1938, ימי רוגע ושלווה יחסית. עם דת מדינה זו מהבמה הפוליטית, בתחילת 1939, חלו, כמובן, שינויים רבים בכל התחומים, כמסופר בפרקים אחרים, במיוחד בפרק ב' "ההונגרים עליך".

י. בית המדרש ומוסדות צדקה

מוקדי החיים

חייהם של בני שאנדריף התנהלו מסביב למוקדים אחדים. הציר המרכזי להם שימש בית הכנסת האחד והיחיד בכפר. ההתייחסות אליו הייתה כאל בבת העין. "בית המדרש" - כינוהו, ביטוי של חמימות וביתיות.

הפעילות בו נתמשכה מהשכם בבוקר עד לשעות המאוחרות של הלילה. זכתה שאנדריף ובנין ביהכ"נ שלה בנוי היה לתפארה. מעטים היו דוגמתו בכל המחוז כולו. הוקם בתחילת המאה ה-20, כנראה שנחנך בשנת תרע"ג / 1913. קדם לו בית כנסת של עץ שהוקם עוד בתחילת המאה ה-19. לאחר שנשרף ביכ"נ עץ זה, הוחלט על בניית בית כנסת חדש מבטון ומלבנים, כדי שהאש לא תשלוט בו עוד ולא תוכל לו בקלות.

אך, מניין האמצעים לכך? עמדו ומכרו את המושבים של ביהכ"נ העתיד לקום במחיר גבוה מאד, וכל מי שרצה להבטיח לעצמו מושב בו לצמיתות, צריך היה לגייס את הכסף לכך. רבים שיעבדו שדות, לקחו הלוואות מבנקים, והתאמצו למעלה מכוחותיהם כדי לשתף עצמם בבנייה.

בעלי מקצוע יהודיים הובאו מכל המחוז למלאכת הבנייה וזו נעשתה במהירות ובחריצות. היו שתדלנים ימי עבודה משלהם כדי לפרוע בזאת חלק מחובותיהם עבור המושב. תוך שנתיים ימים עמד בית הכנסת על תילו, כולו פאר והדר, רחבות וגדולות.

אחד מיוצאי שאנדריף שהיגר לארה"ב, ר' יעקב בן זאב יהודה ולאח פוקס, בא במיוחד מארה"ב להשתתף בחנוכת הבית, ותרם כסף להכנת ארון קודש מעץ, עשוי בידי אמן יהודי לחריטת עץ, מהעיר טרסיף הסמוכה ל-טעטש, ובזה הושלם מקדש מעט זה לתפארת כל רואיו ולגאוות בני הקהילה.

עיקרו של ביהכ"נ - אולם תפילה גדול, רחב מידות ובעל תיקרה גבוהה מאד. בצידו - אולם קטן יותר "בית מדרש", או כפי שכינוהו "פאליש" - בו התפללו בימות החורף הקרים, ואשר שימש כל השנה לפעילות לימודית ולאירועי שמחות, חגיגות "סיום", בריתות מילה וכדומה.

המנינים

משכימי קום היו מתכנסים למנין של אומרי תהלים, לפני התחלת התפילות. במיוחד נהגו כך בלילות החורף הארוכים. זריזים אלה היו מקדימים את "השמש", מסיקים את התנור לחימום הפאליש, מדליקים את נרות המאור ומחכים לזריזים נוספים. כאשר התלקטו מנין אנשים פתחו ב"יהי רצון" שלפני אמירת התהלים ועוברים לאמירת כל ספר תהלים בציבור, פרק אחרי פרק וסדר אחר סדר. בהתקרב לסוף הספר גדל מספר אומרי התהלים והיו מסיימים אותו ברוב עם ובאמירת ה-"יהי רצון" שבסוף הספר, בקול רם ובהתלהבות רבה.

על פי רוב סיימו את אמירת התהלים עם עליית השחר, ובעלי המנין הראשון ניגשו מיד לתפילה. בסיום מנין ראשון התחיל מנין שני ושלישי וכו'. בבוקר אחד היו כרגיל ששה - שבעה מנינים. יש וחלק ממסיימי התהלים התישבו ללמוד דף גמרא בטרם ניגשו לתפילה. היו גם כאלה שאחרי סיום התהלים יצאו לביתם לסידור עניני משק הבית, מתן אוכל לבהמות,

חליבת פרות וכד' - דברים שלא סבלו דיחוי, ושוב מאוחר יותר לביהמ"ד לתפילה בציבור. המניינים האחרונים נסתיימו בדרך כלל בשעה תשע בבוקר, כמנהג החסידים - המאחרים להתפלל.

בניגוד לבקר, נערכה התפילה בערב במנן אחד גדול, ורק אם היו מספר חיובים, היו מתחלקים למנן נוסף. בתום מניני הערב לא נחפזו האנשים לעזוב ולצאת, אלא נשארו עוד בבית המדרש, מי ללימוד משניות, ומי לשיחה בעניינים שהעסיקו את כולם.

חברות צדקה וחסד

ארבע חברות פעלו בקהילה - חברת משניות, חברת תלמוד תורה, קופת גמ"ח וחברה קדישא. חברת המשניות נחשבה לעיקרית ולחשובה ביותר, בה ומסביבה התנהל הכל. חבריה שילמו לה מס **והייבים** היו להשתתף בשיעוריה, כל יום אחרי תפילת מעריב. היעדרות ממושכת ורצופה משיעוריה עלולה היתה להסתיים בהוצאת חבר מהחבורה, ואוי לאותה בושה. לחברה זו עברו ירושות מצד המעוניינים שיאמרו קדיש וילמדו משניות אחרי מותם. בקופתה של חברה זו נצטברו תמיד סכומי כסף גדולים, בהם נהגו חבריה לרכוש ספרים לבית המדרש, או אף להזמין כתיבת ספר תורה חדש למען ביהכ"נ, כפי שעשו בשנת ת"ש, ולערוך חגיגה גדולה מסביב לחנוכת הספר.

גבאי חברה זו חשו כי כח בידם, ולפעמים עשו בו שימוש מיותר, כגון סירוב לצרף איש קהילה זה או אחר לחברה מכובדת זו¹.

תלמוד תורה וקופת הגמ"ח

העומדים בראש מוסדות אלה לא היו קבועים מראש, רבים בחשו בה וכולם ראו את עצמם מחוייבים לעשות למענה. אך, מה שנוגע לתלמוד תורה, מי שזוהה עמה יותר מאחרים היה ר' בייניש, החייט הזקן בעל ההומור המיוחד, שתמיד פעל והפעיל אחרים למען מילוי קופתה. מקובל היה ש"עליות" לתורה בימות החול שייכות לר' בייניש, הוא המוכרם לכל המרבה במחיר, והוא הסוחט מהעולה לתורה נדר נוסף למען קופתו - קופת תלמוד התורה. כי זאת לדעת, חברת תלמוד תורה נשאה באחריות לכך שכל ילדי העניים, במיוחד היתומים, ילמדו ב"חדר" ושכר הלימוד למלמד יושלם בזמן. מכאן - התופעה המעניינת שהמלמדים העדיפו את חניכי התלמוד תורה על פני אחרים, מכיוון שר' בייניש שילם את שכר המלומדות בזמן, בניגוד לבני המעמד הבינוני שהתקשו לעמוד בזמן בתשלום השכר. על כל פנים יצויין שבקהילה לא נמצא ילד שלא ילמד ב"חדר", מטעמים כלכליים. כולם, בני עניים כבני נגידים, זכו לאותה מנת לימוד תורה, ולאותו יחס שוויוני מצד המלמדים.

קופת הגמ"ח - כמסופר למעלה, ניהל ר' מענדיל הסנדלר הזקן, הוא דאג לנצרכים לה, אם להלוואה ואם "מתן בסתר". כאמור כבר, אסף הוא את הכספים לקופתו מאירועי שמחות, חתונות ובריתות, ומניצול כל התכנסות לשם מילוי "קופתו".

1. בראש חברה זו עמד שנים רבות ר' ישראל משה, אח בכור לאבי. הוא שימש גם כראש הקהל, בזכות פקחותו ובזכות היותו תלמיד חכם גדול. הוא מופיע ברשימת התלמידים של "ערוגת הבושם", משנת תרנ"ד - תרנ"ז. רבה היתה ההערכה כלפיו גם מצד השלטונות שנהגו תמיד לשאול בעצתו בעניינים כלליים של הכפר שעמדו על הפרק.

איש לא ביקש "חשבון" ממנהלי הקופות. ברור היה שאת החשבון מנהלים הם עם הקב"ה, ולו ימסרוהו בעולם האמת כאשר תגיע שעתם. אעפ"כ מצאו אלה לנכון להדביק על קירות פרוזדור בית הכנסת, אחת לשנה, דו"ח הכנסות והוצאות של קופתם, דו"ח שהיה בו מעין התחשבות עם עצמם.

חברה קדישא

אף זו, כמו שאר החברות היתה קשורה בשמו של אחד מבעלי הבתים בקהילה, הלוא הוא ר' אברום יצחק פרידמן, שעשה את מלאכתו במו ידיו, תוך צירוף מתמיד של מחפשי מצווה אחרים. בקור ובגשם לא נרתע ר' אברום יצחק מלמלא את תפקידו ההתנדבותי למען עריכת הקבורה על הצד המכובד ביותר.

כאשר הגיעה שעתו של ר' אברום יצחק להסתלק מן העולם, כל בני הקהילה חילקו לו כבוד גדול וטיפלו בטהרתו ובסדרי קבורתו. היה בכך משום פרעון חוב מוסרי לאיש יקר זה על מעשהו שראה בו מפעל חיים והקדיש לו כוחות נפש רבים על בסיס התנדבותי טהור, למרות היותו עני ואביון כל ימי חייו.

עם הסתלקותו עבר התפקיד, כדבר מובן מאיליו, לבנו בכורו, ר' מענדיל המלמד, אשר המשיך בחריצות ובמסירות במלאכה כמעשה אביו הנערץ עליו.

בעלי התפקידים בכל החברות עשו, כנאמר כבר, את מלאכתם בהתנדבות וללא כל טובת הנאה שהיא. הכל נבע מתוך חובת מצווה לשמה.

רב הקהילה

הקהילה הקטנה של 90 טליות לא יכלה כמובן לקיים ולהחזיק רב משלה, אולם, שיתפה את עצמה עם קהילת סקרניצה הסמוכה בהחזקת רב משותף לשניהם. לצורך זה נבחר הרה"ג ר' שלמה דב ווייס, ממשפחת הבעל "אמרי יוסף" שישב אמנם בסקרניצה, אך, רשתו היתה פרושה גם על שאנדריף. מעשית בא הדבר לידי ביטוי בביקוריו התכופים בשאנדריף, כולל שהיות בה שבתות אחדות בשנה. בדרך זו השגיח על הנעשה בה בעיניו דת ורוח.

יצויין כי בשאנדריף נמצאו כמה וכמה תלמידי חכמים שידעו להורות ולפסוק בעניינים דתיים חשובים, מבלי להזדקק בכל ענין פעוט לרב בסקרניצה. בעיקרם היו אלה השוחט הזקן ר' אריה יהודה לייב, וכן ר' שלום מאטיס, הנגיד - בעל הנכסים המרובים, המוהל ובעל התפלה המצויין, אח לסבי ר' יצחק אייזיק מאיר, וכן ר' ישראל משה, ראש הקהל, הנ"ל. במות השוחט הזקן בשנת תרצ"ג מילאו את מקומו לצורך זה השו"ב הצעיר ר' יוסל חתנו, וכן בני השוחט - ר' חיים דוב, ר' שבח ואחיהם הצעיר ר' אברהם יצחק, דיין ומו"צ בבודפשט, בשנות מלחמת העולם השנייה. שם - קבורתו.

פרשה בפני עצמה היא התקבלותו, בשנת תש"א, של רב צעיר מבושטינה, כרב רשמי של שאנדריף. מעשה שהיה כך היה. עם התחלת גיוס היהודים לחטיבות העבודה של צבא הונגריה, לצרכי מלחמתם כבעלי ברית לגרמנים, התברר כי המשמשים בקודש כרבנים פטורים מזוירה זו. או אז פנה ר' בן ציון שכטר, דיין ושו"ב בבושטינה, לקהילת שאנדריף, בהצעה שיקבלו פורמלית את בנו הצעיר - מנחם מענדיל שכטר, לרב הקהילה, ולשחררו בזאת

מזגירת הגיוס. האב אף הביע נכונות לשלם מעט עבור מינוי זה. העיסקה יצאה לפועל והואברך הצעיר נתקבל כרבה של שאנדרוף, בצורה הרשמית והפורמלית ביותר, תוך שיתוף ראש המועצה המקומית, השופט הצור - לזר, ימ"ש, בתמורה לדמי לא יחרץ. הרב שנתקבל נהג מאז לבקר רבות בשאנדרוף, ולו רק כדי להיראות בפני המקומיים. מצב זה נמשך עד לפלישת הגרמנים. בינתיים נוצרו קשרים של ממש בין הרב הנבחר לבין הקהילה. יצוין וייאמר כי בשלב מסוים נמצאו בקהילה מי שרצו לסחוט ממשפחת שכטר תשלום גבוה עבור זכות הרבנות שהוענק לו. אך, נזיפתו הנרגשת של ר' יצחק אייזיק בן ר' משה יואליס בסוחטים היה בה כדי להשתיקם.

כתב קבלת רב לשאנדרין, תש"א 1941.
העל כתב הקבלה חתומים כל חברי הקהילה. המשך רשימת החותמים בעמוד הבא. ראשון לחותמים - ר' יצחק אייזיק יעקובוביץ הכהן, אחריו - ר' ישראל משה פוקס, ראש הקהל.

נוסחי התפילה

אלה היו רבים וכולם כשרים ומקובלים. אם עבר לפני התיבה אחד מחסידי ספינקא, הרי שבזימרתו ובהדגשיו הורגשה חסידות זו. אך, אם עבר לפני התיבה מי שאינו חסיד, ניתן היה לשמוע מפיו זימרה וניגון מכל אחת מהחסידויות שהיו מצויות במחוז, סיגט, נדבורנה, מונקטש, ויזניץ וכו'. הציבור אהב את כולם ובלבד שהעובר לפני התיבה יהיה בעל מנגן ובעל קול ערב. אם קרה שעבר לפני התיבה אדם פשוט, בעל חיוב, שהירשה לעצמו "לומר" את ה"לכה דודי", או את ה"אל אדון", ללא ניגון כלל, או אז רבה היתה התרעומת מצד הקהל כלפי הגבאים על שלא מנעו זאת. כי זאת לדעת, הציבור צמא היה לשמוע בשבת ניגון טוב ונוסח תפילה מובחר - כדי לרומם את הנפש היבשה מכל ימות השבוע.

בין הישובים הכפריים המרובים באזור הכירו והודו במעמד המכובד והמיוחד שיש לשאנדרף על פני ישובים אחרים. עם זאת תמחו ושאלו במה זכתה לכך? השיב על כך ר' ליפא המלמד, ששרד מהשוואה ושימש אחריה שנים רבות כשו"ב בהעיירה סעליש שליח חוסט, עד שעלה בידו להגר משם לארה"ב ולהתיישב בבורו פארק שבברוקלין. ר' ליפא זה טען שזכות זו לשאנדרף באה לה בגלל שלא התערבה במחלוקת שבין חסידות סיגט / וויזניץ בראשית המאה זו.

כאשר המחלוקת יושבה וכפרי הסביבה חולקו בהסכמה בין שתי החסידויות, הסכימו שני הצדדים להשאיר את שאנדרף אל מחוץ לחלוקה ולתת לה לבחור את דרכה כרצונה. ואמנם בחרה זו את דרכה המיוחדת - דרך חסידות זידיטשוב-ספינקא, דרכו של הבעל "אמרי יוסף", רבה של העיירה ספינקא הסמוכה לסיגט. כידוע, הייתה דרכו של אדמו"ר זה המשך לחסידות זידיטשוב, המשלבת למדנות עם התנהגות חסידית.

על כל פנים, חסידות ספינקא הייתה האחת והיחידה ששלטה בשאנדרף. אליה נשואות היו עיני כולם, אם למילוי כוחות הנפש ואם לבקשת ישועה בעת צרה. נהוג היה בשאנדרף שכל חסידי ספינקא נסעו פעמיים בשנה, בערב ראש השנה ובערב חג השבועות, אל האדמו"ר ר' יצחק אייזיק ווייס, בעיירה סעליש כדי "להקביל את פני הרב" בחג. זאת בימי שלטון הציצים, תקופה נוחה לכך מבחינות שונות. רבים היו מצטופפים סביב עגלת הנוסעים, תוקעים "פתקים" ביד החסידים למסור לרבי, בצירוף "פדיון" כלשהו.

המתח וההמולה בקשר לנסיעה זו רב היה. במיוחד גדלה ההתרגשות לקראת שובם של החסידים מן הרב, לשמוע - מה אמר הרבי, מה הבטיח ומה יש לצפות לו?²

המורים הציצים שגרו בבתי יהודים עקבו בסקרנות רבה אחרי כל המהומה אשר הנסיעה לרבי היתה קשורה בה. יתרה מזאת, מדי פעם נמצאו גם מערלי הכפר שביקשו מהנוסעים להזכיר שמם בפני הרב, ותקעו "פדיון" בידם.

2. בהיות אבי ז"ל מחסידי ספינקא, כמו כל בני משפחתנו, הרי שהיעדרותו מן הבית בראש השנה ובחג השבועות הייתה מעין טבע שני בביתנו.

יהודים יוצאים בשבת מביהכ"נ בדנילוף - הגובלת בשאנדריף. התמונה משנת תרצ"ה 1935. צילם מורה צ"כי שלא בידיעת המתפללים.

ה"חדר" ומלמדיו

החינוך היהודי לילדי שאנדריף ניתן בשלושה, או ארבעה, "חדרים" ברמות שונות, כאשר עיקר תשומת הלב של ההורים ניתן למוסד זה, ולא לביה"ס הציכי, עם כל החשיבות הרבה שלו. ככלל ניתן לומר שבין שתי מסגרות החינוך, הציכי והיהודי, התנהל מעין מאבק תמידי, בו כל אחד מנסה לנוס חלק מירבי לעצמו על חשבון של השני.

בני גיל 3 - 4 היו מובאים ל"חדר" הקטנים, ללימוד קריאה "עברית", תפילה וברכות - "קענען א ברכה מאכען", אמירת "מודה אני" בבוקר וקריאת שמע בערב. הגדולים יותר למדו חומש - רש"י ושולחן ערוך, תוך שימת דגש על התנהגות הילדים גם מחוץ ל"חדר". כך, למשל, נהג ה"רבי" לאסוף את זאטוטיו בביהכ"נ בשבת, לומר עמם "קדושה" יחד עם הציבור.

בני 10 - 14 למדו כבר גמרא ותוספות, אם ישירות מפי המלמד ואם ב"חברותא", תוך שינון וחזרות מתמידות, עד לרכישת היכולת ללימוד והבנה עצמית של דף גמרא ומפרשיו. מכאן ואילך - הגדולים המצטיינים נשלחו לישיבות הגבוהות אל מחוץ לביתם, על פי רוב לדרום מערב סלובקיה, שכונתה "אויבערלאנד", לערים - פרעסבורג, גלטה, נייטרא, פילקוב, דונה סרדהל וכד'. האחרים - הצטרפו להוריהם לעזרה בענייני פרנסה.

התנאים הפיזיים ללימוד ב"חדר" היו קשים מאד. בניין מיוחד לקיומו של החדר לא נמצא בכפר, כי תושביו העניים, לא יכלו להקים מאמצעיהם הכספיים הדלים בניין כזה. אי לואת קיימו את החדר בבתי הורי התלמידים בתורנות. כל הורה העמיד את ביתו הוא לרשות המלמד למשך שבועיים עד שלושה שבועות מה"זמן", שנמשך כ-5 חדשים בחורף ו-5 חדשים בקיץ. יצא, איפוא, שה"חדר" נדד מבית לבית, מעין מוסד חינוכי נודד.

ימי שהותו של ה"חדר" בבית ההורים היו ימי חג עבור בני הבית. הילד לאותם הורים פטור היה אז ללכת ל"חדר", כי הלא ה"חדר" בא אליו. לשאר בני המשפחה, הכניס ה"חדר" לביתם גיוון רב. שמח היה בבית - רעש, המולה ותנועה רבה מחד, התנגנונות קולות תורה ותפילה מאידך. למרות הטירדה הרבה שגרם החדר למשפחה ולסדרה, נהנו כל בני הבית מההמולה שמסביב. לא אחת קרה שבהתקרב מועד עזיבת ה"חדר", נתעצבו בני הבית והביעו נכונות להעמיד את דירתם הקטנה לתקופת שהייה נוספת. המלמד, לעומת זאת, לא מיהר להיענות להצעה נדיבה זו, מתוך תקוותו המתמדת למקום מרווח יותר.¹

תנאים קשים אלה בהם התנהלו הלימודים לא היו מכשול של ממש בפני המלמד להעביר תכנית לימודים עשירה ומכובדת. במשך חמשת חדשי ה"זמן". ההורים נשפו בערפו של המלמד כל הזמן וציפו ממנו להבאת בניהם להישגים גדולים בתורה וביראת שמים.

המלמדים

אלה היו בעיקרם בני שאנדריף עצמה, לאחר שנמצאו ראויים לכך מבחינת התנהגותם, ידיעת התורה ויראת השמים שבהם. יש וקיבלו מלמד מישוב אחר, אך, קרה שנכשלו בו ונמצא בלתי ראוי לתפקיד נכבד זה.

מלמדים מבני שאנדריף מסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, שדיברו רבות בשיבחים היו - ה"רבי ר' מאטיו"2* וה"רבי ר' חיים" - אבי משפחה ענפה בכפר. המשיך את מלאכתו - בנו ר' שלום לייב. כמו"כ רכשו להם מוניטין טובים המלמדים ר' אהרן בער ור' יוסל-הש"ב. בידי כותב שורות אלו נפלה הזכות הגדולה להימנות על תלמידיהם של שלושת המלמדים האחרונים הנ"ל, ללמוד תורה ודרך ארץ מהם, על כן יש עמדי דברים לספר עליהם, וחש אני חובה לעשות כן.

ר' אהרן בער

בן עניים היה, נולד כבן זקונים ליהודי עם הארץ, יודא הערש, אשר גר היה בשולי הכפר, בין ערלים, יחד עם אשתו רחל, אשה צדקנית פשוטה וטובת לב. ארבעה בנים היו לו ליודא הערש זה, כולם חכמים, חרוצים וזריזים לעבודה ולמלאכה, אך, רק הצעיר שבהם, אהרן בער, חשק בתורה. בגיל נעורים עזב את בית הוריו, נדד לשיבות המפורסמות בסלובקיה, סבל חרפות רעב, ולמד תורה מתוך דחקות רבה. בשובו - מלא תורה וחכמה, ועדיין צעיר לימים, שכר אותו סבי, ר' יצחק אייזיק מאיר, שנתאלמן עוד בשנת תרע"ט, להיות מלמד לשלושה נערים מצטיינים מבני משפחתו, הלא הם: איציק בן שלום - אח הסבא, שלום בן ישראל משה - בן הסבא, וישראל משה - בן שלום - בן הסבא. כלומר - שני נכדים לסבא ובן אח אחד.

1. לזכותה של קהילת שאנדריף ייאמר כי בשנת ת"ש/1940 החליטה הקהילה להקים בניין מיוחד ל"חדר" בחצר ביה"כ. משפחת הכהנים היעקובוצים הסכימו לתרום את העצים מהיער המשפחתי שלהם להקמת השלד. עם בוא השואה נדחתה, ומאוחר יותר נתבטלה, תכנית זו. פעל בענין זה גדולות המלמד ר' שלום לייב, שנרצח כעבור שנתיים על ידי הזינדרמים ההונגריים, כמסופר בהמשך.

2. רבות סופר על קדושתו של ר' מאטיו. כדוגמא יציין סירובו ליהנות מתמיכת בנו שהיגר לאמריקה, בגלל שמועה שהינו מחלל שבת שם. בן אחר של ר' מאטיו - ר' נחמן נשא לאשה את מרים בת רבקה, אחות אמי, עברו לגור ב-אורבייב שם הקימו משפחה לתפארת, עד אשר הושמדה כליל בשנת תש"א.

מעייניו של הסבא בשכירת ר' אהרן בער כמלמד לנערים אלה כוונו לרצונו להכניס קול תורה לביתו. זאת לאחר שסבי חלה ורתוק היה לביתו. בהיותו בעל ממון ובעל נכסים רבים, רצה סבי לעת זקנתו לעשות שימוש בעשרו כדי לקדם את נערי בני משפחתו בלימודי התורה. מלבד זאת ביקש בכך להעניק פרס לנכדיו האהובים עליו, אשר שרתו אותו בנאמנות רבה בעת מחלתו. במיוחד אמור הדבר לגבי אחי - ישראל משה, אשר נפשו היתה קשורה בו, ובכל שעה פנויה נהג לבוא לסב לסייעו בצרכיו השונים ולשעשעו בדברי תורה. כן עזר הוא לסבא יום יום להניח תפילין¹, ליטול ידים, להתלבש וכד'. והנה עלה בידי ר' אהרן בער, שזו לו המלומדות הראשונה, ליצור בבית סבא מעין ישיבה גבוהה. כל מי שנפשו חשקה בתורה נכנס לבית סבי, שומע תורה ומצטרף ללומדים הצעירים. הישגי הנערים בתורה רבה הייתה, ובזכות זאת נשלחו מאוחר יותר לישיבות הגבוהות בסלובקיה להמשך לימודיהם התורניים.

בהגיע מועד התייצבותו של אהרן בער לשרות סדיר בצבא הצ'כי, הפתיע הוא את כולם בגישתו העצמאית. לא חיפש דרכים ואמתלאות להשתמט מהשירות, אלא התגייס כחוק ושירת שנתיים ימים בצבא כנדרש. רבות סבל מחמת בעיות כשרות ושבת, אך, בכח רצונו והתמדתו, סיים בהצלחה את שירותו הצבאי, ולא נפגמה תמימותו היהודית, בבחינת "הציץ ולא נפגע".

בשובו מהשרות, כולם העריכוהו מאד, במיוחד אהבו רבים לשמוע סיפוריו וחוויותיו מהשירות הצבאי, אותם סיפר בכישרון ציורי רב. בזכות כל אלה הוצעה לו משרת המלומדות, תחילה - לקטנים, לומדי חומש-רש"י, אח"כ לגדולים - לומדי גפ"ת.

במלומדות זו הוכיח ר' אהרן בער את עצמו כמלמד מופת, בעל דרך פדגוגית משלו, ובעל שליטה מצויינת בדרדקים. חרוץ היה ר' אהרן בער, הקדים ודייק לבוא ל"חדר" לפני תלמידיו, מכין שיעוריו כהלכה ועשה את עבודתו במסירות רבה ובנאמנות גדולה.

התוצאה לא איחרה לבוא, רבים מילדי הקהילה עלו במעלות לימודיהם, הישגיהם בתורה הפכו לשם דבר, ומכפרים אחרים התדפקו על שערי ה"חדר" של ר' אהרן בער, המלמד ואיש המופת, שזכה הודות לכך בשידוך מכובד מאד, בשאתו את בתו של ר' משה - חיים לייביס, לבית יעקובוביץ, הנגיד המכובד בשאנדריף.

סופו של מלמד יקר זה כסופם של עשרות אלפי יהודים אחרים שגויסו בימי השלטון ההונגרי לגדודי העבודה, בהם הועסקו בעבודות פרך. בהיותו על אדמת אוקראינה, נספה עם כל האחרים, הי"ד.

1. בצוואתו השאיר סבא את תפיליו לאחי זה, כהוקרה וכביטוי אהבה מיוחד לו. נתגלגלו הדברים כך שבסופו של הדבר הגיעו תפילין אלה לאושוויץ, בטרנספורט בו הגיעו גם בני הסבא וכל משפחתו העניפה לדרכם האחרונה.

ר' שלום לייב

מלמד מסוג אחר היה ר' שלום לייב - אחד משבעת הבנים של המלמד ר' חיים הני"ל. בעת שאביו טרוד היה במלאכת המלומדות שלו, פנו רוב בניו לחיי המעשה. הם אהבו את העבודה המביאה פרנסה טובה לבעליה. כבעלי גוף, אמיצים וגיבורים, אהבו הם את ההתעסקות בסוסים, מלאכת הרכיבה, ונהגו להשתובב בכפר ולהיות מעורבים בכל. בנים אלה של ר' חיים למדו אמנם אף הם תורה לשמה, והמשיכו באורח החיים התמים של אביהם הצדיק, והקימו משפחות לתפארת. אולם, לא פנו להמשך לימודיהם התורניים בישיבות, כנהוג באותם ימים אצל רוב בני הכפר.

שונה מכל הבנים היה ר' שלום לייב. עוד לפני דוגמת אהרן בער, עזב הוא את בית הוריו, נדד לישיבות בהונגריה ובסלובקיה, ומלא את כרסו בתורה. בסלובקיה נשא אשה מקומית ונשאר לגור שם בסביבת העיירה "ליפני" שעל יד העיר פרשוב. ערב מלחמת העולם השנייה נפרד מאשתו ושב לשאנדרוף, כולו להט ותשוקה ללמד את בני כפר מולדתו תורה ודרך ארץ.

ואמנם נתמנה ר' שלום לייב להיות מלמד ללומדי גפ"ת ורבים היו הישגיו. בעת הלימוד, ובמיוחד בעת החזרות, דרש מתלמידיו "לשיר" את הלימוד ולהכניס התלהבות לתוך הגמרא הנלמדת, דבר שישאיר את רישומו בנפש התלמיד לעולמים.

בהיות ר' שלום לייב איש בודד, אומלל בחייו המשפחתיים, סגור ומופנם, נהג הוא לשקוע במחשבות ובחיפושים אחרי הצדק האבסולוטי. לא אחת הסתכסך עם תקיפי הכפר בגלל עוולות אמיתיות או מדומות שהיה מגלה במעשיהם. "חדרו" שימש כביתו, עמו נדד ממשפחה למשפחה, מתכלכל אצל נותני האכסניה ל"חדר" שלו.

כבעל תפילה מצויין, שניחן בקול חזק וערב, שכרו אותו כחזן לימים הנוראים. הייתה זו חוויה בלתי רגילה לשמעו מתפלל בדבקות, בלהט אדיר, בקולו הרועם והנעים להפליא. תלמידיו נהגו לסייעו בניגוניו וללמוד ממנו בדרך זו פרק ב-לעבור לפני התיבה.

בשנת 1942 עזב את שאנדרוף, לאחר שנשכר כמלמד באחד הכפרים ההרריים באזור ה"פולוניזיס", קרוב לגבול הפולני. שם הסתכסך ר' שלום לייב עם הזינדרמריה ההונגרית ואלה לקחוהו להרים והרגוהו. הי"ד.

ר' יוסל - השו"ב

כמלמד אחרון בשאנדרוף שימש ר' יוסל, השוחט הצעיר שבא מהכפר סלישט הסמוך לחוסט. זאת לאחר שנשא לאשה את בת השוחט הקודם ר' אריה יהודה לייב ניימן שנפטר לעולמו. בהיותו חשוך ילדים נכנס הוא לעסקי המלומדות בלב ובנפש. חובה הרגיש לשמור על רמת הישגיהם של המלמדים הקודמים, להשביע את רצון ההורים ולקדם את חברות הנערים בוגרי ה"חדרים" הקודמים. ר' יוסל השתדל מאד לא לאכזב איש, ואמנם הביא את הלומדים אצלו לדרגה טובה מאד בתורה ולהישגים בהבנה ובלימוד עצמי של הגמרא.

ר' יוסל נתחבב על הציבור וראשי הישוב כבדוהו וקרבוהו מאד. כאשר השלטונות ההונגריים גייסו אותו למחנות העבודה הצבאיים, נתעצבו ראשי הקהל מאד, כי הישוב נשאר בלי שוחט ובלי מלמד. כל הנסיונות לשחררו כ"כלי קודש" לא הועילו.

ממחנות העבודה התגלגל ר' יוסל למקומות עינוי נוספים, ובסוף הוכנס למחנה ריכוז באוסטריה, שם מצא את מותו ממש בימים האחרונים של המלחמה. הי"ד.

לסיכום נושא ה"חדר" והמלמדים בשאנדריף ייאמר כי אלה שימשו ציר מרכזי בחייהם של בני הישוב הקטן הזה.

יהודים חסכו מזון מפיהם, ויתרו על בגד ונעל, לטובת מתן חינוך יהודי משופר לילדיהם. הוי כמה חבל, שנפשות כה יקרות של מלמדים, תלמידים והורים תמימים ויראי שמים מצאו כולם את מותם האכזרי בידי רשעים הונגרים וגרמנים - אוכלי אדם. ישלם ה' להם את גמולם.

יא. שני הנערים שברחו לארץ ישראל

הקהילה רוגשת

באביב תרצ"ט 1939, באחת השבתות שלאחר חג הפסח, בעת שהקהל התאסף בביהכ"נ לתפילת מנחה של אחרי"צ, רעשה ורגשה כל קהילת שאנדרדך מהידיעה שנפוצה על בריחתם של שני נערים מבתיהם לא"י בעיצומו של יום השבת.

אנשים לא האמינו בתחילה למשמע אזהרה, אולם כאשר אחד מהורי שני הנערים אישר את הידיעה, הרי שלא היה מקום לפקפק בה עוד. היה זה ר' אייזיק - משה יואליס, ממשפחת הכוהנים לבית יעקובוביץ, איש נאמן בדיבורו, שסיפר לכל מי שמוכן היה להאזין לו את סיפור הבריחה של בנו דוד, יחד עם הנער אייזיק למשפחת פוקס - זליקוביץ.

סיפר ר' אייזיק ואמר - שהיום, בעת שעמדו להתחיל בסעודת היום של השבת, נכחו בני הבית שבנם דוד איננו. בחיפושיהם אחריו מצאו מכתב מונח באחת מפיונות הבית, בו מודיע בנם שמואס הוא בהונגרים שזה עתה כבשו את קרפטורוס, והחליט, יחד עם חברו הטוב - אייזיק, לברוח מהבית - במגמה להגיע לארץ ישראל. במכתבו מגלה דוד שגנב מבית הוריו 400 - פגיו - הוא הכסף ההונגרי החדש, סכום בעל ערך גדול. הכסף שגנב היה שייך ל-מענדל - אחיו הגדול של דוד.

במכתב מודיע דוד כי הוא מוותר בתמורה לגניבה זו על חלקו בירושה המגיע לו בנכסי הוריו, לטובת אח זה. מבטיח הוא לכתוב להוריו מן הדרך ומארץ ישראל כאשר יגיע לשם ולעמוד עמם בקשר, וכן יעשה גם אייזיק חברו. מבקשים הם סליחה מקרוביהם על שעושים הם זאת בעיצומה של השבת. הבריחה לא סבלה דיחוי ובטוחים הם שהקב"ה יסלח להם על חטא זה של חילול שבת ועל הגניבה מבית ההורים.

הנערים הבלתי רגילים האלה, היו כבני 18 - 19 בעת בריחתם, נערים רגילים שאיש לא שיער את המתרחש במוחם. כפי שנודע אחר כך, שניים אלה דשו רבות בינם לבין עצמם על המצב הפוליטי לתוכו נקלעה קרפטורוס ועל המתחייב ממנו. בשקט ובסוד תיכננו את צעדיהם וקבעו את המועד לביצוע תכניתם.

כאמור, היו אלה נערים רגילים, ממשפחות טובות, איש לא מצא בהם דבר שונה מהמצוי אצל נערים אחרים מבני גילם. אך, באמת - היו הם שונים מהאחרים.

דוד - בחור גינאי, ידוע היה לכל כמרדן מטבעו, בעל אופי עצמאי שאינו הולך בתלם. אמנם - ל"חדר" הלך כדרישת הוריו, אך, לא אהב את המוסד הזה והשתמט רבות ממנו, וגם ל"שיבה" סירב להישלח. צפה ציפה בכליון עיניים להתגייסותו לצבא הציכ, דוגמת שני אחיו הבכירים, שסיימו את השירות בצבא זה וחזרו כ-"גברים" לבית. תכנית התגייסותו לצבא זה התנפצה לרסיסים עם התפרקותה של צ'כוסלובקיה האהובה עליו. בהיות דוד - חבר תנועת "ביתר", קיצוני בהשקפותיו הציוניות, החליט לעלות ארצה - ויהי מה.

אייזיק - נער יתום מהאב שנפטר עוד בימי ילדותו, זנוח מהאם שהתחתנה בשניה, גדל בבית סבו - ר' שלום מאטייס, יחד עם אחיו זליג הצעיר ממנו. שני הנכדים זכו לחינוך

נחיתה בשאנדריף עם שני הליקופטרים, תשנ"ב/1992.
חזרה מרגשת לשרשים.

שבים לקרפטורוס. יוצאי נרסניצה, חוסט, רקוביץ, מונקץ ועוד, מבקרים ביישובי מולדתם
תשנ"ז/1997.

בדרך לשאנדורף. אפרת טלר, בת המחבר, על רקע שוק פירות מפתיע וזול, באמצע הדרך
תשנ"ג/1993.

מונקץ, הרחוב הראשי. ראובן ושלום, בני המחבר, וכן "מוצקי" (בייגלמן) ועוד על רקע
הרחוב והעיר הריקה מיהודים.

אונגוור - אוזשהורוד. מטיילים מיוצאי קרפטורוס. תשנ"ב/1992.
באמצע השורה הראשונה - אבא יעקובוביץ מ-ברזנה שע"י אונגוור.

טיול משפחות לעיירות: וולוע, ביצ'קוב ונרסניצה. תשנ"ט/1999
המשפחות: גדליה רץ, צייזלר, שפר ובן ארי (יודקוביץ).

מכלואי גיטו סקרניצה: יוסף ולאה נוימן מ-וולווע, משה יואל ורלה יעקובוביץ' מ-שאנדריף.
ביקור חוזר בקרפטורוס. תשנ"ה/1995.

ביקור נוסטלגי ב-טרסיף ובשאנדריף. תשנ"ו/1996.
בתמונה: שמואל וחיצור הילמן (יעקובוביץ'), מלוס אנג'לס, והמחבר.

רוב הטוילים בקרפטורוס נסתיימו בפראג.
המחבר ורעייתו בכיכר הרובע העתיק, תשנ"ג/1993.

מיוצאי דיביווע: פעסי יוסקוביץ, פעפי פוגל/קליין (פריד) ונכדתה
בחברת המחבר ורעייתו. (עמ' 117)

בני ריסקיווע מבקרים בעיירתם. תש"ס/2000
בתמונה: משה מלכיאל, אשתו וילדיו, אחותו - רחל הלפרט ובנה א. שחורי.

חלק מתלמידי קבוצת "רצון א" במיפגש ב-"בית העדות", ניר גלים.
היושבים: חיה-המדריכה וכן המחבר ורעייתו.

קבוצת מטיילים בככר ווצלב, פראג
 ביניהם: אברהם ולאה ברוכין מירושלים. תשנ"ג/1993.

שרידי שואה ממשפחת המחבר. האחיות: פערל, רייזי, שרה ואברהם (המחבר), בערב חתונתה
 של מרים בת פערל. ניו יורק תשל"ט/1979.

מפגש משפחתי במלאת 70 שנה, בבית הזמרח בקרית ענבים, תש"ס/1999 במוצאי פישת "האזינו".

רוני טלר, בעלה של אפרת
הזלם הממדי.

טוב וליחס אהוב מצד הסבא ומצד כל בני הבית שלו. משפחת הסבא קרבה אותם מאד, וכולם נהנו במיוחד לראות את אייזיק, הנכד הבכיר, גדל כבן תורה, מתנהג כראוי וכמקובל במשפחת סבו.

קול ערב היה לאייזיק, בני הבית אהבו לשמוע את זמירות השבת שלו, ובמיוחד - הציבור בבית הכנסת נהנה לשמוע את קולו הערב, כאשר עזר לסבו בניגוניו בעת שזה עבר לפני התיבה.

שני נערים אלה התקשרו בעבותות אהבה, דנו במתרחש סביבם והחליטו לשבור מוסכמות ולעשות צעד בלתי רגיל בבריחתם לארץ ישראל, על כל הקשיים והסיכונים הכרוכים בזה.

היציאה מתחום שבת

בצאת הנערים מתחום השבת של שאנדריך, על פני השדות שהובילו לכפרים - ויבאריך ובושוטינה - פגשו בערלים בני שאנדריך, שתמחו לראות נערים יהודיים יוצאים מתחומי כפרם. הערלים איימו לספר להוריהם על עבירת יציאתם מתחום השבת של הכפר, הערלים ידעו שזו עבירה דתית ליהודים, וטרם נתקלו ביהודים עוברי עבירה זו. הנערים לא התרגשו מן האיום הזה, המשיכו בבושוטינה, קנו כרטיסי רכבת ונסעו לעיירה סעליש שהיוותה באותם ימים עיירת גבול בדרך לרומניה. לסעליש הגיעו עוד בשבת לפנות ערב, בעת שהיהודים יצאו מבית הכנסת, מתפילת המנחה של שבת אחה"צ. בראות היהודים שני נערים, בעלי פיאות, יורדים מהרכבת בשבת, כמעט וסקלו אותם, כי מי זה מבין היהודים יעז ויחלל את השבת בפרהסיה רבה כל כך ? חקרו ודרשו אחריהם וגילו מהר את מוצאם והחליטו להודיע להורים על מעשי הנבלה של בניהם.

בהסתתרם בסעליש ממבקשי נפשם, לנו בישוב זה את הלילה של מוצאי שבת ובטרם עלות השחר של יום א' עברו את הגבול לרומניה בעזרתו של מבריה גבול מקצועי שהומלץ בפניהם על ידי יהודי - הבקי בכגון אלה. מבריה גבול זה הוביל אותם על פני שדות, בדרך פתלתלה, וכאשר עברו נחל זורם קטן הודיע להם המבריה שהם כבר על אדמת רומניה, וכי עליהם להמשיך עתה לבד עד אשר יגיעו לביתו של יהודי מסויים הגר בשולי הכפר. בהגיעם לביתו של יהודי זה הסתיר הוא אותם ברפת שבחצירו, ושאל אם כבר הניחו תפילין הבוקר. כאשר השיבו בשלילה, כיוון אותם למחסן בחצרו - בו יוכלו לעשות זאת. עוד הוסיף כי עליהם להתרחק בהקדם מביתו ומחצרו בגלל הקירבה לגבול. ואמנם כעבור יומיים השכיב והסתיר אותם על העגלה שלו ונסע עמם ליריד בעיירה קרובה, שם הורידם בברכת "ברוך שפטרנו" ליד תחנת הרכבת המקומית.

התחושה שהצליחו במעבר המכשול הראשון הוסיפה לנערים בטחון ואומץ, על כן מיהרו וקנו מיד שני כרטיסי רכבת לנסיעה לעיר "קונסטנצה" - ממנה מפליגות האניות לארץ ישראל. בהזיותיהם - כבר ראו את עצמם מתגנבים לאחת האניות בנמל ומגיעים לארץ הנכספת. בעת הנסיעה ברכבת בדק המבקר את כרטיסיהם וגער בהם. היות ולא הבינו רומנית שאלו את היהודים הנוסעים ברכבת זו לפרש גערתו של המבקר. אלה הסבירו להם שהמבקר כועס על שקנו את הכרטיסים בקופת הרכבת ולא אצל המבקר עצמו...הנוהג לשלשל את התמורה לכיסו. בעזרת אחרים התנצלו בפני המבקר והבטיחו שלהבא כך יעשו.

עלילות בקונסטנצה

ברדתם מהרכבת בקונסטנצה טיילו בעיר עד ששמעו ברחוב יהודי מדבר אידיש. ניגשו אליו וסיפרו לו שזה עתה הגיעו ברכבת מרחוק ועייפים הם עד מאד. מבקשים הם מקום בו יוכלו לנוח מעמל הדרך. זה הביא אותם לבית הרב המקומי, אצלו לנו לילה אחד והחליפו כח. בבוקר מסר להם הרב כתובת של משרד העוסק בהגירה לא"י. בנאם לכתובת זו נכחו שמדובר במשרד נסיעות עסקי, בו נמכרים כרטיסי אניות במחירים רגילים, דבר שבמעט הכסף שברשותם לא יוכלו לעשות. הם הסבירו לבעל המשרד שמחפשים הם נסיעת חינום לא"י, בדומה לנסיעות הניתנות לחלוצים מההכשרות השונות באירופה. בעל המשרד, סוחר יהודי ממוחל, ראה עם מי יש לו עסק ודרש מהם להסתלק מהר ממשרדו, בטרם ישבור להם עצמות על בלבול המוח וגזילת הזמן הרב ממנו. השניים עזבו כנכווים, שמחו שעצמותיהם שלמות עדיין. יצאו לרחוב, קנו מזון ובעיקר הצטיידו עם קופסאות סרדינים לקראת ההתגנבות המתוכננת לעלייה על אחת האניות העומדות בנמל, ואשר פניה - לפלסטנה.

ברדת הערב נתגלו בין שני חברים אלה הבדלי גישות והחבילה נתפרדה. דוד החליט להגיע לבד באמצעות סירה קטנה אל האנייה העומדת להפליג למחרת היום לא"י ולהתגנב לתוכה. אייזיק - סירב לתכנית זו, בראותו בה סכנה גדולה, במיוחד על רקע היותם אזרחים זרים ללא תעודות כלשהן ברשותם.

דוד לא היסס ולא פחד, שילם לבעל סירה קטנה, התחבא בתוכה כל הלילה, וחיכה לרגע מתאים בו יוכל להתגנב לאנייה הגדולה העומדת להפליג לפלסטנה. בשעות הבוקר החלו להגיע ולעלות על האנייה - חלוצים ותיירים ששילמו במיטב כספם. אלה עלו בהתרוממות רוח ובנשיקות מקרוביהם, וכאשר האנייה הרימה עוגן פתחו הנוסעים והמלווים בשירת "התקווה". בגמר השירה צפרה האנייה והפליגה לדרכה, ודוד - מיועדו, נותר בסירה כשדמעות זולגות מעיניו.

אייזיק - בבדידות

בינתיים נותר אייזיק ללא חבר וללא כסף, כי הרי עיקר הכסף היה ברשותו של דוד, מאז גנבו מהוריו. לזכותו של אייזיק ייאמר שהוא לא גנב דבר מסבו, אלא הסתפק במעט הכסף החסוך שעמד לרשותו, אותו לקח עמו ועליו שמר כעל בבת עינו. בעת שדוד ערך את נסיונותיו להתגנב לאנייה כלשהי, עזב אייזיק את איזור הנמל וחיפש מקום מגורים זול. בחיפושו הגיע לבית מדרש אחד, התיידד עם המתפללים בו, ביקש וקיבל רשות ללון לילה אחד בבית המדרש על הספסלים.

למחרת היום המתפללים גילו בו ענין, הזמינו אותו לאכול אצלם, ואחד המתפללים אף שם עליו עין לטובה במיוחד, בראותו בו מועמד להיות חתן לבתו שהגיעה לפרקה. אך, אייזיק לא גילה ענין בכך, מטרותו אחת היתה - להגיע לארץ ישראל, ותו לא. בינתיים נקשר אייזיק לבית המדרש הזה, נצמד לספרים ואף התחיל ללמוד גמרא בניגון יפה כדרכו בימים - בהם למד בישיבה. כך עברו עליו ימים מספר עד אשר דוד מצא אותו וסיפר לו את גלגוליו מאז נפרדו דרכיהם.

על אנייה אמריקאית

עם השתלבותו של אייזיק בבית המדרש - בו המשיך לישון בלילות, ולאחר שמעו על נסיונותיו הכושלים של חברו - דוד, גמור היה עמו שלא ללכת כלל בדרך זו, אלא לחפש ולמצוא דרך חוקית לעלייה. בקונסטנצה הסתובבו באותם ימים עוד אנשים שחיפשו דרך להימלט מאירופה אשר אש אחזה בה. אייזיק התיידד עם כאלה וקווה קיווה שתימצא לו דרך ליציאה משם ולעלייה לא"י. עכ"פ, אייזיק נהג בזהירות עם עצמו ונמנע מלהסתבך בצרות. דוד, לעומת זאת, לא שקט ולא נח, הוא גילה אנייה משא אמריקאית החונה בנמל ופניה מועדות לפיראוס. בקלות רבה עלה בידו להתגנב לאנייה זו, להתחבא במרתף שלה, נסע עליה כ"טמיר ונעלם" משך 6 ימים. באחד הלילות עלה על סיפון האנייה לשאוב אויר צח ואז נתגלה, נתפס והובא בפני קפיטן האנייה.

זה ריחם עליו, הורה לצוות לאפשר לו להתרחץ, לספק לו אוכל ולהעסיקו בעבודה על האנייה. בהגיע האנייה לאחד האיים היווניים, מסרו אותו למשטרה, זו כבלה אותו באזיקים והובילה אותו לפיראוס, למשפט - בו נדון ל-10 ימי מאסר ולהחזרה באותה אנייה אמריקאית חזרה לקונסטנצה.

בהגיעו לקונסטנצה נמסר למשטרה והוכנס לבית סוהר רומני מלוכלך. שוטר מבית הסוהר הודיע על מצבו לקהילה היהודית בקונסטנצה, בעזרתה שוחרר מבית הסוהר והוכנס למוסד פליטים יהודי שקראו לו "הכשרה" - שם פגש שוב את אייזיק חברו.

בינתיים פרצה מלחמת העולם, עם התקפת גרמניה על פולין והתערבות אנגליה וצרפת לטובת פולין. אירופה כולה נעשתה כמרקחה, נשתנו סדרי עולם, כולל זרימה בלתי חוקית של פליטים לקונסטנצה, ביניהם - קצין מהצבא הציפי שחיפש מתנדבים ללגיון הציפי הנמצא בשלבי הקמה בצרפת. דוד ואייזיק קפצו על מציאה זו, התגייסו ללגיון זה והועברו באנייה למרסיי בצרפת. שם הועברו לבסיס ששימש את הלגיון הציפי בהתארגנותו, והחלו להתאמן כחיילים, אימון חי"ר יסודי.

מוסיליני פלש בינתיים לצרפת ואז נשלחו יחד עם כל הלגיון הציפי לחזית הגרמנית. באחת ההתקפות הגרמניות בחזית, בעת אחת ההפצצות הכבדות עליהם, איבד דוד את אייזיק וחשב שזה נהרג. הלגיון המוכה נסוג ימים ולילות לכיוון בורדו וגבול ספרד, שם העלו אותם ואת הלגיון הפולני על אנייה והביאו אותם לליברפול. בבואם לשם גויס דוד מסיבה לא ברורה לצבא הבריטי, נשלח לאלגיריה ומשם לאיטליה - בה שימש כמכונאי וכנהג, עד לסוף המלחמה. דוד, בגמר המלחמה, השתחרר מהצבא הבריטי באנגליה ביולי 1946, וכחיל משוחרר זכה באזרחות בריטית והשתקע שם וגר במדינה זו עד היום.

גלוליו של אייזיק

נחזור לאייזיק ולהשתלשויותיו. בעת ההפצצה הכבדה על עמדות הלגיון הציפי בחזית הצרפתית - גרמנית אמנם נפצע אייזיק, אך נרפא מהר ושב ללגיון זה כחייל קרבי מן השורה, השתתף בכל קרבותיו, כולל בנחיתה בנורמנדיה - בצרפת. קצרה היריעה מלספר מכל מעלליו של חייל זה, אולם מהראוי לגלות שאייזיק זה זכה בעיטורי גבורה רבים, עד אשר נכנס במסגרת הלגיון הציפי לפראג במאי 1945 עם סיום המלחמה, בדרגת קצונה ובמעמד מכובד ביותר.

לא יתואר הכבוד - לו זכה לגיון זה בעת כניסתו לפראג. העם הצ'כי נשא על כפיים חיילי לגיון זה, אשר כמו השיבו את כבודם הפגוע מאז כניעת מנהיגיו להיטלריזם, תוך הימנעות מללחום בו, דוגמת פולין, יוגוסלביה וכל האחרים. עתה, עם בוא לגיון צ'כי זה מן המערב ועם הופעתו המקבילה של הלגיון מהחזית הרוסית, אשר כונה "צבא סבובודה", מהמזרח, התאושש העם הצ'כי וגאותו חזרה אליו.

בין הנישאים על כפיים היה מיודענו אייזיק אשר זכה בזכות שירותו הממושך בלגיון זה בהטבות רבות, כולל זכות לקבל משק חקלאי מהמשקים שהותירו אחריהם הגרמנים שגורשו מהסודטים. יתירה מזאת, משפחה צ'כית אחת שמה עליו עין לטובה, קרבה אותו מאד ונהגה בו כבן בית משלה, דבר שאיזיק לא זכה לו זה שנים אחדות. בינתיים המשיך אייזיק לשרת בצבא הצ'כי בשכר מלא, תוך היותו בקשר הדוק עם המשפחה המאמצת, ותוך התפתחות רומן עם נערה יפה מאותה משפחה.

אייזיק - בביקוריו החוזרים בפראג באותו קיץ של 1945, פגש ביהודים שחזרו ממחנות הריכוז, מצאם אומללים, פגועים פיזית ונפשית, אינם יודעים לאן לפנות בהמשך דרכם, עולמם חרב עליהם. אייזיק חש כי גם עולמו הוא חרב עליו.

לשרידים ששבו מהמחנות, כמו גם לאייזיק, ברור היה שאין אל מי לשוב, כי משפחותיהם הושמדו, נחלותיהם נלקחו על ידי ההונגרים ומאוחר יותר על ידי הקומוניסטים האוקראיניים וחולקו למקורבים שלהם. אייזיק החליט, איפוא, לא לשוב לשאנדרוף לבית סבו שאיננו עוד, אלא להתיישב בבוהמיה ולבנות שם את עתידו. במקביל פרחה האהבה בינו לבין אותה נערה מהמשפחה המאמצת. לא עברו ימים רבים ושני צעירים אלה נישאו אזרחית והתיישבו בעיירה - KRASNA STUDENKA שעל יד העיר LIBEREC בצפון הסודטים על גבול גרמניה.

אייזיק פוקס מ-צ'כיה בעת ביקור בחיפה. תשכ"ה-1965. 4 שנים שירת בלגיון הצ'כי. בין משחררי פראג. שם נתקע.

שני עולמות

אייזיק, בעל עבר ישיבתי ובן למשפחה חסידית, אישיותו נתפצלה עתה לשנים. מצד אחד לא יכול היה לשכוח את משפחתו העניפה, משפחת "בני שלום" לתוכה נולד ובה גדל, מאידך - עמד נגד עניניו כל החורבן הגדול שבא על משפחתו זו ועל עם ישראל כולו. מאז בריחתו, יחד עם הנער דוד משאנדרף, באביב תרצ"ט 1939, המשיך בשירותו הצבאי במסגרת הלגיון הציני, הרי התרחק אייזיק זה מכל דבר יהודי בכורח הנסיבות של המלחמה. מכאן שלא קשתה עליו ההחלטה להתנתק עתה מכל עברו ולבנות לעצמו חיים חדשים במסגרת העם הציני שגילה יחס אנושי ולבבי כל כך ליהודים שחיו ביניהם. בדומה לרבים אחרים היו לו לאייזיק טענות כלפי הקב"ה על מה שעולל לעמו, ולא נמצא מי שירגיעו, יכוונו ויחזקו בהתלבטויותיו הקשות. בקיצור, אייזיק הפך לאחר, הביא ילדים לעולם, מהנערה שאהב, והחל לבנות את עתידו ואת ביתו בעיירה נידחת זו שבהרי הסודטים.

בחלוף השנים, נתעוררו אצל אייזיק ספיקות לגבי הדרך שבחר בה. בעיירה שבה חי עם שכניו הצינים, איכרים ובעלי מלאכה שונים, זה חמש עשרה שנה בשלטון קומוניסטי, גילה ששונה הוא מאחרים. בשבת אחרי הצהריים, עם קבלת המשכורת השבועית היו המקומיים פונים לבתי מרוח, שותים ומשתכרים כ"גויים", מכים את נשותיהם ומתעלמים מילדיהם, ואילו הוא היה בא הביתה לאשתו ולילדיו כבעל טוב וכאב מסור לילדיו, דואג לצרכיהם וקשוב לבעיותיהם.

יתירה מזאת, כיהודי - לא יכול היה אייזיק שלא להתפעל מתקומתה של מדינת ישראל - מפריחתה ושגשוגה והפיכתה למרכז העולם היהודי ולמקום אליו נתקבצו רוב שארית הפליטה שמצאו בה מנוח מצרותיהם ופדות לנפשם הפגועה מאז מלחמת העולם השנייה.

אמנם מעמדו החברתי בעיירה - בה הוא חי איתן היה. כולם כבדוהו והעריכוהו בשל התנהגותו היפה כלפי משפחתו, התרחקותו ממשקאות משכרים וחביבותו כלפי כל אדם בעיירה. אנשים קינאו באשתו שזכתה לבעל טוב כל כך, חיפשו את קירבתה ואת קירבת אייזיק שלא הסתיר כלל את יהדותו ושמר על שמו היהודי "אייזיק" ועל אורח חיים אופייני לבן העם היהודי. יתירה מזאת, עם התבססותו בעיירה חיפש ומצא קשר לאחדים ממשפחתו שנותרו בשאנדרף ובחוסט - משם מוצאו. באחד הימים אף בא לבקר אותם בחוסט, נפגש עמם והופעת לראות שלמרות כל מה שעבר עליהם חזרו אלה לשרשיהם, מקיימים חיי קהילה יהודיים, כולל בית כנסת, תפילות יום יום, והקפדה על כשרות וכי בשעה שהוא התרחק כל כך מעברו היהודי.

השנה היא - תשכ"ה 1965, ואייזיק מצא דרך חוקית לבקר במדינת ישראל - בה פגש את אחיו הצעיר זליג, תושב בני ברק. היחסים שלו עם אח זה לא הצטיינו אף פעם לטובה, שונים היו שניים אלה זה מזה. אייזיק באופיו היה איש רוח ומחשבה, בחור ישיבה ביסודו, ואילו זליג אחיו איש פשוט, אוהב סוסים והתעסקות בהם, שנא את הלמוד ב"חדר" ולא הביא נחת הרבה לסבו - אצלו גדל רוב ימיו. ילד קטן היה זליג בעת פטירת אביו ונישואי אמו לגבר אחר, וכל זה פגע קשות בנפשו הצעירה.

עתה, כאשר הופיע אייזיק בבית אחיו זה נתקבל על ידו בזעם ובביקורת קשה על נישואיו ל-גויה, על כל הכרוך בזה. זליג שנתפס לחרדיות יתירה תבע ממנו במפגיע לנתק את קשריו עם משפחתו בציכיה ולהשתקע בבני ברק - עיר אשר בסגנון חייה רחוקה היתה מתפיסת עולמו היהודית של אייזיק ואף ממשפחת סבו החסידית בשאנדרוף של פעם. עולם זה של בני ברק נראתה לו שייכת לעולם אחר, פנטטית וצרת אופק עד למאד, עולם שאינו רוצה ואינו יכול עוד להסתגל לו.

איך יוצאים מן הסבך?

אייזיק חיפש ומצא בישראל קרובי משפחה אחרים, כולל - כותב שורות אלו, ביקר אצלם והתעודד לגלות ישראל אחרת, קרובה יותר לאישיותו המיוחדת. כאשר הגיע לביתי בחיפה, הקדשתי לו תשומת לב רבה. בין השאר סיפר לי על החלטתו להשתקע בישראל, להוציא את משפחתו לכאן, לגייס אותם כדת וכדין, כי הסכמתם לכך נתונה בידו. הבעייה היחידה שעמדה בפניו היתה לקבל את הסכמת הרשויות בציכיה להגירת משפחתו לישראל. הסיכויים שהשלטונות הקומוניסטיים שם יתנו את הרשות לכך לא היו טובים. ואמנם הודיעה לו אשתו שפנייתה בנידון זה הושבה ריקם ועל כן מבקשת היא ממנו לשוב לציכיה, שם ינסו יחד להשיג את ההיתר להגירה. אולם, אייזיק חשש כבר לחזור כי נתגלתה כוונתו הראשונית לעלות לישראל. חשוש חשש שעם שובו ייאסר, ומי יודע מה יעשו בו.

אייזיק פנה בעידודי למשרדי הרבנות בחיפה, שם נפגש עם אחד מאבות בית הדין הרבני - הרב זוסמן ריגר, בפניו גולל את מבוקשו להיפרד מאשתו נגד רצונה, אלא אם תמצא דרך ותגלה רצון לבוא לכאן עם ילדיה, להתגייס ולהשתקע כאן. הסיכויים לכך קטנים היו ועל כן נדרשה חוות דעתו של אישיות רבנית זו.

הרב ריגר, גדול בתורה ובחכמה, חיווה את דעתו שאסור לו לאייזיק לעשות כן, אסור לו לעזוב אשה וילדים, גם אם טרם התגייסו, וכי עליו לשוב אליהם, לפעול למען העלאתם ארצה יחד עמו.

אייזיק בשמעו דעת תורה זו עמד בפני דילמה קשה. ברור היה לו שעם שובו ייאסר, על כן כתב לאשתו על התלבטויותיו ושאל לדעתה.

אשתו לא בזבה זמן רב, פנתה לשלטונות המקומיים של העיירה, סיפרה להם את האמת לאמיתה, תוך גילוי כוונת משפחתה לעלות לישראל ובקשה את עזרתם לעזור לה במצוקתה ולהשיב את בעלה אייזיק, שאהוב היה כל כך על כל בני העיירה, לביתה ולמשפחתו. ראשי העיירה הודיעו לה על החלטתם לעזור לבעלה לשוב לציכיה ועל אחריותם לכך שלא ייאסר ולא ייעשה לו כל רע בגלל מה שעשה. יתירה מזאת בני העיירה חיברו מסמך - עליו חתמו כל בני העיירה, ובו התחייבות לעמוד לימין אייזיק, לעזור לו בהתגשמות שאיפתו לגייס את בני משפחתו בפראג הבירה ולעלות עמם לישראל, ובלבד שישבו לביתו ולמשפחתו בציכיה. זאת ועוד, בני משפחת אשתו, ובמיוחד שלושת ילדיו, כתבו לו מכתבים אישיים, בהם מבקשים הם מאביהם היקר והאהוב לשוב אליהם, תוך הבטחה שילכו אחריו לישראל כאשר הנסיבות יאפשרו זאת.

הלב נשבר ואייזיק נפטר

עם קבלת המסמך ומכתבי משפחתו אשתו וילדיו, אייזיק החליט לשוב לצ'כיה, כפי שגם הרב ריגר יעץ לו לעשות. במעט הכסף שהיה ברשותו, כולל תמיכת קרוביו בישראל, קנה מתנות לאשתו וילדיו ויצא את הארץ עם תפילה גדולה בלב שיזכה לשוב עם כל משפחתו לישראל, לגיירם ולצרפם לבני עמו, ובזאת לסגור את המעגל שנפתח עוד בשנת תרצ"ט כאשר ברח משאנדרף על מנת להגיע לארץ ישראל. עם דמעות בעיניים נפרד מכל קרוביו בארץ, ביקש סליחתם על הטירחה שגרם להם ובעיקר התפלל שייסלח לו על מעשה נישואיו לבת נכר. הבטח הבטיח אייזיק לשוב במהרה לישראל שכה שמח לבוא אליה ולראותה בפריחתה.

בהגיעו חזרה לצ'כיה ולמשפחתו ב- KRASNA STUDENKA נתקבל אייזיק בהתלהבות ובשמחה. ראשי העיירה עמדו בהבטחתם ושערה לא נגרעה מראשו. תושבי המקום יצאו מכליהם כדי להיטיב עמו, כאילו בלעדיו העיירה לא היתה שלמה.

אייזיק החל לפעול מיד עם שובו למען גיור משפחתו, תוך הגשת בקשה לשלטונות פראג לאפשר לו עלייה והגירה לארץ המובטחת, ארץ בני עמו. טובים היו סיכוייו שבקשתו תתמלא, אולם עוד בטרם נדון עניינו חלה האיש משברון לב על כל מה שעולל לעצמו ולבני משפחתו, נפטר בניכר בגיל 52, ולא זכה להגשים את חלומו.

יהא סיפור אמת זה בבחינת מצבה לאיש הטוב הזה שהביא כבוד רב לבני עמו בהתגייסותו למלחמה נגד אויביו, הסתבך בפרשת אהבים עם בת ניכר, ניסה להתיר תסבוכת זו ולצאת ממנה, אך, לבו לא עמד בכך. בזאת כופר אולי חטאו ולמרום עלתה נשמה זכה וטהורה.

חיילי היחידה הצ'כוסלובקית עם אדוארד בנוש.
אנגליה 1943.

י"ב. חזרה לשרשים

ביקורים בקרפטורוס

רבים משבי המחנות בסוף המלחמה נמנעו מלבקר שוב בישובי מולדתם. לא רצו לראותם בחורבנם ובריקנותם. כך גם אני, לא עלה כלל בדעתי לשוב לשאנדרוף, אפילו לא לביקור קצר. ואמנם כך נהגתי, התבססתי בבודפשט - בה עבדתי, תוך חיפוש דרך לעלות לא"י מהר ככל האפשר. את שאנדרוף הוצאתי מלבי, כאילו זו לא היתה מעולם.

חלפו שנים עברו ימים, ואני - בשליחות חינוך מטעם הסוכנות היהודית בארגנטינה, והנה תקפו אותי געגועים לשוב לקרפטורוס ולראותה מחדש. נמשכתי לכך גם בגלל השתקעותה של אחת מאחיותי בחוסט, תוך הקמת משפחה יפה סביבה.

השנה היא 1971, וקרפטורוס - השייכת באותם ימים לבריה"מ - סגורה ומסוגרת בפני ישראלים, מאז מלחמת ששת הימים. הסיכויים לקבל אשרת כניסה למדינה זו עם דרכון ישראלי הנו דבר בלתי אפשרי, וחבל על כל נסיון בכיוון זה.

אעפ"כ אזרתי עוז וניגשתי לקונסוליה של בריה"מ בבואנס איירס וביקשתי פגישה עם הקונסול. להפתעתי, הסכים זה לקבלני ולשמוע את בקשתי הנועות לקבל ויזה לארצו. דיברתי אליו כאדם אל אדם, מלב אל לב, תוך הזכרת כל מה שעבר עלי באופן אישי, ושאלתי - האם אמנם לא ייתן לי להיפגש עם אחותי שלא ראייתה זה 27 שנים ?

אקצר ואומר כי דברי נגעו ללבו, וכעבור חדשיים היתה האשרה ביד, ואז ערכתי את ביקורי הראשון בקרפטורוס. אמנם לכפר מולדתי - שאנדרוף לא הורשיתי להיכנס, אפילו לא לעיר חוסט - מקום מגורי אחותי ומשפחתה. רשיוני הוגבל לבירת קרפטורוס, העיר אוזשגורוד, שם נפגשתי עם האחיות ועם כל משפחתה. יחד שהינו שם בבית המלון, במשך שלושה ימים, במצב של מצור כמעט, תוך לוויו ועיקוב רצוף אחרי כל צעדי, עד לעזיבתי את המקום חזרה לישראל.

האחות - שרה ומשפחתה, לאחר הגירתה מבריה"מ-לארה"ב ניו-יורק, תשנ"ח 1998

ביקורים חוזרים

עברו ימים, חלפו שנים, ובריה"מ נפתחה לכל, ואני - סוכן נסיעות בישראל. חשתי חובה לבקר שוב בקרפטורוס, כולל ביקור בשאנדרין עצמה, ובכל הערים והעיירות שהכניסה אליהם הותרה לגמרי.

ואמנם ביקרתי בעיירת מולדתי - ברחובותיה, בגניה ובשדותיה, כולם כמו השתטחו בפני וגילו את עצמם, לא הסתירו דבר מפני. התהלכתי בעיירה כבתוך ביתי, כבעל בית המבקר בנכסיו. ואמנם נכסי היו אלה, בטרם גורשתי מהם. ועתה - כאשר אלה נלקחו ממני, ממשפחתי העניפה ומכל יהודי העיירה, בכח ובמעשה גזל, אין אני רואה את עצמי מנותק מהם. עקרונית - ממשיך אני לראות בהם את נחלותי.

במקביל נעשה משרד הנסיעות שלי, כמו מעצמו, כתובת לכל יוצאי קרפטורוס, דרכו יצאו קבוצות מטיילים רבות, תוך הבאת כל אחד מהם אל כפרו ואל עיירתו - בהם נולד וגדל. אישית - התייחסתי אל מבקרים אלה בקירבה יתירה. ידעתי שגם להם - כמו לי, תחושות קשות לקראת הביקור במקום חיות הוריהם וקרוביהם שהיו ואינם עוד. בכל קיץ יצאו שתיים עד שלוש קבוצות לחבל נפלא זה ששמו - קרפטורוס. התלוויתי אישית לכל קבוצה, חוותי עם כל אחד מהמבקרים את חווית המיפגש עם עברו. למטייל חשוב היה שגם אחרים יהיו נוכחים בעת מיפגשו עם עברו, ושגם אחרים ישמעו את סיפורו האישי ואת סיפורי משפחתו, כפרו ועיירתו.

מכאן תובן התרגשותה של כל הקבוצה כאשר אחד המטיילים ביקר בעירו - חוסט, עלה על בימת בית הכנסת היפה, העומד עדיין על תילו, ועם דמעות בעיניו סיפר ואמר: "הנה פה על בימה זו עליתי לתורה בעת ה-בר מצוה שלי, כאשר ביהכ"נ היה מלא ונוצץ לכבוד המאורע, והנה עתה שומם הוא והעיר ריקה מיהודיה". כלונו התרגשנו ובכינו יחד עמו.

בני חוסט מבקרים בעירם. יושב-דוידוביץ, המספר על הבר-מצוה שלו ומעורר התרגשות רבה.

בהליקופטר מעל שאנדריף וקאלניק

סיפור מיוחד ומרגש קשור בקבוצה של 10 אנשים יוצאי העיירה קאלניק שעל יד מונקאטש. קבוצה זו באה לאזור במטרה מוצהרת לבקר את עיירתם בלבד. אולם אשתו של אחד מן הקבוצה, מקום לידתה היתה שאנדריף, והיא עמדה על כך שכל בני משפחתה אשר הספיקו כבר לבקר ב-קאלניק, במשך יום שלם, וחזרו ללון באוזשגורוד, יסעו עמה למחרת היום לשאנדריף ויראו את עיירת מולדתה.

דבר זה היה בלתי אפשרי מחוסר זמן ומרוב עייפות, כי המרחק לשם הנו 200 ק"מ לכל כיוון. לפתרון הבעיה הועלה רעיון לשכור הליקופטר ולטוס לשם. בהיות ההליקופטרים במקום קטנים נאלצו לבסור לשכור שני הליקופטרים שהסיעו את כל 10 האנשים והנחיתו אותם במרכז שאנדריף.

ההתרגשות של בני המקום מסביב לשני הליקופטרים אלה היתה גדולה מאד, כי מעולם לא נחת הליקופטר במקום, והנה נחתו שנים כאלה, ומתוכם יצאה, בין השאר, האשה - דינה, ילידת המקום, ועמה גם כותב שורות אלה, יליד המקום אף הוא.

כל 10 האנשים הסתובבו בעיירה כבתוך שלהם, הציגו את עצמם בפני הערלים כבני ארץ ישראל הבאים לפקוד את בתיהם ונחלותיהם לשעבר, מבלי שיהיו להם תביעות על הבתים והנחלות. אין להם צורך בהם, כי מאושרים הם בארצם הקדושה וטוב להם שם. יתירה מזאת, בטוב ליבם חילקו למקומיים סיגריות ושוקולדות, מיצרכים מבוקשים מאד במקום, ונפרדו מהם לשלום.

ההליקופטרים עמדו להמריא כשהם מוקפים מאות רבות של מקומיים המנפנים להם לשלום, ואינם יודעים אם היתה זו מציאות או אולי רק מין "פוטא מורגנה". על כל פנים היתה זו חוויה לכולם.

בדרך חזרה לאוזשגורוד, כעבור 4 שעות, רחפו ההליקופטרים עוד מעל פני העיירה קאלניק, כפרידה לשלום ונחתו באוזשגורוד - תחנתם האחרונה בקרפטורוס, בטרם עזבו לסלובקיה - יעדם הבא.

חוזרים וחוזרים

פרשה בפני עצמה הנה התופעה של ביקורים חוזרים בקרפטורוס. בין אם אלה הם יוסף נוימן מ-וולובה, "מוצקי" (צפורה בייגלמן) מבני ברק, או "רוסקי" וברקוביץ' - מפתח תקוה, או גדליה רף (פרקש) מ-סג'ירה, הם ודומיהם ביקרו כבר מספר פעמים בישובי מולדתם ותמיד חשים הם שלא מיצו את הכל וחוזרים ומבקרים בו. אין זה אלא משום הקשר הנפשי העמוק לנוף ולאתרים שבו, המחיים בהם כל פעם מחדש את מיתרי ילדותם.

טרנסילבניה הצפונית

כמסופר כבר בפרק ד' (בחבלי השואה) סופחה טרנסילבניה בשנת 1940 להונגריה. כוס התרעלה שעברה על בני קרפטורוס, עברה גם עליהם. לשרידים לא נותר, איפוא, אלא לחפש אף הם את שורשי אבותיהם שם.

בקיץ תשנ"ד 1994 התארגנה קבוצה מהם לבקר ב"סיגט-מרמרוש" וסביבתה. התרגשות רבה התלוותה לביקור ראשוני זה וגדול היה הסיפוק של כל המבקרים באזור מיוחד זה.

כבר בדרך, קרוב לסיגט, רגשו כולם. היה זה בעת עצירה בכפר "רעמיט", כאשר כותב שורות אלו, שזה לו ביקור ראשון ב-רעמיט, נכנס לבית הקברות היהודי הגדול במקום ונתקל מיד במצבת סבו ר' שלום בן ר' אברהם רפאל (רוטנר), ובמצבת סבתו - מרת פעסיל בת ר' אברהם ברוך (פריד) מדיבנוע.

היה זה כאילו מן השמים הובילוהו ישירות לקברי יקיריו שמעולם לא ידע אותם ורק שמעם הגיעו אליו. והנה עומד הוא עתה כמו מולם ומבקש את ברכתם. פרק תהלים נאמר ליד כל קבר, נר נדלק ועמידת דומיה עם תפילה בלב סיימה ביקור אישי זה. בהמשך נמצא גם קבר דודו - ר' רפאל בן ר' שלום, אח אמו, וכן מצבות רבות ונוספות של ישוב יהודי חשוב שנמחק כליל מן העולם.

יעקב ורבקה, בני ר' רפאל, מרעמיט, ומשפחותיהם, באירוע משפחתי, בנס ציונה.

בהמשך הדרך, עוד לפני הכניסה לעיר סיגט, עצרו כולם בעיירה "ספינקא" מקום כהונתו של ר' יוסף מאיר (ווייס), בעל ה"אמרי יוסף" - האדמו"ר המייסד את חסידות ספינקא - המשכה של חסידות "זידיטשוב" המפורסמת, ואשר עברה מאוחר יותר לעיירה "סעליש" - בה הונהגה ע"י בנו האדמו"ר ר' יצחק אייזיק, בעל "חקל יצחק", עד שעלה הכורת עליו ועל חסידיו בשנת הפורענות תש"ד.

שבורים ורצוצים הגיעה הקבוצה לסיגט, בעבר המטרופולין של הפלך, עיר ואם בישראל, שהיתה בעלת אוכלוסיה של יותר מעשרת אלפים נפש מישראל. עיר עם חכמים וסופרים, גדולי תורה ואנשי מעשה, משכילים ואנשים פשוטים קשיי יום.

עיר זו, רחשה פעלתנות תורתית ותרבותית לסוגיה השונים, במשך מאות בשנים. כאן שלטו ברמה חצרות האדמו"רים לבית טייטלבוים, צאצאיו הרבים של הבעל "ישמח משה", בצד חצרות קוסוב-ויז'ניץ.

העיר מלאה היתה מוסדות תורה ובתי כנסת שחרבו כולם, ורק אחד מהם נותר לפליטה, ואף הוא עומד בשממונו.
בעיר זו יצאה לאור עתונות בעברית ובאידיש, וכן היו בה סופרים משוררים ובדחנים, בתי דפוס משובחים - בהם יצאו לאור ספרים יקרי ערך שכל העולם היהודי הביע התפעלותו מרמתם ומחשיבותם הגדולה.

ריסקיווע וקריווע

לאחר לינה בעיר זו המשיכה הקבוצה מזרחה לעיירה "ריסקיווע" שהתפרסמה ערב ימי השואה, הודות לרבנותו של אחד מגדולי הדור, הרב ר' אברהם שלמה כץ, המרא דאתרא וראש הישיבה האחרון של ריסקיווע. גדול זה נתפרסם בלמדנותו הגדולה ובחכמתו היתירה. רבים שקדו לפתחו.

כאשר נאלץ היה בשנות המלחמה לברוח מריסקיווע, בגלל השלטונות שרדפוהו, הגיע לבודפשט - בה שימש כדיין מבוקש מאד, במיוחד לעניני ממונות. בתום המלחמה הגיע לא"י ושימש כאב"ד ור"מ של "קרית יואל וקהל ייטב לב" בבני ברק.

בעיירה זו התגוררה, בין השאר, משפחת "מאלק" (מלכיאל), דודים של אשתי מרים (הלר-פישמן) -, ממילא מובן שהיא, יחד עמדי, גלינו ענין רב בעיירה זו. בין השאר מצאנו בה זקן אחד שדיבר אידיש, כאילו היתה זו שפת אמו. כאשר שאלנו אותו לגבי הרגשתו לחיות כיהודי בודד בעיירה ? השיב הוא לנו בפשטות: "איהר האט א טעות, איך בין א גוי, נישט קיין ייד" ! לא היה גבול להפתעתנו הרבה. הוא סיפר לנו עם דמעות בעיניים על הימים היפים בהם היתה העיירה מלאה יהודים, שהביאו פריחה ושגשוג לכל. והנה עתה, קונן האיש, הכל מת. אין עבודה, אין פרנסה ואין עתיד.

החמות - חיה זיסל הלר-דנברג,
אם בריינה (נני) ומרים-רעיית המחבר
בת ר' יו"ט פרל מ-קריווע שבמחוז
סיגט מרמרוש.

מ-ריסקיווע המשיכה הקבוצה לכפר "קריווע" - מקום לידתה של מרים אשתי. כאן ציפתה לה אכזבת מה, כאשר מרים התקשתה בתחילה לזהות את המקומות שנחרתו במוחה בימי הילדות. הכל השתנה ואין להכיר דבר, אמרה. אולם, בהמשך הביקור נתגלו הדברים בפניה, כולל הסימטא וראש הגבעה, עליו עמד בית הסבא שלה, וכן בית הספר - בו למדה, הנהר שחצה את הכפר וכן בית הקברות, שלצער כולם הוזנח ונהרס, ולא ניתן היה עוד למצוא ולזהות בו את הקברות השונים.

כשעתיים עוד טיילנו בכפר קסום זה, נהנינו מנופיו הנפלאים, כולל ההר הגבוה ה"סקורודנה"- עם מעיינותיו הרפואיים, המטיל צילו על הכפר כולו. עברנו את הכפר שוב ושוב כדי לחוש אותו מחדש, התפעלנו מהמים השופפים במורד הנהר ומהנופים שמעטים דוגמתם באירופה כולה. כאב הלב מהעובדה שכל היופי הזה וכל הנכסים החקלאיים הרבים שהיו שייכים ליהודים עבר חינם אין כסף לידי ערלים - אוקראינאים למיניהם.

בהרגשה קשה זו עזבנו את קריווע ואת ריסקיווע, חזרה לסיגט, וממנה, שוב, דרך ספינקא ורעמיט, לכיוון גרוסורדיין - יעדנו הבא.

נני ומרים בשנות ילדותן, בקריווע.

ר' יום טוב פרל מקריווע, הסבתא-רחל, הבנות: חיה זיסל, יהודית, מייטו ופרימעט. הנכדות: נני ומרים, חוה-לה ופייגי-לה בנות פרימעט.

גרוסורדיין - ORADEA, NAGYVARAD

גרוסורדיין קיבלה את פנינו בחמימות, עם שתי בתי הכנסיות הגדולים שלה, האורטודוקסי והניאולוגי, שנשתמרו יפה. עיר זו שהיתה בת 30,000 תושבים יהודיים, ערב ימי השואה, מרשימה גם עתה את מבקריה היהודיים.

באותם ימי הביקור שלנו, קיימים היו בה עדיין שני מנייני תפילה, וכן מצוי בה עדיין מטבח כשר המספק ארוחות לזקני העיר המעטים, ואפילו לאורחים המזדמנים אליה, כמונו. בהיות עיר זו מקום מגוריה הקודמים של חיה זיסל הלר, חמותי, ושל שתי בנותיה, מרים אשתי ואחותה "נני", הרי שגילינו בה ענין מיוחד, תוך חיפוש אחרי כל אותם הבתים והמקומות שנחרתו היטב בלבה של מרים.

במיוחד היה חשוב לה למרים למצוא את החצר של "ויזניץ" - בה גר האדמו"ר ר' חיים מאיר האגר, ומשם יצאה הוראה לקהל חסידיו.

עם תום הביקור בעיר זו שבה הקבוצה להונגריה, לבודפשט - ממנה המריאו כולם חזרה לישראל, מלאי חוויות ורשמים מעולם של פעם, מימי ילדות יפים שחלפו ואינם עוד.

ארוע משפחתי בבית יהודית בת ר' יו"ט פרל ובעלה-דזשו.

ביקור בברגסס ובדיבעווע

בין הביקורים הרבים בקרפטורוס ראוי שיסופר זה הקשור בברגסס, בדיבעווע ובשאנדרף - עיירות אשר משמעות מיוחדת להן אצל משפחת ברוך פריד ואשתו רייזי, ופעמי קליין/פוגל (לבית פריד, אחות ברוך) הגרים בברוקלין.

ההורים של ברוך ופעמי מוצאם מהעיירה "דיבעווע" שבמחוז - טעטש.

בסוף שנות העשרים עברו ההורים לגור ב"ברגסס", שם חלתה אמם, נפטרה ונקברה שם. בהיות אמם זו - הניה בת השו"ב ר' אברהם זאב מדיבעווע - אשת חיל, בעלת יחוס חשוב, מצאצאי הרבי מסטרטין, הרי שמותה בגיל צעיר של שנות השלושים לחייה, תוך השארת ילדים קטנים אחריה, היוותה טרגדיה נוראה לבעלה ר' יצחק אייזיק הערש פריד, ולילדיו שנתיתמו זה עתה.

חלומם המתמיד של ברוך ופעמי פריד מברוקלין היה לבקר את קברה של אמם היקרה, אותה זכרו היטב, ותמיד כאילו ניצבה לנגד עיניהם.

והנה עלה עתה בידם להגשים חלומם זה, כאשר בריה"מ נתפוררה וקרפטורוס נפתחה לכל. מיד יצאו לדרך, עברו את "צויפ" - עיירת הגבול והנה הם בברגסס, רצים ישר לבית הקברות הגדול שם, לחפש אחרי קבר אמם האהובה.

כשעתיים חיפשו את הקבר ולא מצאוהו. ברגע האחרון, כאשר התיאשו כבר מלמצוא אותו ועמדו כבר לעזוב, נתגלתה מצבת השיש הגדולה של אמם, כשהיא מוקפת ומוסתרת על ידי עצים ועשבים גבוהים, כאומרת: "הנה כאן קבורה אמכם, מחכה לכם זה עשרות שנים, בואו והשמיעו פרק תהלים לזכרה".

תפילות נאמרו, דמעות נשפכו, וכל העומדים מסביב, כולל רייזי - אשתו של ברוך, ואברהם גיסו, המחבר, וכן רבים אחרים, עמדו והשתאו מן המעמד הבלתי רגיל הזה שנזדמן להם להיות עדים לו. בזאת נוצר קשר חי מחודש של בן ובת, עם האם הצעירה והאהובה שנפטרה להם עוד בשנת תרצ"ב, וזכרה נשמר עמוק בלב.

משפחות פנחס הויזר וברוך פריד בניו יורק תש"ך-1960.
בתמונה: פנחס הויזר, פערל-רעייתו, בנם משה שלום ובתם-מרים.
וכן: ברוך פריד, רייזי-רעייתו, בניהם: שלום, אברהם זאב ויצחק צבי (הערשי).

לדיבעווע ולשאנדריק

מכאן המשיכו בני המשפחה לדיבעווע, מקום מגורי הורי ברוך ופעפי, ומקום מוצא משפחת פריד הגדולה מאז סוף המאה ה-18 וראשית המאה ה-19, וכן מקום מגוריה של משפחת השוי"ב ויזל, מחותניה של משפחת פריד.

הדרך מברגס לדיבעווע עוברת את חוסט, בישטענע וטעטש - ממנה פונים שמאלה בכיוון ההרים, דרך בדעוולע, טערניווע, נערעסניצה, גאניטש, קאלין עד שמגיעים לתוך תוכה של דיבעווע - העיירה הגדולה באזור זה של נהר ה"ריקה", עיירה של כ-250 משפחות יהודיות ערב ימי השואה.

עצוב היה להיכנס לעיירה זו כשהיא ריקה מיהודיה הרבים וכל כולה ננומנמת עתה מחוסר פעילות כלכלית בה. אעפ"כ נעים היה לראותה שוב, לזהות את בתיה המוכרים במרכזה, אשר היו שייכים כולם ליהודים, ובמיוחד להתבונן בביהכ"י הגדול שנבנה ע"י משפחת פריד בשנות השלושים של המאה ה-19, בנין העומד עד היום ומשמש כבית תרבות לאוכלוסייה המקומית.

העיירה מצויה בראשי ההרים של האזור ונוף יפהפה נשקף ממנה על פני כל הסביבה. אך, לא לשם התבוננות בנוף באו מבקריה כעת, אלא למען פקוד קבריה המצויים במקום זה מלפני כמאתיים שנה. ואמנם המשיכו כולם לעלות לבית הקברות הנמצא על ההר הגבוה שמעל העיירה ולמצוא, להפתעתם, את בית הקברות במצב תקין יחסית כשהוא מוקף גדר ומתוחזק טוב ע"י ערל מקומי המקבל תשלום עבור עבודתו זו מאת יוצאי העיירה בגלויות שונות.

כמובן, מצאו המבקרים ענין רב במצבות ובקברי בני משפחתם, הנחים שם זה דורות רבים. ליד אחדים מן הקברים נאמרו פרקי תהלים ותפילות שונות. כן הצטלמו כולם ליד קברי יקיריהם ונפרדו מהם בלב כבד ועם תחושה של פרידה לנצח מן המקום הזה.

מצבת מרת מרים בת ר' אברהם ברוך
בדיבעווע

מצבת ר' אליהו בן ר' אברהם ברוך
בדיבעווע

לשאנדרף - המצויה במרחק של כ-30 ק"מ מדיבועווע הגיעו כבר לפנות ערב, אך, הודות לבין הערביים הארוך, מלא האור, הספיקו לפקוד גם את קברי יקיריהם שם. רייזי ואחיה אברהם גילו ענין מיוחד בקברי זקניהם - ר' יצחק אייזיק מאיר שנפטר בשנת תרצ"ג, ואשתו רייזה בת ר' ישראל משה שנפטרה עוד בשנת תרע"ט ושעל שמה רייזי נקראת. כמו"כ מצאו שם את מצבת קברו של ר' מרדכי בן ר' שלום, הסבא רבה, ואשתו רבקה הורי ר' יצחק אייזיק מאיר, אפילו את מצבת קברה של ברכה - אמו של ר' מרדכי - הסבא רבה, שנפטרה עוד בשנת תר"ח מצאו בבית הקברות של שאנדרף, המצוי יחסית במצב טוב. זאת הודות למשפחת "סובוטניקים" הגרה בסמוך ושומרת עליו. כ-200 מצבות של בני שאנדרף הראשונים מצויים במקום. למבקרים שסיירו בין המצבות נראה היה כאילו ראשוני היהודים, על דמויותיהם האגדתיות, קמו לברך את צאצאיהם הבאים ממרחקים לפקוד אותם.

בבית הקברות המשיכו בני המשפחה לכפר עצמו אל בנין ביהכ"נ העומד בחלקו עדיין על תילו ומשמש קליניקה לרפואת אנשי המקום. אך, את פעמי המבקרים לא יוכלו עוד לרפא, אלה לא ישובו עוד לגור בגיא הריגה זה של האזור, הריק כולו מיהודיו.

במיוחד כאב למבקרים בדיבועווע ובשאנדרף לראות את בתיהם, נחלותיהם -שדות, מטעים ויערות, נתונים בידי זרים. הוי, כמה שמרו על הנחלות, במצבים הכלכליים הקשים ביותר נמנעו מלמכור נחלה כלשהי, כי "שדה לא מוכרים" היה כלל מקודש בפי כולם. ביציאה משאנדרף התעכבו כולם מעט ליד ה"רופה" - באר המים המלוחים ממנה שאבו רבים את פרנסתם, כמסופר בפרק ט' (מחיה וכלכלה).

במקום זה, המרוחק 4 ק"מ משאנדרף, היתה גרה פעסיל - אחות רייזי ואברהם, עם משפחתה. פעסיל זו, הנזכרת בחוברת זו מספר פעמים, היתה אשה לא רגילה, מפורסמת היתה בחכמתה ובטוב ליבה. ביתה שעמד בצומת מול באר ה"רופה", היה פתוח לכל עוברי אורח. אלה שמחו להיכנס לביתה של פעסיל, לפוש שם מעט ולהתכבד בכוס שתיה חמה. כולם העריכו את אישיותה המיוחדת והיו מבקשים את עצתה בכל ענין קטן כגדול. פעסיל זו היתה בין הבודדים בכפר שיעצה ופעלה נגד הכניסה לגיטו, ואף מצאה אצל משפחת ערלים ביער, העבירה לשם את זאטוטיה ואת שתי גיסותיה הרווקות וכן צירפה את הוריה ובני ביתם, כעשרים איש במספר.

אולם, נסיונה זה התנפץ לרסיסים כאשר זאטוטיה הרעישו ואזהרת השלטונות לערלים נגד מתן מחסה ליהודים גברה, דבר שחייב עזיבת מחבוא זה.

העצירה ליד ביתה של פעסיל היתה בבחינת כיבוד זכרה של אשה נפלאה זו וארבעת ילדיה שהושמדו באושוויץ.

שני בני הדודים מדיבועווע
ברוך פריד וזישה ליבוביץ

ויבאריף - UJBARD

עס עזיבתנו את שאנדריף ואת דיבעווע, לא יכולנו שלא להיזכר בכפר "ויבאריף" הנושק לשאנדריף מצד דרום מזרח לה, בכיוון בישטינה. בכפר זה חיו כ-40 משפחות יהודיות חיים של איכרים שלווים, ללא שאיפות מיוחדות, פרט לאחת - להקים בנין אבן לבית כנסת במקום בנין העץ - בו התפללו זה עשרות שנים, מאז קיומה של קהילה קטנה זו, מסוף המאה ה-19.

והנה התגשם חלומם זה באמצע שנות השלושים, כאשר במאמצים גדולים משלהם הקימו בנין לבנים יפהפה למקדש מעט זה בכפרם.

מה גדולה היתה שמחתם בעת חנוכת בית הכנסת, כולם קרנו מאושר ורבה היתה תקוותם שישבוש ילך ויגדל בדומה ליושבים יהודיים אחרים באזור.

אולם, לא זה מה שקרה. בקיץ של שנת 1941 נחתמה גורלה של קהילה קטנה ונפלאה זו. ההונגרים, תוך אמתלא בטענת ה"אזרחות" החסרה, כביכול, העבירו כמעט את כל הקהילה הזו לגליציה להרג ולהשמדה.

ביניהם - משפחת מרים ונחמן וילדיהם החכמים והיפים כל כך. כפי שמשופר בפרק ב' (בנושא "גירוש תש"א") היתה מרים הנערה היפה והחכמה - בת מאומצת למשפחתו בשאנדריף. זאת לאחר שנתימה מהאם - רבקה, בת ר' שלום ופעסיל רוטנר מרעמיט. אמי מורתי אימצה את מרים זו, חיתנה אותה לנחמן בן ר' מאטיי משאנדריף והתישבו ב-ויבאריף הקטנה, שם הקימו משפחה רבת ילדים, ואף זכו להשיא את בתם הבכורה, איטה, שהספיקה עוד להביא תינוק לעולם, נכד למרים ולנחמן.

עם גירושם לגליציה, יחד עם שאר בני ויבאריף, הושמדו ב-קאמיניץ - פודולסק, ואף נפש אחת ממשפחתם לא חזר. גרוע מזאת, בהיות קהילת ויבאריף קטנה וצעירה עדיין, והבודדים שנותרו בה מהגירוש הראשון הושמדו אף הם בשנת 1944, הרי שלא נותר מי מהם שינציח את קיומם. ואמנם בספרי הזכרון למיניהם, כולל "ספר מארמארוש", אין היא נזכרת כלל, כאילו לא היתה קיימת.

יהיו נא, איפה, שורות מעטות אלו בבחינת מצבת זכרון זוטא לקהילה זו ולמשפחת מרים ונחמן לבית פוקס/רוטנר מהיושבים ויבאריף, שאנדריף ורעמיט - בה נולדה רבקה - אם מרים בת ר' שלום רוטנר.

משה ויהושע, בני ר' אלתר שלום רוטנר מסלוטווינה, בן ר' דוד מרעמוט

שרה גלזומן, בני ברק, בתו של ר' יצחק אייזיק צבי פריד, מדיבעווע

חלק רביעי
דפי משפחה

י"ג. קוים לדמותה של משפחת "בני שלום" בשאנדריף

משפחה עניפה

במפקד שערכו השלטונות הצ'כיים בשנת 1933, ואשר תוצאותיו פורסמו בשנת 1935, התפקדו בשאנדריף 393 נפשות יהודיות. במפקד שערכו שלטונות הונגריה, ליהודים בלבד, ערב הכניסה לגיטו, באביב תש"ד/1944, נמצאו בשוב 90 בתי אב, ובתוכם כ-500 נפש.

מתוך תשעים בתי אב אלה, כחמישים משפחות נשאו את השם פוקס כשם משפחתם, וכינו בשם "בני שלום", ע"ש "שלום" - ראש משפחתם הראשוני. בני שלום אלה, מבחינת מעמדם ההלכתי, היו "ישראלים", או כפי שנחרט על חלק מהמצבות העתיקות שלהם - יצו"ל = ישראלים צדיקים וישרים זכרונם לברכה. לצד אלה נמצאו בשוב כעשרים משפחות בשם "יעקוביץ" - במעמד - כהנים. שתי המשפחות היו קשורות ושלובות אחת בשניה, בשל קשרי חיתון ביניהם במשך דורות אחדים.

אף לוי אחד לא היה בכפר. אם נזדמן לוי לשוב וקראוהו לעלות לתורה, היו הילדים רצים לבמת הקריאה בתורה, על מנת לראות איך נראה לוי.

שאר 20 המשפחות נשאו שמות שונים: פרידמן, ניימן, קופולוביץ, אינגבר וכד'. בעלי שמות אלה היו על פי רוב אנשים משובים אחרים שהגיעו לשאנדריף בעקבות חיתונים וכד'.

הקשר המשפחתי בין רוב "בני שלום" היה ברור וידוע לכל, אולם ביחס לחלק מהם אבד ונשכח קשר זה, כך שאפילו זקני הישוב לא ידעו עוד את השייכות המשפחתית ביניהם. ברור היה רק עצם היות גם הם חלק מ"בני שלום", כפי שהעיד על כך השם המשפחתי "פוקס" המשותף לכולם.

בצד אלה נמצאו רבים מבני משפחה זו שעברו במהלך הדורות לישובים סמוכים, במיוחד ל-"דנילוף" הגובלת בשאנדריף, או לכפרים אחרים במחוז, או אף לעיר **חוסט** עצמה. הידיעה ביחס לקשר המשפחתי של בני שלום אלה נצטמצמה עוד יותר. במיוחד נסתבכו העניינים ונעשו לא ברורים לגמרי בימים שלאחר השואה, שפגעה במיוחד בזקנים, ולא נמצא עוד מי שידע לספר על שייכות רבים למשפחה עניפה זו.

כל זה וכן העובדה שאין כמעט כל רישום על תקופה זו, מקשה על השרידים לגלות שרשי משפחה עניפה זו שהגיעה לאזור הקרפטים, לפני כמאתיים שנה.

מיפקדים ומצבות

כנקודת מוצא להכרת משפחה גדולה זו יכול לשמש לנו המיפקד השילטוני של מלכות אוסטרו-הונגריה משנת 1830 ושנת 1832. על פי מיפקד זה, המובא ב - "ספר מארמאראש", קיימות בשאנדריף באותם ימים 4 משפחות פוקס, מתוך 12 המשפחות הגרות בה. ואלו הן:

מאיר פוקס, איציק פוקס, שבתי פוקס ושלום פוקס.
ייתכן וארבע משפחות אלו היו אחים, בני דודים, או אולי שארי בשר רחוקים יותר, שהתלקטו ובאו יחד להתיישב בשאנדריף, שהיתה אז, בסוף המאה ה-18, או תחילת המאה ה-19, ראשית ההתהוות.

באותו זמן, בערך, התגלו שכבות מלח באדמת המקום, כולל התחלה של כריית מלח בחלק מאדמתה, ושאיתב מים מלוחים "רופה" ממנה. הוא שהביא כנראה בני משפחה זו, וגם מעט אנשים ממשפחות אחרות, להתישבות על אדמת שאנדריך.

בהיות כותב שורות אלו מצאצאי משפחה זו, יש בידו להעלות על הכתב מעט מתולדותיה ולספר על חלק מצאצאיה שנותרו לפליטה מהחורבן הגדול. חש אני גם חובה לעשות כן למען הדורות הבאים, שבודאי יימצאו ביניהם כאלה שיגלו ענין בעבר הרחוק של אבות אבותיהם, בבחינת "שאל נא לימים הראשונים אשר היו לפניך".

בחיפושים שנעשו בבית החיים של שאנדריך בשנים האחרונות לא נמצא קברו של ר' שלום - הראשוני, הנוכח במיפקד משנת 1830 - 1832. רק מצבות בניו - מרדכי ושלמה - נמצאו. על פי מיקומן של מצבות אלו, נראה כי קבריהם של שני אחים אלה היו בין הראשונים שנכרו בבית החיים הזה, ואילו אביהם - ר' שלום, וכן ראשונים אחרים מבני שאנדריך, נקברו בבתי חיים של ישובים אחרים באזור זה. אחד מזקני הישוב¹* הספיק לפני מותו להעיד כי ר' שלום פוקס הראשוני בא לשאנדריך מהכפר "וורמזיץ", המכונה ברוטנית - "רוסקה פולה" - RUSKA POLA, שעל יד העיירה בושטינה - מקום פעולתם ומנוחתם של האדמו"רים לבית נדבורנה.

ואמנם נמצא בספר "חידושי מהרצ"א"², שנדפס בפרמישלא בשנת תרמ"ו, בין שמות ה"פרענומערנטען" של וורמזיץ, שמו של ראש החברה קדישא דשם - שלום פוקס. אפשר, איפוא, לשער שהוא הוא אבי האחים - מרדכי ושלמה, שהתישבו בשאנדריך עם אביהם, או בלעדיו, כראשוני המתישבים. מסתבר גם כי בעת מותו של ר' שלום פוקס, באמצע המאה ה-19, לא היה עדיין בית חיים בשאנדריך, וכי משום כך נקבר הוא ב-וורמזיץ - מקום מגוריו האחרון, או בבישטינה הסמוכה לשם.³

כנגד זה נמצאה בבית החיים של שאנדריך מצבה של "ברכה בת יעקב" - אשר היא כנראה אשתו של ר' שלום, אם מרדכי ושלמה, שנפטרה בשנת תר"ח/1848. יצוין כי "מרדכי בן ברכה" נזכר בין שמות ה"פרענומערנטען" של הספר "אמרי שוהם", שנדפס ב-"קולומאי", בשנת תר"מ/1880.

מהמצבות הראשונות בשאנדריך, משנת תר"ח/1847.
אילן היוחסין של משפ' "בני שלום"
הוא, איפוא, כך:
מאיר-יצחק-שלום-מרדכי-אייזק
מאיר (הסבא של המחבר)

1. ר' משה בן ר' שלום פוקס, נפטר בישראל בשנת תשנ"ה.
2. של ר' צבי אלימלך שפירא - מדינוב.
3. בית קברות ב-וורמזיץ נהרס כולו בעקבות הגירוש לגליציה בשנת תש"א.

אמרי שהם, ספר חרדים בתלמוד. הודפס בקולומביה תר"מ-1880. בין שמות החתומים (פרעומערשאנשען) על הספר מצויים: ר' אברהם רופאל רוטנר, מהפכר-רעמיט (ובנו) - שלום רוטנר) ור' מרדכי בן ברכה, מקהילת שאנדורב. מחותנים - לעתיד. שני הסבא רבה של מחבר ספר זה.

צאצאי ר' שלום

ידוע על שני בנים שלו - מרדכי ושלמה הנ"ל, אשר קברי שניהם מצויים בבית החיים של שאנדורף, כשהם צמודים זה לזה, ומצבותיהן, המרשימות מאד, נשתמרו היטב, בין המצבות הראשונות בבית החיים של שאנדורף ועל בן ובת נוספים שהיו לו ר' שלום מזוג שני, הלא הם - בן בשם לייבקה¹ ובת בשם ברכה² כלומר - אח ואחות חורגים למרדכי ולשלמה. ייתכן שהיו לו עוד ילדים, שאין אנו השרידים יודעים עליהם דבר, ואשר הם הם האבות למשפחות פוקס הרבות באשאנדורף, אשר הקשר שלהם אל בני שלום, כנאמר כבר, לא ברור דיו. הבולט והמויחד מכל בני שלום היה, ללא ספק, ר' מרדכי, כפי שגראה בהמשך הדברים. בהיות כתב שורות אלו נין לר' מרדכי זה, יש בידו לספר מעט דברים עליו.

לר' מרדכי היו שלושה בנים וארבע בנות.

הבנים:

ר' יצחק אייזיק מאיר - הסב של כתב שורות אלו.

ר' משה יעקב - הסב של חיים לייב, שלום ומרים, תושבי ארה"ב

"שלום מאטיס" - האב של משה, העניה, ברכה ושלמה - ששרדו מהשואה. (שלמה

נהרג אחרי המלחמה על ידי חייל רוסי שיכור, בחוצות בודפשט.

1. הוא אביהם של ישראל לייבקס, אופה המצות בישוב עד לימי השואה, ומשה לייבקס שהיה גר באזור ה"רופה", היגר לאמריקה ושב ממנה בתום מלחמה"ע-ה-1.
2. אשתו של ר' יצחק, הלאה הם ההורים של: משה (סימי לאהסי), שלום (שגר באזור "רופה") מרים שבתיס (לבית יעקובוביץ) ושרה פריידי (אשת ר' ישראל משה"ס בן אייזיק מאיר). ארבעה אלה ירשו תחלה גדולה מאד בשם "קציירי" בגבול שבין שאנדורף ל-דילוף.

בנות ר' מרדכי הן:

1. פייגי - שנישאה לאפרים חיימוביץ, ועברה לגור עמו בשוב "סוכו בורונקה" שע"י קישניצה.
2. פריידי שנישאה לטוביה ייגר ועברה לגור עמו בשוב "אויבער רינה" שע"י סיגט מרמוש.
3. מייטי שנישאה לבן הישוב "קופשנה" שע"י חוסט. קבורה בשאנדריף.
4. בת נוספת, אשר שמה לא ידוע לנו בוודאות, אולי "ברכה", אשר נישאה ועברה לגור באחד הישובים הקרובים לשאנדריף (דיליף, או קולודנה) ואשר שם בעלה היה כנראה - זליקוביץ.

נחלאות ר' מרדכי

ר' מרדכי פעל כנוהג אותם ימים - והשיא את הבנות אל מחוץ לכפר הוריהם, נתן להן את חלקן בירושה הצפויה כ-נדוניה, והשאיר את כל הנחלות והרכוש המצוי בידי ההורים בכפר מולדתם, לידי הבנים בלבד. במקרה זה לשלושת הבנים הנ"ל, אשר ירשו את הנחלות ורכוש רב אחר, מידי הוריהם.

אגב זה יצויין כי כך נהגו גם בניו של ר' מרדכי, בהשיאם את הבנות אל מחוץ לכפר מולדתן. היה זה נוהג קיים גם בישובים כפריים אחרים באזור זה.¹

מסיפורי אבותינו מתקבלת תמונה חיה מאישיותו המיוחדת של ר' מרדכי זה. הוא הניח את היסוד לבנין ביהכ"נ ולחיי קהילה בשאנדריף, כולל הקמת "מקוה טהרה" והסדרת בית חיים. זאת בצד היותו צובר נכסים חקלאיים רבים, אותם הוריש לבניו אחריו.

נראה כי היה זה בימיו, אמצע המאה ה-19, כאשר הותר ליהודים לרכוש ולהחזיק בנכסי דלא ניידי, ואולי אף הוענקו לאחדים מהם נחלאות כאלה בתמורה לשירותים שונים שנתנו לברונים ההונגרים - בעלי נכסים אלה. זו היתה הזדמנות שנקרתה ליהודים, שר' מרדכי ידע לנצלה.

הואיל ור' מרדכי נפטר בשנת תרמ"ו/1896, מסתבר כי נולד בשנות העשרים של המאה ה-19. בעת היותו עוד בגיל הבחורות, רכש שדות, יערות ומטעים מכל הבא לידו. כאיש שדה ידע גם לפתח את הנחלאות שבידו, כולל שתילת יערות ומטעי תפוחי עץ, אשר האקלים ואדמת המקום טובים להם. ההכנסות הכספיות מפירות נכסים אלה, איפשרו לו רכישות נוספות של נחלאות, וחוזר חלילה. זה מה שסיפרו צאצאיו ומתחריו היהודיים. על כל פנים עובדה היא כי לשלושת בניו הוריש נחלות מרובים, עד כי עוררו קנאת רבים נגדו.

1. כך נהג גם אביו של ר' יו"ט פרל מקריווע, הסבא של רעייתי - מרים.

במיוחד מפורסמות הנחלות הגדולות שהיו ברשותו, הלוא הם:

1. יער גדול בשם "בוקובינקה" - בדרך לכפר "טרבלה".

2. מטע גדול של תפוחי עץ בשם "ליבעווע" - קרוב לכפר "דילוף".

3. חלקות שדה גדולות לגידולי פלחה, והם: "געדעשעס" ו-"לופוטוקו", בדרך לכפר "אוברייב", ושדה אחד גדול ופורה מאד בשם "ברישצ'עס" - בדרך המובילה לכפר "סלדובוש". שדה זה היו בו - מעיינות, חורשות טבעיות, שטחי מרעה גדולים ואדמה טובה לגידול תפוחי אדמה. שדה זה נפלה בירושה למשפחת כותב שורות אלו, ושימש מקום מרעה משוכח למקנה ואדמת גידולים חקלאיים שונים.

4. בצד כל אלה היו ברשותו עשרות חלקות שדה קטנות יותר, כולל חוות ועליהם - בתים בנויים, שהועמדו לרשות ערלים שעבדו בהם.

5. ברשותו של אחיו החורג, ר' יצחק ואשתו ברכה, היתה נחלה גדולה בשם "קיצ'ירה" - בדרך לכפר "זולוטריץ". נחלה זו, אחרי שחולקה לארבעת בניו של ר' יצחק כירושה, שימשה להם מקור הכנסה עיקרי לקיומיהם. הנחלה השתרעה על שטח של כשלושת אלפי דונם. רבים מערלי הכפר התפרנסו מעבודתם בה.

בנוסף להיותו של ר' מרדכי גדול בנכסים, נפרסם האיש גם בתורה וביראת שמים. על כך ניתן לדון גם על פי למדנותם וחסידותם של שלושת בניו ושל ארבעת חתניו. בני משפחתו של ר' מרדכי קשורה היתה לאדמו"רי סיגט, צאצאי ה"ישמח משה", החל מהבעל "ייטב לב", המשך אצל בעל "קדושת יום טוב" וכלה אצל בעל ה"עצי חיים". בימי גדולים אלה הסתופפו בני ר' מרדכי בחצרותיהם וינקו מתורתם ומדרכם בחסידות¹. זאת בנוסף להיותם לומדים גם בישיבת חוסט ה"אשכנזית", בימי ה-מהר"ם שיק ואף קודמיו. נכדיו למדו מאוחר יותר גם בישיבתו של בעל "ערוגת הבושם"².

ר' מרדכי הוא האיש שתרם את ספר התורה הראשון לבית הכנסת, הלוא הוא - "ספר בני מאטי" שהיה קיים עד לימי השואה. בימיו נוסדו החברות השונות של הקהילה, במיוחד "חברת משניות" - החשובה מכולן.

ההתייחסות אליו ואל בניו היתה כאל הפוסקים והידענים בכל הנוגע לענייני ההלכה. אם נתעוררה שאלה הלכתית כלשהי, היו נגשים אליו, או מאוחר יותר אל אחד מבניו, וקביעתם התקבל כדבר שאין עליו עוררין.

1. במות האדמו"ר ר' חיים צבי, בעל ה"עצי חיים", בשנת תרפ"ו, נתן אבי ז"ל לבנו שנולד לו אז, את השם "חיים צבי". כך נהוג גם רבים אחרים של אותו דור.

2. בה למד גם אבי ז"ל. הוא שסיפר על נוהג הבחורים בישיבה שלא לגלח את זקנם, על כן עישנו סיגריאות, באמצעותן שרפו את השערות סביב פיהם, שלא יפריעו לאכילה. כך למדו והתרגלו לעשן.

רבנים בעיר המחוז חוסט, או בסקרניצה הסמוכה, נהגו להתייעץ עמם בשאלות הלכתיות. כן נהג גם השוחט של שאנדריף, ר' יהודה אריה לייב ניימן, שלמרות היותו בר אוריין גדול, התייעץ ודן תמיד בעניני הלכה עם "בני מאטי".

איפה למד ר' מאטי? יש לשער כי למד בישיבת חוסט המפורסמת אצל הרבנים שקדמו עוד ל-מהר"ם שיק. בוודאי למד גם בגליציה הסמוכה, אליה היה המחוז קשור במסחר. לירידים דשם הרבו לנסוע, במיוחד לערים - סטרי ולעמברג.

מנהגי "בני מאטי" היו מנהגי זידיטשוב, ומאוחר יותר, בימי בניו ונכדיו, מנהגי ספינקא של בעל ה"אמרי יוסף" ושל בעל ה"חקל יצחק". מדובר בתקופה שבה מועט עדיין מספר היהודים באזור. יהודי כפרי שרצה להתפלל עם מניין אנשים בשבת או בחג, נאלץ היה לכתת רגליו ולהגיע לחוסט, לסיגט, או אף לערי גליציה הרחוקות - לחצרות ה"רביים", לשבות שם את השבת והחג. משום כך העריכו מאד את פעולותיו הברוכות של ר' מרדכי, לשחרר את בני שאנדריף, הקטנה עדיין, מצורך זה.

במות ר' מרדכי בן ר' שלום בשנת תרנ"ו הותיר אחריו את משפחת "בני שלום" - כמשפחה עניפה ומבוססת בשאנדריף, כאשר התפקיד הרוחני והאחריות לחיים יהודיים עברו לשלושת בניו, ובעיקר לבנו הבכיר ר' יצחק אייזיק מאיר.

ר' יצחק אייזיק מאיר

מפורסם היה בענותנותו ובחביבותו לבריות. ביסודו נחשב כנחבא אל הכלים, תמיד מיעט בערכם של דברים המעוררים ענין ורעש גדול. נהג לומר שרק לימוד תורה ראוי שייעשה בקול.

בהיותו בעל נכסים, בנוסף להיותו בעל חנות, הרי שפרנסתו מצויה היתה בשפע, ועל כן אהב וידע ליהנות ממנה. פרות ושוורים שמצויים היו תמיד בחצרו, נתנו לביתו, רחב המידות ולגן שמסביב, מראה של משק פעיל ותוסס, ממנו ינקו רבים את מחייתם. משרתים ושפחות, יהודים ושאינם יהודים, סייעו לו בעבודות המשק, ושמרו בנאמנות על רכושו ועל מקום עבודתם החשוב.

יראת השמים שבו מן המפורסמות היתה, זו מצאה את ביטוייה באורח חייו היומיומי, ביחסו לזולת, ליהודי ולשאינו יהודי. מספרים היו עליו כי אם נגנבו מבתו, משדותיו וממטעי הפרי שלו דברי אוכל, לא היה מרשה לבניו או למשרתיו לחפש אחרי הגנב, באמרו כי הגונב אוכל - משמעו שרעב הוא. יאכל נא, איפוא, וישבע. האוכל שלקח ניתנת לו במתנה.

שלושה בנים ושתי בנות היו לו לר' יצחק אייזיק מאיר.

הבנים: ישראל משה, שלום, מרדכי. **הבנות:** רבקה, מייטי.

כאביו כן הוא השיא את בנותיו אל מחוץ לכפר, ואילו את שלושת בניו הושיב בשאנדרוף והוריש להם את רכושם ואת נחלותיו הרבות.

מובן מאליה שאת בניו שלח ללמוד בשיבות הגדולות של הונגריה, או לישיבת חוסט המפורסמת, למרות "חסרונה" - היותה ישיבה "אשכנזית" באופיה. "סלחון" לה על כך.

בהיות ביתו של ר' אייזיק מאיר שוכן כבוד מול בית הכנסת, נעשה הוא - כאביו בעבר, מעין אפוטרופוס בלתי מוכתר של בית תפילה זה. הוא ושלושת בניו הקדישו הרבה מזמנם ומממונם כדי לשמור על כבודו וקדושתו של המקום. בני משפחתו שהו בו רבות עד כי ביתו ובית המדרש מולו נעשו לאחד. אפוטרופוסותם עליו מקובלת היתה על הכל. עם זאת נמנעו בני שלום תמיד מלקבל על עצמם תפקידי גבאות. טענו שזה הולם יותר את ה-יעקוביציים, הכוהנים, בעלי נטייה טבעית לשררה.

בשנת תרע"ג חנכו בני שאנדרוף את בניין ביהכ"נ החדש, כולו בנוי אבן וביטון, לאחר שקודמו נשרף. כמסופר כבר בפרק א' ובפרק י', היה זה בניין גדול ומרשים ביותר, עד כי לא היה דוגמתו - לחוזה, להדר ולתפארת, בכל מחוז חוסט כולו. למימון הוצאות בנייתו מכרו את המושבים למתפללים, מכירת עולמים.

לא היה זה אלא טבעי ומובן מאליה שר' יצחק אייזיק מאיר ירכוש ויקבל את המושב הראשון בכותל המזרחי, בצמוד לארון הקודש. בתמורה להון עתק. כן עשה גם זקן משפחת הכוהנים, ר' חיים יודא יעקובוביץ, "הכהן הגדול". אף הוא זכה למושב בכותל, צמוד לצד השני של ארון הקודש.

בניו ובנותיו של ר' יצחק אייזיק מאיר נשתדכו במשפחות מיוחסות של מחוז מארמאראש. לבנותיו שנישאו אל מחוץ לשאנדרוף ניתנו נדוניות מכובדות, כתמורה לוויתור על חלקיהן בירושת הנחלות של אביהן.

הבת הבכירה, רבקה, נישאה לר' זלמן לייב אילוביץ' מ-BIELO CERKOV - ("שווארץ טומאה") שע"י סולוטפינא, ואילו הבת הצעירה, מייטי, נישאה לר' יוסף אדלר הלוי מ-דיבעווע. שתי הבנות ניספו, יחד עם רוב בני משפחותיהן, בשואת יהודי הונגריה, באביב של שנת תש"ד.

זכה ר' יוסף אדלר, בעלה של מייטי, להישרד בחיים, אף לעלות ארצה ממבריה"מ, לאחר מלחמת ששת הימים, ולחיות בה בכבוד, עד אשר נקטפו חייו, בגיל 80, בתאונת דרכים קטלנית, בה נספתה גם פייגה - בתו היחידה מזיווגו השני.

ר' יוסף אדלר, בנו מרדכי ושני נכדים בעת ביקור בחיפה, תשכ"ז/1967

ביתו של ר' יצחק אייזיק מאיר היה חסידי ביסודו. מנהגי חסידות זידיטשוב היו מנהגיו, בתפילה ובאורח חיינו היומיומי. מקובל היה עליו לנסוע יחד עם בניו, ועל פי רוב גם עם אחיו הצעירים, ר' משה יעקב ור' שלום, ל"הקביל את פני רבו" בסיגט, ומאוחר יותר בספינקא. זאת עשה בעיקר בראש השנה או ביוה"כ, ותמיד בחג השבועות.

כידוע, חסידות זו לא הסתפקה בתפילות ובזמירות נאות. דגש הושם בה על לימוד תורה ועל השגת מדרגות בתורה. על כך הקפיד ר' יצחק אייזיק מאיר, ספרי קודש רבים מצויים היו בביתו, מרופטים מרוב שימוש בהם.

בהגיעו לגיל הזיקנה חלה האיש ושותק חלקית בגופו ונעשה מרותק לביתו. או אז שכר מלמד מיוחד לשלושת אהוביו, שני נכדים ובן אח אחד, ע"מ שילמדו תורה בביתו, כדי שישתעשע הוא עצמו בדברי תורה.*

אשתו של ר' יצחק אייזיק מאיר, מרת **רייזא** בת ר' ישראל משה הופמן מסיגט, זכרונה לברכה, נפטרה בשנת תרע"ט, כארבע עשרה שנה לפניו. מאז פטירתה חי בעלה כאלמן בבית צעיר בניו - מרדכי-מאט"י, פטור במידה רבה מהדאגה לניהול משקו הגדול, אשר חולק בינתיים כירושה לשלושת בניו. מכאן שהיה פנוי באותו זמן לשים עין על נכדיו הרבים, לעודדם בלימוד התורה ולהשתעשע עמם בכל שעה פנויה.

שמיני עצרת

והנה הגיע יום פטירתו בליל שמיני עצרת של שנת תרצ"ג. השמועה על פטירתו התפשטה חיש מהר ושמחת החג הופרעה. המתפללים באו בבוקר לתפילת חג כנופים, אורית אבל שלטה בכל. כולם דנו בשאלה איך להסדיר את ענין הקבורה בחג לדמות יקרה זו. אנשי החברה קדישא נהגו, כמובן, על פי הדין. הקבר נכרה ע"י נכרים, בהתנדבות, כי סירבו לקבל תמורה לעבודתם זו, והלווייה נקבעה להיערך בשמיני העצרת, בין הערביים, לפני כניסת חג שמחת תורה.

* פרטים על כך מסופרים בפרק י" בנושא: ר' אהרן בער.

היתה זו לווייה מיוחדת במינה. כל הקהילה הקדושה, בלבוש חג וחלקם אף בשטריימליך ובקאפטאנים, צעדו אחרי הארון, הורידוהו לקבר, ונתנו לערלים לכסותו בעפר.

בשובם מן הלווייה נכנסו כולם לבית הכנסת, לתפילת מעריב של שמחת תורה ולעריכת ההקפות. עם פתיחת החזן ב"ברכו" של חג, כמו נקטע האבל והתחיל החג, אשר מאותו יום ואילך נעשה ליום הילולא גדול אצל כל בני העיירה, בהנחייתו המיוחדת של בכור בניו - ר' ישראל משה שנהג בשמחת תורה להתבסס מעט, לשיר ולרקוד לאורך הרחוב הראשי, תוך שיתוף גדול וקטן. היתה זו שמחת מצווה של אמת.

שלושת בניו ושתי בנותיו של ר' יצחק אייזיק מאיר נכרתו בשואה. כנגד זה נתמול מזלם של חלק מבני בניו הצעירים שנותרו לפליטה והקימו משפחות לתפארת, נאמנים לדרכי אבותיהם מזה דורות.

"מצבות ר' יצחק אייזיק מאיר, אחיו-ר' משה יעקב והשוחר-ר' יודא אריה לייב נוימן".

ר' משה יעקב

הבן השני של ר' מרדכי, וכן גם ר' שלום צעיר בניו, דומים היו ביסודם לאחיהם הבכור שתואר למעלה, למדנים וחסידים, אנשי מעשה ואוהבי עבודה, בעלי רכוש ונכסים, וכן מטופלים במשפחות גדולות.

קצרה היריעה מלתאר בפרוטרוט את מהלך חייהם של אלה, הישגיהם ובעיותיהם. אסתפק בסיפור מעט מן הרב המצוי ברשותי עליהם.

ר' משה יעקב זכור לרבים מיוצאי שאנדרף בזכות טוב לבו המיוחד. נוהג היה לעבד במו ידיו את שדותיו הרבים, לחרוש באמצעות זוג שוורים שתמיד עמדו לרשותו ובהם קיים מצוות בדרך. בדרכו לשדה, ובמיוחד בשובו ממנו לפנות ערב, נוהג היה להזמין את כל הנקרים בדרכו,

לעלות על עגלתו עם מטעני התבואה או העצים שעל כתפיהם, להביאם לחצר ביתם, ואף לעזור להם בפירוק מטענם. כך נהג עם בני ברית ועם שאינם בני ברית. במעשה אצילי זה בלבד קנה לו אוהבים מרובים ונעשה לאיש מופת.

יש והשאל חנים את זוג שווריו, ואת כלי העבודה שלו, כגון מחרשה, משדדה וכד', לנזקקים להם בכפר, למשך יום או יומים, לצורך עיבוד שדותיהם. כמו"כ הקפיד להפריש מיבוליו לעניים, כדבר טבעי ומובן מאליו.

בן יחיד היה לו, בשם מרדכי-מאטי, אותו השיא ראשון לחיה דבורה, מאפשא, עמה הקים משפחה בשאנדרוף, וגר עמה בבנין אחד עם הוריו.¹

מלבדו היו לר' משה יעקב 5 בנות: ברכה, רבקה, הענדיל, בלימה ומייטה.²

ר' משה יעקב נפטר בגיל צעיר יחסית, בשנת תרצ"ב, הותר אחריו אלמנה מטופלת בבנות רווקות שהגיעו לפירקן, פרט לאחת, ברכה- הבכירה, שנישאה לבן השוחט ר' חיים דב ניימן. חיתון הבנות היוותה בעייה לא קטנה להאלמנה - מרת שרה, האשה החייכנית - החכמה והזריזה. למרות היות משפחה זו עתירה בנכסים, נקלעה למצוקה כלכלית ולקשיים, שקצר הנייר מלפרטן.

חיים לייב ושלום מאיורס, שנים מנכדיו של ר' משה יעקב, יחד עם נשותיהם, בארה"ב.

1. נספה במחנה "וולפסברג" בשלויה, ב-י"ט חשון תש"ה.

2. הבנות נספו בשואה, כולל ברכה - הבת הבכירה, בעלה וילדיה המרובים, חוץ מ-מייטי ששבה מהתופת, נישאה והביאה שני בנים לעולם, הגרים בישראל. מייטי עצמה נפטרה בגיל צעיר ונקברה בבית החיים בשאנדרוף. אולי האחרונה שנקברה שם. בנה של ברכה וחיים דוב, אברהם יצחק, בן ה-15, הצליח להתחבא ביער, יחד עם נער אחר משאנדרוף, יצחק פוקס, בן ה-17, משך 7 חדשים, ולהשתחרר באוקטובר 1944 על ידי הרוסים, לתמחון הערלים. בזאת חסכו מעצמם את הגיטו ואת אושוויץ, והיו ליהודים הראשונים ששוב לגור בשאנדרוף.

ר' שלום בן הזקונים

גורל דומה פקד את ר' שלום, הבן הצעיר של ר' מרדכי. שני בנים נפטרו לו בגיל הבחרות. לא עבר זמן רב ונפטרה גם פייגה, אשתו של ר' שלום והוא נשאר, לעת זקנתו, מטופל עם ילדים רבים, אשר עמדו לימיו של איש גדול זה. בשנותיו האחרונות עסוק היה בניהול נכסיו המרובים, תוך מילוי תפקידו ההתנדבותי כמוהל הישוב, כבעל קורא וכבעל תפילה נערץ.

בהיותו - בעל מרץ, עירני ומלא חיים, מכר הוא את שווריו המתנהלים לאיטם, והעדיף על פניהם סוסים ששימשו אותו בעבודותיו בשדה ולצרכי רכיבה שונים. מי שלא ראה את ר' שלום, בעל הזקן הארוך, המוהל והבעל תפילה, רוכב על סוסו בשובבות נעורים כבקי ורגיל, הרי שלא ראה דבר יפה מימיו.

המורים הצ'כיים נהגו לצלמו בעת רכיבה ולשלוח את התמונות לביתם בבוהמיה, כמראה קוריוזי מחיי היהודים ב- פ.ק.ר. POD - KARPATSKO RUS.

בפרק "בחבלי השואה" מתוארת הבאתו של ר' שלום, בן השבעים, במצב גוסס, לאושוויץ לתחנתו האחרונה, שם הומת יחד עם משפחתו העניפה ועם כל קהילתו שכה אהובה. כאילו לא די בכך, פקד אסון כבד את אחד מבניו, שלמה - בחור בן 28, שחזר חיים מן התופת הנוראה ונרצח בקיץ תשי"ה/1945, בחוצות בודפשט, על ידי חייל רוסי שיכור. נתמלאה, איפוא, סאת הצרות שפקדה משפחה נפלאה זו של איש מעשה מוכשר, מלא תורה, חן וחכמה. לסיום ייאמר כי לא נטש הקב"ה את אהוביו. בנים ובני בנים של משפחת "בני שלום" שרדו בחלקם מן השואה הנוראה, עלו ארצה והקימו משפחות לתפארת. גם בתפוצה האמריקאית מצאו רבים מהם עתיד והמשך.

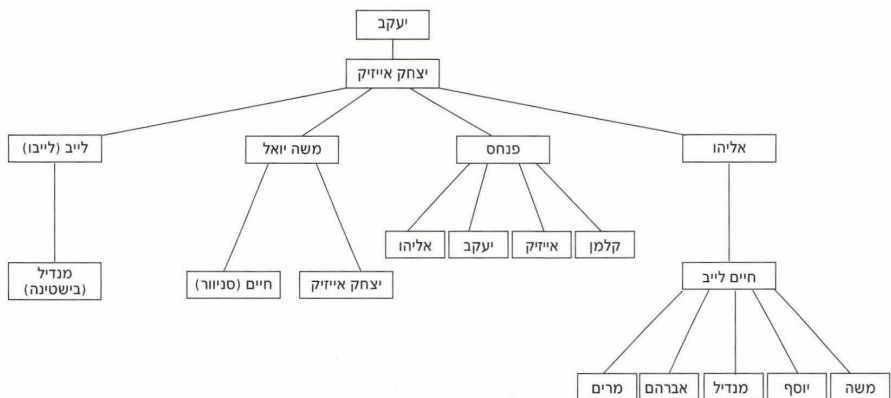
ר' משה יעקב ב"ר מרדכי, אח לר' יצחק אייזיק ולר' שלום בן הזקונים.

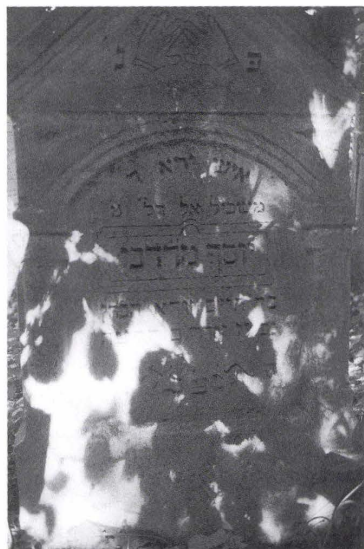
י"ד: משפחת הכהנים

עשר משפחות כהנים היו בשאנדרף, שם משפחתם "יעקובוביץ". כל העשר היו למעשה משפחה אחת של בנים, נכדים ונינים לאב אחד בשם "יעקב" - הנזכר במצבה אחת מהראשונות בבית הקברות של שאנדרף, משנת תרל"ג/1873 כאביו של יצחק אייזיק הראשוני. מוצאו של יעקב זה אינו ידוע לשרידי המשפחה, אך - מסתבר שבימיו, היינו במחצית המאה ה-19 בערך נקבעה למשפחה זו לפי שמו של אותו יעקב השם "יעקובוביץ", כלומר - "בני יעקב". משפחה זו מיוחדת היתה הן במראה החיצוני שלה, רובם אדומי שיער, והן באופי המיוחד שלה, היותם מסוגרים ביחס לשאר תושבי הכפר. בהמשך הימים נפרצה הסתגרות זו בתוצאת השתדכויות עם משפחות אחרות בשאנדרף וביושבים אחרים סביבה. עם זאת, בימי ערב השואה, מצוי היה עדיין במשפחה זו סימנים מייחודה הראשוני.

על פי המיפקדים שנערכו באוסטרו הונגריה בשנות 1830-1832 נחשב אבי המשפחה כאיש אמיד בעל מקנה רב ובעל נחלות שדה, עליהם שילם מסים רבים לשלטונות. חלק מבני בניו של אותו יעקב החזיקו עדיין בנחלות אלו, בימי ערב השואה. במיוחד החזיקו חלק מהם ביער גדול של עצי "בוק" שמצוי היה בדרומה של שאנדרף, סמוך ליישוב "טרבלה", המכונה עד היום בשם "יערו של חיים לייב". כפי שנראה מהדיאגרמה דלהלן, היה חיים לייב זה נינו של יעקב. זקני הישוב מימי ערב השואה עוד הכירוהו וסיפרו עליו טובות.

מהדיאגרמה דלהלן אנו למדים כי לאבי המשפחה "יעקב" הנזכר במצבה הנ"ל היה בן בשם "יצחק אייזיק" ולו היו לפחות ארבעה בנים, הלוא הם: אליהו, פנחס, משה יואל ולייב (לייבו). "יצחק אייזיק" ו-לייב שקראו לו "לייבו", והוא היה בעלה של אשה נפלאה בשם "שבע". מארבעה בנים אלה הסתעפה משפחה זו עד שפגעה בה הרעה במלחמת העולם השנייה.

החיים עמנו היום הספיקו עוד להכיר את פנחס הזקן, בנו של יצחק אייזיק בן יעקב. פנחס זה נפטר בשנות השלושים של המאה ה-20 ונחשב כבעל גיל מופלג שכוחו עדיין במתניו. יום יום, בקיץ ובחורף, נוהג היה לצאת ליער ולשדותיו, לעבוד בהם כל היום ולשוב לפנות ערב לביתו עם כלי העבודה על כתפיו. בהליכתו הנמרצת והתמירה הרשים את כל רואיו וכבן ענקים ששרד מדורות קודמים נחשב האיש.

לר' פנחס הזקן נולדו, כנאמר בדיאגרמה הנ"ל, ארבעה בנים: קלמן, אייזיק, יעקב ואליהו - ולהם צאצאים רבים, מהם יצוינו אחדים הידועים לכותב שורות אלו:

ל**בן קלמן** היו לפחות שני בנים ובת אחת: הבנים: ישראל יהודה ושמואל.

ישראל יהודה - למד בישיבות בסלובקיה, נתקבל כשוחרט וכחזן באחד הישובים של "אויברלנד" היינו בדרומה של סלובקיה, עלה בדרגת החשיבות בקהילתו וזכה להצלחה מרובה. אחת לשנה נהג לבקר את הוריו ואת שאר בני משפחתו העניפה בשאנדרף, ולעורר התפעלות והערצה סביבו. במיוחד הרשים את בני שאנדרף בקולו הנעים ובנוסח תפילתו היפה, כאשר נתכבד לעבור לפני התיבה. בן מוצלח זה אבד עם משפחתו בשואת יהודי סלובקיה.

הבן האחר - שמואל, הספיק עוד לשרת כחייל בצבא הציכי ועם פרוץ מלחמת העולם השנייה גויס לצבא ההונגרי. כיהודי - הועמד על ידס בעבודות פרך באוקראינה, ולמולו שרד, חזר מהחזית והתיישב בסודטים - בציכיה. משם היגר לארה"ב, והיום גר הוא בלוס אנג'לס, יחד עם רעייתו - חייצו, לבית ליבוביץ' מהישוב "טרסיף" שבקרפוטורוס.

שמואל זה כל עוד בריאותו הרשתה לו זאת, נהג לבקר רבות בישראל, לשהות בה מספר שבועות ולהתבסס ממנה. גדולה אהבתו לישראל ועושה הוא יחד עם אשתו למענה ככל שידם משגת.

לבן **אייזיק** היו שלושה בנים ושתי בנות.

הבנים: שמעון, ישראל ואברהם. הבנות: שרה ורחל.

שמעון ושרה ששרדו מהשואה הספיקו עוד לעלות לארץ ישראל ולחיות בה מעט. לבן יעקב נולדו חמשה ילדים: צבי הערש, וולף, אליהו, לאה ומרים. כולם אבדו בשואה. לבן אליהו - הצעיר מבני פנחס, היו ילדים קטנים ואלה אבדו בשואה יחד עם הוריהם, פרט לבן אחד שנתר בחיים, מתגורר בארה"ב וממשיך את שושלת אבותיו המצומקת.

לר' **חיים לייב** היו ארבעה בנים: יוסף מרדכי, משה, אברהם, מענדיל ושתי בנות בשם: מרים וגליקל. לא נותר איש מהם, אך ראויים הם שיאמרו לזכותם ולכבודם דברים, כי כל אחד מהם היה בבחינת אישיות מיוחדת כנראה מההמשך.

יוסף מרדכי - הוא היחידי מבניו של ר' חיים לייב שנפטר עוד בשאנדריף לפני השואה, בשנת תרצ"ה/1935, ממחלת שחפת, ומנוחתו כבוד בשאנדריף. יוסף זה נשא לאשה את רבקה ממשפחת רוזנברג המכובדת בקושניצה שעל יד דולחה בקרפטורוס.

יוסף הקים ופיתח משק חקלאי מוצלח בשאנדריף, וביסס לעצמו מעמד מכובד ביישוב כולו. בהיות יוסף איש נעים הליכות, מתון בדיבורו, פועל ועושה למען אחרים, נבחר הוא בסוף שנות העשרים להיות ה"שופט" (מעין "מוכתר") של הכפר כולו, דבר לא רגיל באותם ימים שיהודי יתמנה לתפקיד כה נכבד, בהסכמת כל תושבי הכפר,

יהודים וערלים. השלטונות הצ'כיים אישרו את הבחירה ואף העבירו יוסף, שופט הכפר

את משרד ה-זינדרמריה לביתו של יוסף, בית מידות גדול ששכן כבוד על גבעה נשאת במרכז הכפר. כמובן, שגאוות היהודים על המינוי הזה רבה היתה, וימי שלטונו נחשבו לימי הזהר של שאנדריף. מכאן שגדולה מאד היה צער הישוב כולו בהוודע מחלתו - בתוצאתה נפטר שלא בעיתו והשאיר את משפחתו המכובדת ואת כל הישוב כולו באבל גדול. שנים מילדיו שרדו מהשואה, הלוא הם הבן - זאב וולף שהיגר אחרי המלחמה מצ'כיה לארה"ב, שם נפטר לאחרונה. הבת - שיינדיל ומשפחתה נשארו תקועים בבריה"מ, וכאשר שעריה של זו נפתחו עלתה שיינדיל ארצה, התישבה בבאר שבע ורואה נחת מילדיה.

משה - הבן הבכיר של ר' חיים לייב, נחשב לכהן הגדול של הישוב וגדולה היתה ההערכה כלפיו, וזאת בשל דעתו השקולה, מתנותיו, נימוסיו וצורת דיבורו, בצד התנהגותו האצילית כלפי הסובבים אותו. לשרידים מהשואה זכור ומצטייר האיש כנוסע רבות על העגלה שלו, משוכה בידי זוג שוורים הצועדים לאיטם לאורך הכפר. ר' משה נהג להזמין את השבים מהשדות לעלות עם מטענם על העגלה שלו. תחביבו, ובמידה מסויימת גם אחת מהפרנסות שלו, לגדל עגלים ולתאם מהם צמדי שוורים למכירה או לשימוש עצמי.

ילדיו של ר' משה:

הבן אליהו שנשא לאשה את מייטי בת ר' שלום מאטייס למשפחת פוקס. כל משפחתו נכרתה בשואה. בנותיו של ר' משה: צינה - נערה אצילה ויפה שחלתה ונפטרה סמוך למועד שובה ממחנות הריכוז. שתי הבנות האחרות - פעסיל ובלימה - שבו מהמחנות פצועות בנפשן. עם

זאת שמרו על מסורת משפחתן המכובדת, על דתיותן, צניעותן וכבודן והקימו משפחות לתפארת בשאנדרף ובחוסט.
עם פתיחת שערי בריה"מ היגרו משם לארה"ב והשתקעו בלוס אנג'לס.

אברהם - הבן השלישי עבר משאנדרף לסלדובש, שם הקים את עסקו, יחד עם רעייתו הכבודה גולדה. בסלדובש התבלט אברהם כאיש מעשי ומוכשר, עמד בראש הקהילה כעסקן דואג לצרכיה. לכלואי גיטו סקרניצה זכור האיש כעומד בראש הוועד הדואג ופועל למען הכלואים, מקים מטבחים ציבוריים ומטפח קשרים עם השלטונות לטובת כולם. מבין ילדיו יצוינו שנים - הידועים לכותב שורות אלו:

צינה - הבת הבכירה ששרדה מהשוואה ומיד אחרי השחרור זכתה לסרטיפיקט שנשלח אליה מארץ ישראל על ידי הסבא, האב של האם גולדה. הוא אשר השיא אותה בתל אביב לבחור ממשפחת פלוק המכובדת, מאנשי ענף היהלומים, עמו חיתה באושר ובכבוד עד אשר נרצח על ידי שודדים נבזים.

מאז נותרה צינה באלמנותה, תוך הקדשת חייה לילדיה היתומים, עד אשר גדלו, נישאו והקימו משפחות לתפארת.

חיים לייב - הבן החכם והחמוד התגלגל במחנות ריכוז שונים. לכותב שורות אלו יצא לשהות עמו יחד במחנה הריכוז הנוראי "אבנזה" שבאוסטריה, לעמוד על סגולותיו האציליות ולהיות עד למותו בימים האחרונים של המלחמה. ההיכרות עמו היתה עוד מימי הלימודים ב"חדר" של שאנדרף, לשם שלחו אותו הוריו בגלל המלמדים המצויינים של הישוב. כבר אז התבלט הנער הצעיר בכשרונותיו ובחביבותו כלפי חבריו. במחנות הריכוז נשתמרה הידידות עמו, עזרנו זה לזה וקוינו יחד להישרד ולראות במפלת הרשעים. מה גדול היה צערי כאשר נודע על מותו של נער חכם זה, ממש בשעות האחרונות של המלחמה. היו אלה ימים ושעות בהם מתו המונים מרעב ומאפיסת כוחות ואיש לא שם לב עוד לנעשה מסביב, אך מותו של חיים לייב נגעה לכל אלה שהכירוהו במחנה ועמדו על סגולותיו המיוחדות.

מענדל - הבן הרביעי של חיים לייב התגורר תחילה בכפר דנילוף, אחר כך שב לשאנדרף - כפר מולדתו וביסס את עצמו בה עד כי נבחר לעמוד בראש הקהילה כ"גבאי" נצחי של בית הכנסת וכמנהיג מקובל על הבריות. עם פטירת אשתו - חיה, בתוצאת הסתבכות בלידה, נותר האיש כאלמן מטופל עם שלושה ילדים, להם הקדיש את כל חייו. לכותב שורות אלו יצא לשהות יחד עמו במחנה הריכוז "יוולפסברג" בשלזיה, ולראות כיצד איש זה, גברתן בעבר, התדרדר בבריאותו, נחלש ושקע בייאוש. באחת הנסיגות לכיוון מערב בשלזיה, ניגש אלי ונפרד ממני באומרו שהחליט להתייצב במיסדר חולים, כאשר ברור היה לו ולאחרים שפירוש הדבר - מוות בטוח. ואמנם לא שב האיש עוד אלינו, בהרי שלזיה אבד עם החולים האחרים. שלושת ילדיו שרדו, הלוא הם בנו - חיים לייב, שעם קום מדינת ישראל עלה ארצה והשתלב בענף היהלומים של קרובי משפחתו בתל אביב. בנותיו של ר' מענדל - צינה ודובריש נתקעו בקרפטרורוס ושם עלה בידן להקים משפחות לתפארת. עם פתיחת שערי בריה"מ עלו ארצה והתבססו בה, לשמחת משפחתן בארץ ולשמחת כל מיודעיהן משכבר הימים. במיוחד ראוייה צינה, הבת הבכירה, לשבחים, בשל העובדה שכבר בגיל 10, עם פטירת האם, הפכה היא להיות אם הבית - מטפלת באביה האלמן ובשני הזאטוטים ומעוררת הערכה מכל צד.

עם שובה ממחנות הריכוז נישאה לבחור הגון ועברה לגור עמו ביישוב סניוור שבפיסגת הרי הקרפטים, שם הביאה ילדים רבים לעולם. כאשר בעלה נפטר בגיל צעיר נותרה היא כאלמנה מטופלת עם זאטוטים רבים, אותם גידלה יפה במאמצים שלא יתוארו, תוך הקפדה על חינוך יהודי, שמירת שבת וכשרות בתנאים קשים ביותר, תחת שלטון הקומוניסטים. עם פתיחת שערי בריה"מ עלתה ארצה כשהיא מרוצה מהתנאים הקשים - לתוכם נקלעה בישראל, ללא ידיעת השפה ובגיל שמעל שבעים. אינה מתלוננת.

מרים - הבת היחידה של חיים לייב, נישאה ל-שבתי ממשפחת פוקס, נתאלמנה ממנו בגיל צעיר וגידלה לבד את חמשת ילדיה:

פרידי - נישאה ועברה לגור לעיירה דיבעווע. לאה - נישאה למרדכי ממשפחת פוקס (אח המחבר) בשאנדריף. אלתר - נשא את בת דודתו שיינדיל מקישניצה. שלום - שירת בצבא הציכ, גויס לצבא ההונגרי, נפל בשבי הרוסי, נפל כנראה בקרב "דוקלה" בעת שירותו ב"צבא סובודה".

בערל - הצעיר, נספה עם כל האחרים במחנות הריכוז. האם - מרים מפורסמת היתה כאשה חכמה, בעלת לשון חדה, שידעה לנתח מצבים מסובכים ולהגיע למסקנות ברורות. עם פלישת הגרמנים להונגריה ועם כליאת יהודי קרפטורוס בגיטאות ראתה אסון ממשמש ובא והזהירה מפניו, אך, בגלל גילה הגבוה ומצב בריאותה הרופף לא יכלה עוד לעשות למען שינוי המצב. משפחתה הושמדה כולה, פרט לשלושה נכדים - לדיה של פרידי מדיבעווע: משה, שבתי ולאה.

לסיום רשימה זו ייאמר עוד דבר לגבי ר' **יצחק אייזיק** בן ר' משה יואל. ר' יצחק אייזיק זה, יהודי תלמיד חכם בעל עקרונות מטבעו, לחם במלחמת העולם הראשונה כחייל בצבא אוסטרו-הונגריה, נפצע ונרפא, התחתן עם אשה ממשפחת שפר ב-וולווע, והקים בשאנדריף משפחה יפה. בפרק י' של ספר זה מסופר על עמדתו התקיפה נגד נסיון הסחיטה בפרשת קבלת רב לשאנדריף, זאת מתוך התחשבות במשפחת הרב שכטר מבישטינה, והדגשת המצב הקשה בו שרויים בחורי ישראל במלחמה זו, בלשונו "דמם נשפך כמים" דבר המחייב לדעתו לעזור חנים לכל מי שניתן לשחררו מהתופת המלחמתי של אותם ימים. כמו כן נזכר ר' יצחק אייזיק בפרק י"א בהקשר עם שני הנערים שברחו לארץ ישראל, ואשר אחד מהם - דוד - היה בנו. ר' יצחק אייזיק דיבר בצער על בריחת בנו. עם זאת גילה הבנה למניעיו, תוך הבעת תקווה להצלחתו בדרך שברח בה.

מילדיו המפורטים בדיאגרמה של משפחת ר' יצחק אייזיק שבו מהשואה חמשה: מענדיל, דוד, משה יואל, שרה ואסתר - הנערה היפה שנפטרה לצער כולם מיד אחרי שובה מהמחנות. מענדיל נפטר בארה"ב, דוד השתחרר מהצבא הבריטי והשתקע באנגליה, משה יואל ואחותו שרה תקעו יתד בארץ ישראל ומהווים המשך לאותה משפחה נפלאה של ר' יצחק אייזיק משה יואליס, היהודי היקר בעל העקרונות.

לסיום דפי משפחה אלה מבקש כותב שורות אלו לומר דברים אחדים על הוריו ר' שלום בן ר' יצחק אייזיק מאיר פוקס משאנדריף, ושל מרים אשתו לבית רוטנר מרעמיט, ועל בניהם ובנותיהם, אחיו ואחיותיו.

משפחת המחבר במיפגש שמחה. תשמ"ה/1985

באירוע משפחתי, בפתח תקוה, תשנ"ט/1999.
בתמונה: דבוסה, יוכבד שושנה ורוזה פוקס, בחברת המחבר ורעייתו.

י"ד. בני ר' שלום ומרים מילות הערכה לקירים

האב - ר' שלום

במסכת ברכות עמוד ג'ד' נאמר:

"בחצות לילה אקום להודות לך" (תהלים קי"ט 62) - כינור היה תלוי למעלה ממטתו של דוד כנגד חלונו, וכיון שהגיע חצות לילה - היתה מנשבת רוח צפונית ומנפנפת בו והיה מנגן מאליו. מיד היה דוד עומד ועוסק בתורה עד שעלה עמוד השחר...

"תפלה לדוד... שמרה נפשי כי חסיד אני" (תהלים פ"ו) - כך אמר דוד לפני הקב"ה: רבונו של עולם! לא חסיד אני? שכל מלכי מזרח ומערב ישנים עד שלוש שעות, ואני "חצות לילה אקום להודות לך" (תהלים קי"ט).

בחשבי על אבי מורי ז"ל, עומדת דמותו נגד עיני כשהוא עומד ליד מנורת הנפט המאירה את הבית, בשעות הקטנות של הבוקר, ומעיין בחומשו "חק לישראל", קורא בו, חוזר ומשנן פסוקים מתוכו. או אולי קורא בספר התהלים או בספר הזוהר, בשקט בשקט, כדי לא לעורר את שאר בני הבית משנתם. כך - עד שהגיעה השעה ארבע ושלשים - בה נהג להעיר את בניו, למען יקומו וילכו ל- "חדר" ללימודי ההשכמה שנמשכו מ-שעה 5 עד שעה 7 בבוקר.

במקביל הסיק את התנור בחורף, יצא לחצר - לטפל בבעלי החיים של משק הבית, לתת מספוא לבקר וגרעיני תבואה לבעלי הכנף ולהכין את הפרה לחליבה. בסיימו את אלה מיהר לבית המדרש שממול ביתנו, להיות בין עשרת הראשונים - ללימוד ולתפילה.

מכאן ואילך סדר היום קבוע וחוזר על עצמו: תפילה בניחותא - עם סיום לימוד כלשהו, וחזרה הביתה לעיסוקים השוטפים לפרנסת המשפחה ולסידורים אחרים במשק הבית ובשדות.

כתשיעי במשפחה לא ידעתי, כמוכן, את אשר התרחש בבית הורי בגילם הצעיר, פרט לדברים אשר שמעתי מאחי ואחיותי הבוגרים. מהם למדתי לדעת שבית הורי - בשנותיהם הצעירות אחרי חתונתם, בתחילת המאה ה-20, אולי בשנת תרס"ד 1904, היה מלא אושר, רווחה ושמחה. חנות כפרית מצויה סיפקה להורים פרנסה בשפע, השדות הרבים שהועברו בירושה להם מאת הסבא, ר' יצחק אייזיק מאיר, השלימו את החסר. תינוקות שנולדו בזה אחר זה הביאו אור ושמחה לבית. הכל היה שפיר עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

בהיות אבי עדיין צעיר לימים נדרש הוא להתגייס למלחמת הקיסר באויביו. הנסיונות להימלט מצרה צרורה זו לא עלתה תמיד יפה, ויש שהיתה מסתיימת בבית סוהר. עם סיום המלחמה נרגעו הרוחות, ועם בואם של הצ'כים התחילה תקופת שגשוג בכלכלה ואופטימיות לגבי העתיד מהבחינה הפוליטית. בינתיים גדלה המשפחה ועמה הצרכים.

בשנות 30 - 1929 בא המשבר הכלכלי העולמי ועמו הקשיים בבית. החנות לא סיפקה עוד את הפרנסה הנדרשת, ואף השדות - כאילו הקטינו את יבולם. במשך כל שנות השלושים שלט המחסור בכל, עד כי התשלום של "שכר המלומדות" עבור שלושת הבנים שנולדו אחרונים, היווה בעייה של ממש.

זאת עד שגדלו הילדים, הבנים והבנות, יצאו לעולם הגדול, הבנים - ללימודיהם בשיבות הרחוקות, הבנות - ללימודי מקצועות ולעבודות שונות, ועזרו להורים להתגבר על קשייהם הכלכליים. יציין במיוחד הבן - ישראל משה, אשר בצד לימודיו המצטיינים בשיבות, מצא דרך להרויח יפה במסחר, ולשלוח הביתה להוריו עזרה כספית של ממש. מאוחר יותר נהגו כך גם שאר הבנים והבנות, עד כי המצב הכלכלי בבית השתפר לבלי הכר. זאת עד שבאה מלחה"ע השנייה וזו בלבלה את הכל והביאה להרס ולאבדן.

בית הורי, בדומה לשאר בני סבי ז"ל, התנהל ברוח חסידית מובהקת, קשורים לאדמורי סיגט בתחילה, ולבית אדמורי ספינקא, מאוחר יותר. כך גם לבושם החסידי, כולל שטריימליך בשבתות. מנהגיהם בתפילה ובכל אורח חייהם תאמו את הנהוג והמקובל בחצרות אדמוריהם, כדבר מובן מאליו. מעניין לציין שהסבא ר' יצחק אייזיק מאיר, למרות השתייכותו לעולם החסידות, העדיף לשלוח את בניו ללמוד בישיבה ה"אשכנזית" של בעל ה"ערוגת הבושם" בחוסט. נראה כי רמתה הגבוהה של ישיבה זו היא שגרמה לכך.

עם זאת יש לומר שהורי, כמו גם כל בני המשפחה של "בני שלום" לא ביזו חלילה את אלה שאינם נוהגים בדרך חסידית, או שאינם בני תורה. בכולם נהגו כבוד, העריכו את יתרונותיהם כבני "עמך" שאי אפשר בלעדיהם, כאילו עליהם העולם עומד.

האם - מרת מרים

"אמר ר' יוחנן: הבאר היתה מעלה להם מיני דשאים, מיני זרעונים, מיני אילנות. תדע לך שהוא כן, שכיון שמתה מרים ופסקה הבאר מהם, היו אומרים: "לא מקום זרע ותאנה וגפן" (שהש"ר ה'). כך היתה הבאר שהיתה עם ישראל במדבר דומה: לסלע מלוא כברה, מפכפכת ועולה כמפי הפך הזה... סובבת בכל מחנה ישראל ומשקה את כל הישימון והיא נעשית נחלים גדולים... והולכים לים הגדול ומביאים משם כל חמדת העולם". (תוס', סוכה ג').

אין כמו מדרש זה ותוספות אלו לבטא ולתאר את אישיותה של אם נפלאה זו, אשה חכמה מאין כמותה, עמה מתיעצים קרובים ורחוקים, לה נשמעים כאל מרים הנביאה.

כיתומה משני הוריה נישאה בגיל צעיר, ומאז ועד ליום מותה עמדה על משמר ילדיה וצאצאיה, למען ישכילו בתורה ובלימודים כלליים מחד, ולמען ילמדו מקצועות ויוכלו לעמוד ברשות עצמם, מאידך.

ביסודה ובאופיה מחנכת היתה, כל דבריה בחיי היומיום וכל מעשיה מכוונים היו לבנות את האישיות של השומע, להדריכו בספקותיו ובהתלבטויותיו. בשבתות אחה"צ נהגה להקריא בפני בנותיה ושכנותיה מתוך ה"צאינה וראינה" את הנאמר שם בענייני פרשת השבוע ולהוסיף הערות מחנכות משלה. כך נהגה גם בימי "בין המצרים" בהקראת ענייני חורבן בית המקדש וכל הקשור לזה. אך, גם לבניה היה לה מה לומר, למשל שינון ותרגום מלים מ"לשון קודש" לאידיש בדרך של חרוזים. מהם זכור לי קטע קטן אשר בגלל אופיו הפולקלוריסטי אביאו כאן:

לחם איז ברויט	א טויב איז א יונה	מרה איז גאל
ברויט איז לחם	יונה איז א טויב	גאל איז מרה
טראכט איז רחם	מצנפת איז א הויב	א קיה איז פרה
רחם איז טראכט	א הויב איז מצנפת	פרה איז א קיה
שמונה איז אכט	שטאל איז א רפת	שבת האבן מיר אללע
אכט איז שמונה	רפת איז א שטאל	מנוחה אונד ריע

בדרך זו היתה מלמדת ומשעשעת את בניה ובנותיה בשבתות אחה"צ ונוטעת בהם חיבה ואהבה למלה העברית, לשבת קודש ולכל דבר שבקדושה.

נוהג היה בידה לשתף את ילדיה כבר בגיל צעיר מאד, בחיפוש אחרי פתרון לבעיותיה הגדולות. הצעירים ששותפו בכך הפכו פתאום לגדולים ולחשובים בעיני עצמם, נעשו רציניים ונותנים כתף לאם יקרה זו, ברצותם להקל מעולה הכבד.

כמלכה התהלכה בבית, כאשר בנותיה הגדולות פוטרות אותה מכל אותן עבודות בית הקשורות בבישול, באפייה ובנקיון. יתרה מזאת - גם הטיפול בזאטוטים הממלאים את הבית עובר כמו מעצמו לבנות הגדולות, ורק הפיקוח נותר בידה.

היריעה תקצר מלספר ממעשיה ומחכמתה. קרובים, שארי בשר וסתם אנשים, היו באים ממרחקים לספר על התלבטויותיהם בעניינים שונים ולתנות צרותיהם בפניה. זו הקשיבה ארוכות, מעירה דבר פה ושם, ומביאה את המתייעצת עצמה לכלל החלטה נכונה. בגיטו סקרניצה, בתנאים הקשים מאד בה נתונים היו בני משפחתה, התהלכה בין כולם כנר בחושך, חיפשה ומצאה פתרונות דחוקים לכל הבעיות הרבות שצצו סביבה, כאילו זאת חובתה לתת מענה ופתרון לאחרים גם בשעה קשה זו.

מה גדול היה צערה על היתפסות שני בניה הצעירים ממחבואם ביער והבאתם לגיטו. היא הרי היתה זאת שעודדה את בניה אלה לברוח ליער, כדי שלא יפגעו בהם עצמם, ולמען יוכלו בתנאים כלשהם להיות לעזר לאחרים. בהתפסותם התנפצה תקוותה זו. עם מותה האכזרי אבדה משענת גדולה למשפחתה. אף על פי כן המשיכה דמותה של אם נפלאה זו להאיר את דרכם של בניה ובנותיה שיצאו חיים מהתופת הנוראה.

בני ההורים

ההורים נישאו, כאמור, בתחילת המאה העשרים והקימו קן משפחה בשאנדרף, במרכז הכפר ממול לביהכ"נ, צמוד לביתו ולחצרו של הסבא ר' יצחק אייזיק מאיר.

אחד עשר ילדים נולדו להם, והם:-

מרדכי, פעסיל, רבקה, פערל, ישראל משה, מייטי, רייזי, שרה,

אברהם, חיים צבי, אליהו.

האחרון - אליהו, או כפי שקראוהו "אליקה" נפטר בגיל 6, במגיפה שפגעה בילדים בשנת תרצ"ז/1937. היה זה אסון גדול במשפחה. אולם לאחר מעשה יש לומר שבכך נמנע ממנו האסון של אושוויץ, וזכה לפחות לקבר ישראל.

השאר, עשרה במספר, יחד עם ההורים, נקלעו לשואה ורובם נכחדו בה. יהיה זה, איפוא, מן הראוי לספר לצאצאי השרידים מעט משבחים, למען ידעו מה אבד להם.

מרדכי - הבכור, גוייס בשנת 1941 לחטיבות העבודה היהודיות בצבא ההונגרי, שולח לחזית באוקראינה, משם לא חזר עוד. הותיר בביתו את אשתו - לאה ושלושה ילדים שהומתו אף הם, יחד עם כל קהילת שאנדרף, באביב תש"ד.

כבכור המשפחה זכה מרדכי לכבוד וליחס מיוחדים מצד ההורים ומצד אחיו ואחיותיו הצעירים יותר. בהיותו בחור יפה תואר, בוגר ישיבות שונות, בעל קול ערב, ובעל חוש מסחרי - בו עשה שימוש כבר בגיל צעיר, רבו הצעות השידוכין לו, מבוקש היה עד למאד. אולם, נישואיו היו ביסודם סיפור אהבה טיפוסי. נערה יפה, לאה, בת לשכנים של משפחה מכובדת, התאהבה בו, והיא שזכתה בו. הוריה העניקו לבתם - נדוניה גדולה, והשידוך יצא לפועל. גם הורי החתן תרמו את חלקם ונתנו לבנם את העצים הדרושים לבניית ביתם החדש. עצים אלה מסוג "דמב", נלקחו מתוך היער המשפחתי של "בני שלום" - יער ה-"בוקובינקה", שמצוי היה בקצה שאנדרף, בדרך ל"טרבלה".

מרדכי מצידו, גילה נדיבות לב והסכים שאחותו פעסיל, הצעירה ממנו, תנשא מעט לפניו, אף כי הדבר לא היה מקובל באותם ימים "לתת את הצעירה לפני הבכיר". משפחת החתן של פעסיל ביקשה נישואין מוקדמים מסיבות שלהם, ומרדכי נענה להם.

בשנת תש"ג/1943, כאשר מכתבים פסקו להגיע ממרדכי, נתעוררו חששות כבדים לגורלו. כפי שהתברר מאוחר יותר נספה הוא באותה עת באוקראינה, מרעב וממחלות, תוך כדי שירותו את ההונגרים.

ראשי שלטונו של עם זה נהגו בנבזות יתירה כאשר תכננו במסתרים את השמדתם של אזרחיה היהודיים בדרך של העבדתם בעבודות פרך בחזיתותיהם באוקראינה, תוך מתן הוראה לקציניהם לדאוג לכך שהיהודים המגוייסים "לא ישובו חיים" הביתה. כך המיתו עשרות אלפי צעירים יהודיים, בהם - ראשי משפחה, אבות לילדים, שגויסו כבר בשנת 40/41 לחטיבות העבודה שלהם. זאת עשו מיזמתם הם, הרבה לפני פלישת הגרמנים לארצם. פרטים על כך ניתן למצוא בשפע בחוברותיהם של המעטים אשר נותרו בחיים, וכתבו על כך רבות.* מרדכי היה אחד מקרבנותיהם.

* במיוחד כדאי וראוי לקרוא על כל חוברת "פלוגות עבודה בכפייה" מאת ד"ר יעקב פריש.

האח - מרדכי (מאטי) בן בכור לר' שלום. נספה באוקרינה תש"ד 1944 ואשתו לאה, נספתה יחד עם 3 ילדיה באושוויץ.

פעסיל הנפלאה

השניה במספר, ואשר - כאמור, נישאה ראשונה, היתה ללא ספק האהובה ביותר במשפחה ובכפר כולו. קצרה היריעה מלספר את כל מעלותיה ושבחיה של אחות נפלאה זו.

מאז ימי ילדותה, לא כל שכן מגיל נעוריה המוקדמים, נעשתה פעסיל מעין אם מטפלת לאחיה ואחיותיה הקטנים שמלאו את הבית. מטבע הדברים, קשה היה לאם, אחרי לידותיה המרובות והתכופות, לטפל לבד בפעוטיה הרבים, וזקוקה היתה ליד עוזרת. במיוחד - לאור העובדה שהאם היתה צריכה גם לסייע לבעלה בחנות, במשק החצר, בשדות ובכל דבר הקשור לפרנסה. ואילו הפעוטים דורשים את שלהם.

כאן דרך כוכבה של פעסיל, בעצמה עוד תינוקת. היא נרתמה לעול הבית ושיחררה את אמה מטרדות הרבה. היא שרחצה את הפעוטים, האכילה אותם, השכיבם, הלבישם, ומה לא. יד היתה לה לפעסיל גם בבישול ובאפיית הלחם והחלות. היא חלבה את הפרה, האכילה והשקתה אותה ובזאת שיחררה את אבא לעסקיו ולתפילותיו. אם נכנס ערל לחנות או לבית וביקש מצרך כלשהו או כוסיית יי"ש לשתיה, הרי שפעסיל ידעה גם זאת לעשות. בקיצור, הכל עשתה, ובכוסר שיפוט של מבוגר פעלה בכל השטחים, ושימשה כח עוזר להוריה - עמוסי העבודה.

בעת נישואיה להבחור שמואל פוקס, בתחילת שנות השלושים, עברו ההורים משבר כלכלי חמור, בתוצאתו - קשה היה להם לעמוד בהתחייבויותיהם כלפי משפחת החתן בענייני הנדוניה שסוכם עליה, ואשר נדחתה בחלקה לימים שלאחרי החתונה. כאשר נתקשו ההורים בסילוקה גם אחרי החתונה, הודיעה פעסיל לבעלה הטרי על סירובה לקחת דבר מההורים. הבטח הבטיחה לבעלה שהיא במאמציה המיוחדים תרויח שארית נדוניה זו ותסלקה... לבעלה בכוחות עצמה.

בהיות הפרנסה מצויה בשפע יחסי בבית בעלה הטרי, פעסיל לא התקשתה לעמוד בהבטחתה וסילקה את נדונייתה במקום הוריה. המעניין בדבר זה היה שאחיותיו של החתן, זעוף הפנים, אשר ידעו מקיומה של בעייה זו, עמדו לימין פעסיל גיסתן, מרוב אהבתם אליה, ועזרו לה בהשלמת הנדוניה לבעלה, אחיהן.

כמסופר כבר בפרק ה' פעלה פעסיל נגד ההליכה לגיטו, השיגה מקום מחבואים אצל ערל ביער לבני ביתה וגם למשפחת הוריה. אולם הדבר לא עלה יפה, בגלל כפי פעוטיה במחבוא, דבר שהעמיד את הערל הטוב הזה בסכנה. בתוצאה מכך התבטל הכל.

ארבעה ילדים נולדו לה לפעסיל, עמה הובאו לאושוויץ, שם נרצחו כולם ב-כ"ו באייר תש"ד, יום השמדת גיטו סקרניצה, יחד עם קהילת שאנדריץ כולה, כולל הורי פעסיל, שכה דאגה להם כל ימי חייה.

האחות - פעסיל וארבעת ילדיה. נספו באושוויץ.
אחות חכמה זו ניסתה בכל כוחה למנוע כניסה לגיטו
לא עלה הדבר בידה.

רבקה העמלה

השלישית במספר. דומה לפעסיל באופיה ובנאמנותה לכל ענייני המשפחה, אך, גם שונה ממנה במקצת. פחות - אם בית, ויותר עצמאות נעורים במעשיה. בגיל צעיר רכשה לעצמה את מקצוע התפירה, בו עשתה חיל וכסף רב. יומם וליל ישבה ליד מכונת התפירה והרויחה בלהט את הפרוטות שהוריה, בעקבות המשבר של ראשית שנות השלושים, כה היו זקוקים להן, כאשר החנות של ההורים נהרסה.

באותם ימי משבר כלכלי, דומה היה שגם השדות המעיטו את יבולם, או שהפיות הרבים של הקטנים אוכלים יותר, והבית ריק תמיד. או אז הראתה רבקה את כוחה במקצוע התפירה. מה לא תפרה ? חולצות לערלים, כותונות ליהודים, שמלות לנשים ולנערות ואף שמלות חופה לכלות. תוך זמן קצר רכשה לעצמה שם של תופרת מקצועית מעולה, מבוקשת מאד. מאושרת הייתה ביכולתה לעזור להורים בפרנסת ביתם.

כחמש שנים נמשך מצב זה עד בוא המלחמה - בה הספיקה עוד להנשא ולהביא תינוק יחיד לעולם. עם פלישת הגרמנים להונגריה באביב תש"ד עלה אף עליה ועל תינוקה היחיד הכורת, וזכר לא נשאר ממנה.

פערל הנשמה הטובה

נשמה טובה ירדה לעולם ופערל שמה. כשתי אחיותיה הבכירות יותר, התגייסה תמיד למען צרכיהם של אחרים, שום דבר לא לעצמה. כאשר הדודה "מחלה" מדיבעווע, אחות האם, התלוונה שאין היא מסתדרת עם משק ביתה ועם הטיפול בילדיה, התנדבה פערל לעבור אליה לתקופת זמן מסויים ולעזור לה בניהול הבית. צאצאי הדודה, פעסי וזישא הירושלמיים, ששרדו מהשוואה, זוכרים לה חסד זה עד היום הזה.

ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה, כאשר המשבר הכלכלי שפקד את בית ההורים סירב לחלוף, והחובות בבנקים גדלו ולחצו מאד, חיסלו ההורים את משק העזר שלהם. באה פערל והציעה שילקח כסף מהנדוניה השמורה לה, ואשר אותה צברה מעבודה ומחסכון של פרוטות במשך שנים מספר, לחידוש מלאים בבית והפעלה מחודשת של משק העזר. הצעתה זו של פערל עוררה "ויכוחים" קשים בין ההורים שסירבו לנגוע בכסף הנדוניה, לבין פערל שעמדה בתוקף על קבלת הצעתה. במיוחד התנגדה לכך האם, בגלל חששותיה שהדבר ימנע את נישואיה הקרובים של פערל, שכבר דובר בהם. אך, כל הסירובים נידחו, פערל עמדה על שלה וכסף הנדוניה שלה נלקח ומשק העזר חודש, שגשג ופרח. הברכה שרתה בכל פרוטה שהושקעה בו, נראה היה שאפילו הפרות נותנות יותר חלב. על כל פנים, כסף הנדוניה עשה את שלו, האוירה בבית השתנתה לטובה ופערל מאושרת היתה עד למאד. הפרות שפעו חלב והמליטו כל שנה עגלים משובחים, החצר והרפת שפעו חיים וכולם שיבחו את פערל שבזכות כסף הנדוניה שלה קרה כל זאת.

אירוע זה התרחש ערב מלחמה השנייה וענייני הנישואים נדחו בין כה וכה. אולם, זה לא מנע מהאם לומר, לחזור ולשנן, שאם יזמן שידוך טוב לפערל, הרי שהפרה והעגלים שנתספו בינתיים, בבחינת ריבית, של פערל הם. תמורתם תצטרף לנדוניה שבידיה, למען תזכה בחתן ראוי והגון, כפי שפערל ראויה לו.

ההתרחשויות הנוראיות באביב תש"ד בלבלו את הכל. הורי פערל ורוב אחיה ואחיותיה נכרתו, אך, פערל עצמה זכתה להיוותר בחיים, להינשא לתלמיד חכם ר' פנחס הויזר מבסרמין שבהונגריה, ולהביא שני ילדים לעולם, הלוא הם - הבן משה דוד שלום, והבת מרים, ילדים יקרים ואהובים מאד. כאשר הבן חלה ונפטר בגיל 41 גדול היה שברה של פערל ואת נחמתה מצאה בתינוקת שהותיר, הגדלה אצל אמה האלמנה ב-ויליאמסבורג, כנערה צנועה וחסודה, כפי ש-פערל ובעלה פנחס ראויים לה.

עם הימים נפטר פנחס וגם פערל שבקה חיים לכל חי. נותרה, איפוא, רק "מרים" - הבת של פערל ופנחס, אשר יחד עם בעלה - אברהם צווייג, הביאו ששה ילדים לעולם, שלושה בנים ושלוש בנות, ילדים טובים ונחמדים, הממשיכים את השלשלת - שלא תינתק לעולם.

פערל וגיסתה מרים אשת המחבר, ניו יורק
תשכ"ד/1963

פנחס ופערל הויזר ושני ילדיהם. ניו יורק תשכ"ה.

ישראל משה - הבן היקר

בפרקים שונים של חוברת זו * סופר על עלם חמד זה. אך, מן הראוי שיוקדש לו פרק מיוחד במסכת תולדותיהם של בני שלום ומרים. כנאמר כבר, נחשב ישראל משה (בבית קראו לו - משה, בלבד), ככתר המשפחה. כבר בגיל ילדותו נתגלו מעלותיו, תחילה בכשרון הציור והמשך בכל מלאכת אמנות שהיא. בידיו העדינות ידע לתקן מעצמו כל מכשיר שנקלע לידו, החל מתיקוני שעונים וכלה במנעולים מסובכים.

כל זאת בצד היותו תלמיד מבריק ומצטיין ב"חדר", בישיבות ובבית הספר הצ'כי. בכל מקום בלט בכישוריו הבלתי רגילים ובאופיו האנושי המיוחד. תמיד חיפש ומצא דרך - בה יוכל לעזור לזולת.

כאשר הסבא ר' יצחק אייזיק מאיר חלה ושותק חלקית, לא היה זה אלא טבעי שהנער משה יעמוד לימינו לשרתו ולהקל ממחלתו. הוא שרחץ את סבא, האכילו, עזר לו להניח תפילין והשתעשע עמו בדברי תורה. אין פלא, איפוא, שבצוואתו השאיר סבא את תפיליו לנכדו זה.

כמו"כ שכן סבא מלמד מיוחד למשה, ולעוד שני נערים ממשפחת הסבא, על מנת שילמדו תורה בביתו ובנוכחותו. בפרק י' מסופר כיצד הפך בעקבות זאת ביתו של סבא למעין "ישיבה" שאליה נמשכו כל אלה שנפשם חשקה בתורה, ואשר בה שימש משה כוכב ראשי שכולם מתפעלים ממנו ומחפשים את קירבתו. ואילו משה עצמו שומר על צניעותו וענותנותו, חבר הוא לכולם.

בהגיעו לגיל 14-15 נשלח משה ל"אויבערלאנד" - לישיבות המפורסמות באזור פרסבורג שבסלובקיה. שוהה הוא "זמן" אחד בישיבה אחת וזמן שני בישיבה אחרת, הכל כדי להכיר ולהתנסות בשיטות לימוד שונות. בשלב מסוים נתקע הוא בישיבת "פילקובו" בהנהגת הרב יונגרייז. שם דורך כוכבו במיוחד והוא נעשה יד ימינו של ראש הישיבה.

באותו זמן משמש בנו של הרב, ר' חיים יונגרייז, דיין ומרא דאתרא, בעיר החשובה "מורבסקה אוסטרבה" (מעהריש אוסטרבה) שבמורביה. בחפז הדיין אחרי מורה ומחנך לשני בניו שהגיעו למצוות, לא היה זה אלא טבעי שמשה ייבחר לתפקיד נכבד זה. השנה היא שנת תרצ"ו/1936 ומשה עובר למעהריש אוסטרבה.

כבר בעת לימודיו בישיבות סלובקיה, כנער צעיר עדיין, לא שכח משה את הוריו ואת המצוקה הכלכלית אליה נקלעו. במקביל ללימודיו עסק משה במסחר, הרוויח כסף ושלח לבית הוריו. עם מעברו למעהריש אוסטרבה הרחיב את עיסוקו המסחרי והגביר את עזרתו להוריו. משה לא שקט עד אשר הוציא את אחד מאחיו, בן ה-12, מביתו ולקח אותו עמו לאותה עיר בעלת קהילה עשירה ומפותחת, וצירף אותו אל בני הדיין כתלמיד מן השורה.¹ בזאת הקל משה על הוריו, חסך להם שכר מלומדות והוצאות קיום אחרות. כמסופר בפרק ב', גוייס משה לחטיבות העבודה ההונגריות. שירת שם 4 שנים ונרצח בעת הנסיגה מהמכרה "בור" - BOR שביוגוסלביה. הי"ד.

1. כותב שורות אלו הוא האח שנקלח לעיר זו - בה נהנה משנת לימודים נפלאה ומהתנסות מעניינת ביותר מחיים בעיר גדולה מלאת חיים ותוססים.

מייטי השובבה

נערה יפה, חכמה ועדינה, התהלכה בבית. תמיד עליזה, מלאת הומור ורוח של שובבות בקרבה. אולם בתנאים הקשים מסביב, במיוחד עם בוא המלחמה על כל מוראותיה, חלפה השובבות ובמקומה באה הרצינות והרצון לתרום את חלקה היא למען המשפחה כולה. ואמנם התעלתה מייטי על עצמה. עוד בשנת 1938 הסכימה לבקשת ההורים ועברה לעיר פרשוב שבסלובקיה, על מנת לנהל שם את משק ביתו של אליהו פריד, בתמורה לאיזו הבטחה מעורפלת ביחס לעתידה האישי. עם התפוררות צ'כוסלובקיה ובריתת אליהו פריד לחו"ל, מצאה מייטי את עצמה זנוחה ושבבה הביתה חסרת כל.

זמן קצר לאחר מכן נסעה לבודפשט ונרתמה בעול העבודה, הרויחה כסף ושלחה להוריה וכן תמכה באחיה ואחיותיה שבאו אף הם לבודפשט, ללימודים ולחיפושים אחרים. תעסוקות כלשהם, למען קיום עצמם בעיר גדולה זו, מלאת פליטים יהודים נצרכים.

לא היה זה אלא מקרה שבעת פלישת הגרמנים להונגריה נמצאה מייטי בשאנדורף, ונפל בגורלה להיות בגיטו סקרניצה, יחד עם הוריה ושאר בני המשפחה הרבים. בתנאים הקשים של הגיטו עשתה מייטי מאמצים גדולים למען יצירת קשר אל אחיותיה - פערל ורייז, שנשארו בבודפשט. חשוב חשבה מייטי שיש בכך אחיותיה אלו כדי להציל את המשפחה מאבדון. מכתביה שנשלחו מהגיטו לא הגיעו ליעדם ומאמציה של מייטי עלו בתוהו. בהיותה צעירה ובריאה נשלחה במיון של אושוויץ לעבודות פרך. קרוב לשנה החזיקה מעמד, אולם בעת הצעדות הקשות של אביב תש"ה, סמוך לגמר המלחמה, כשלה ונורתה בשולי הדרך, כרבות אחרות. לא זכתה לראות במפלת הרשעים, אף כי ראויה מאד היתה לזאת.

האחות - מייטי. נספתה בגיל 24, בצעדת המוות, באביב תש"ה-1945.

חיים הערש - הנער הנועז

נולד כשנה אחת אחרי מות האדמו"ר - "עצי חיים" רבה של סיגט, ונקרא על שמו. גדל כילד יפה ושברירי ובגיל הנעורים נעשה לגבר אמיץ ונועז. כאשר דובר על ההוראה להיכנס לגיטו, חיים הערש הודיע נמרצות, שהוא מרצונו לא ייכנס לשם. ואמנם העדיף את ההתחבאות ביער, יחד עם אחיו, כותב שורות אלו.

כמסופר בפרק ה'. שהינו 4 ימים בלבד ביער עד שנתפסנו והושלכנו לגיטו בסקרניצה. ביום חיסול הגיטו מצא חיים הערש, יחד עם חבר נעורים אחר, מחבוא - בו הסתתרו כל היום, ועם בוא הערב ברחו שני אמיצים אלה ליער - בו שהו כחדשיים ימים. כאשר נדמה היה להם שהסכנה חלפה, התייצבו בפני הזינדרמריה בחוסט. לרוע מזלם העבירו אותם עדיין לאושוויץ ומשם לבוכנוולד. בתום המלחמה, בהיותו במצב בריאותי קשה, העבירוהו האמריקאים לסנטוריום - בו חזר לאיתנו ומשם שב לבודפשט, אל שרידי המשפחה שנתלקטו לשם. מבדפשט יצא עם ראשוני העולים, בקיץ תש"ה/1945, באמצעות ה"בריה" לאיטליה, בדרך לא"י. מכתביו משם למשפחתו מלאים דברי התלהבות מהאידיאה הציונית ומחיייו היפים בתוך תנועת "בני עקיבא" במחנה "סנטה מריה" שבדרום איטליה. קוה קיווה לעלייה מהירה ולהתחלת חיים חדשים בארץ ישראל.

כשנה אחת שהה שם, חלה, נפטר ונקבר בעיר בארי הסמוכה, ולאחר ישראל לא זכה להגיע. הוי, מה עצוב לחשוב על עלם חמד זה שהיה כה קרוב למטרתו, למד בחריצות והכין עצמו להיות חלוץ - עובר לפני משפחתו לארץ, נוגע בה כמעט, אך אינו מגיע לארץ ואינו דורך עליה. חבריו מבני עקיבא הקימו מצבה על קברו, ואחדים מבני המשפחה פקדו את קברו, זה מספר פעמים, והתיחדו עם נשמת עלם חמד זה. יהא זכרו ברוך.

מצבת קברו של חיים הערש ב-בארי, איטליה. נפטר בדרכו לא"י.

בני קהילת שאנדרין

ערב חיסולה באביב תש"ד/4491

משפחה	שם	גיל	שם האב
1	פוקס	44	יודא הערש
2	פוקס	42	משה
3	פוקס	7	אהרן דב
4	פוקס	4	אהרן דב
5	פוקס	5	אהרן דב
6	פוקס	2	אהרן דב
7	פוקס	67	חיים בער
8	פוקס	50	רוטנר
9	פוקס	20	אייזיק
11	פוקס	26	הערשעל
12	גוטסמן	43	דער פאללאק
13	גוטסמן	40	טייכמן
14	גוטסמן	7	יצחק
15	גוטסמן	5	יצחק
16	אינגבר	32	קופל
17	אינגבר	32	זישא לייב
18	אינגבר	4	פייבל
19	אינגבר	2	פייבל
20	אינגבר	18	קופל
21	יעקובביץ	48	חיים לייב
22	יעקובביץ	?	מענדל
23	יעקובביץ	17	מענדל
24	יעקובביץ	15	מענדל
25	יעקובביץ	60	משה יואל
26	יעקובביץ	58	מ-וולובע
27	יעקובביץ	40	אייזיק
28	יעקובביץ	38	אייזיק
29	יעקובביץ	30	אייזיק
30	יעקובביץ	23	אייזיק

אייזיק	21	אסתר	יעקוביץ	31
אייזיק	18	משה יואל	יעקוביץ	32
אייזיק	16	שרה	יעקוביץ	33
חיימוביץ	35	מרים	פוקס	34
געצל לייב	14	לאה	פוקס	35
געצל לייב	12	שבתי	פוקס	36
געצל לייב	10	רחל	פוקס	37
געצל לייב	5	שמחה	פוקס	38
הופמן	35	שלה	קופולוביץ	39
הופמן	7	פרנץ	קופולוביץ	40
הופמן	2	מיקלוש	קופולוביץ	41
אברום יצחק	40	מענדל	פרידמן	42
קופל	33	לאה	פרידמן	43
מענדל	8	שבתי	פרידמן	44
מענדל	7	ישראל	פרידמן	45
מענדל	5	קופל	פרידמן	46
מענדל	4	וולף	פרידמן	47
מענדל	2	אברהם	פרידמן	48
אברום יצחק	38	ליפא	פרידמן	49
ברקוביץ	33	שרה	פרידמן	49
ליפא	10	פייגה	פרידמן	50
ליפא	8	הערש	פרידמן	51
ליפא	7	שבתי	פרידמן	52
ליפא	5	רחל	פרידמן	53
ליפא	1	מייטה	פרידמן	54
אייזנברג	65	רבקה	פרידמן	55
	40	פנחס	אייצקוביץ	56
מוטקה-ס	38	ברנה	אייצקוביץ	5
פנחס	8	משה	אייצקוביץ	58
פנחס	6	שבתי	אייצקוביץ	59
פנחס	4	ביילה	אייצקוביץ	60
אייזיק מאיר	65	ישראל משה	פוקס	61
יצחק	60	שרה פרי	פוקס	62
ישראל משה	30	לאה	פוקס	63

ישראל משה	29	שלום	פוקס	64
ישראל משה	26	רייזי	פוקס	65
ישראל משה	23	מרים	פוקס	66
ישראל משה	22	רחל	פוקס	67
ישראל משה	20	ברכה	פוקס	68
	59	שמואל	קופולוביץ	69
פוקס	55	לאה	קופולוביץ	70
שמואל	34	משה	קופולוביץ	71
שמואל	30	בערל	קופולוביץ	72
שמואל	25	שרה אסתר	קופולוביץ	73
	50	פייביש	פוקס	74
	47	חיה	פוקס	75
פייביש	23	פייגי	פוקס	76
פייביש	21	מרים	פוקס	77
פייביש	17	לייזר	פוקס	78
פייביש	14	אייזיק	פוקס	79
פייביש	16	פערל	פוקס	80
פייביש	15	רחל	פוקס	81
פייביש	10	מלכה	פוקס	82
חיים	50	יעקב	פוקס	83
	48	העניה	פוקס	84
יעקב	22	אברם שלמה	פוקס	85
יעקב	19	משה	פוקס	86
יעקב	16	רבקה	פוקס	87
יעקב	12	איציק	פוקס	88
אריה לייב	45	חיים בער	ניימן	89
משה יעקב	40	ברכה	ניימן	90
חיים בער	17	אברום יצחק	ניימן	91
חיים בער	12	לייב	ניימן	92
חיים בער	10	ציריל	ניימן	93
חיים בער	7	רבקה	ניימן	94
חיים בער	5	מרים	ניימן	95
מושקו	40	בערל	פוקס	96
	35	בלימה	פוקס	97
בערל (הסנדלר)	12	שלום	פוקס	98

פוקס	99	פרידה	9	בערל
פוקס	100	שרה	7	בערל
פוקס	101	פייגה	3	בערל
פוקס	102	משה	2	בערל
פוקס	103	מרדכי	50	משה יעקב
פוקס	104	חיה דבורה	45	מאירוביץ
פוקס	105	חיים לייב	22	מרדכי
פוקס	106	שלום	20	מרדכי
פוקס	107	מרים	17	מרדכי
פוקס	108	ביילה	14	מרדכי
פוקס	109	פייגה	12	מרדכי
פוקס	110	רבקה	8	מרדכי
פוקס	111	זלחה	6	מרדכי
פוקס	112	פריידה	4	מרדכי
פוקס	113	יהודית	2	מרדכי
פוקס	114	מייטי	1	מרדכי
פרידמן	115	לייזר (הנפח)	38	אליהו (הנפח)
פרידמן	116	איידיה	38	מיכל
פרידמן	117	פנחס	6	לייזר
פרידמן	118	מיכל	3	לייזר
פוקס	119	חנה	65	בעלה - מיכל
פוקס	120	שלמה	35	מיכל
פוקס	121	בערל	25	מיכל
יעקובוביץ	122	רבקה	43	(קישניצה)
יעקובוביץ	123	וולף	17	יוסף מרדכי
יעקובוביץ	124	שיינדל	14	יוסף מרדכי
יעקובוביץ	125	צינה	8	יוסף מרדכי
פוקס	126	רבקה	45	שמואל משה
פוקס	127	מרדכי	20	
פוקס	128	גולדה	15	
מוטוביץ	129	אברהם	45	
מוטוביץ	130	רחל	40	שמואל משה
מוטוביץ	131	שמואל משה	14	אברהם
מוטוביץ	132	שרה	8	אברהם

	70	שרה חנה	פוקס	133
שלמה	33	חיים	פוקס	134
שלמה	30	פנחס	פוקס	135
שלמה	42	מיכאל	פוקס	136
	40	מחלה	פוקס	137
מיכאל	8	רבקה	פוקס	138
מיכאל	7	שלמה	פוקס	139
מיכאל	5	הערש	פוקס	140
מיכאל	3	העלין	פוקס	141
מיכאל	1	שרה	פוקס	142
מרהערש	56	לייב	פוקס	143
	45	מלכה	פוקס	144
לייב	22	פריידה	פוקס	145
לייב	21	פייגה	פוקס	146
לייב	10	רבקה	פוקס	146
לייב	26	חיים בער	פוקס	147
וולף	66	משה	פוקס	148
	55	שרה	פוקס	149
משה	22	וולף	פוקס	150
משה	20	שלמה	פוקס	151
משה	17	רבקה	פוקס	152
	15	מיכל	פוקס	153
משה וולף	44	דוד	פוקס	154
	40	יולן	פוקס	155
דוד	8	מיכל	פוקס	156
דוד	7	רבקה	פוקס	157
פנחס	60	אייזיק	יעקובביץ	158
דוד אליה	50	רבקה	יעקובביץ	159
אייזיק	25	ישראל	יעקובביץ	160
אייזיק	23	שרה	יעקובביץ	161
אייזיק	21	חנה	יעקובביץ	162
אייזיק	18	רחל	יעקובביץ	163
אייזיק	20	אברהם	יעקובביץ	164

מאט'קיס	44	מענדל	פוקס	165
	40	פעסל	פוקס	166
מענדל	12	מאט'י	פוקס	167
מענדל	10	רבקה	פוקס	168
מענדל	8	עזרא	פוקס	169
מענדל	4	אסתר	פוקס	170
מענדל	2	לייב	פוקס	171
מענדל	1	ויזלה	פוקס	17
חיים	37	דוד	פוקס	173
משה	32	רבקה	פוקס	174
דוד	10	שמואל	פוקס	175
דוד	8	דבורה	פוקס	176
דוד	2	ריכל	פוקס	177
חיים	57	משה	פוקס	178
	58	מלכה	פוקס	179
משה	21	ביילה	פוקס	180
משה	20	שלימה	פוקס	181
משה	23	אברום שלמה	פוקס	182
משה	17	שלום	פוקס	183
משה	10	מאט'י	פוקס	184
פנחס	24	אליהו	יעקובביץ	185
	34	רוזה	יעקובביץ	186
אליהו	12	גיטל	יעקובביץ	187
אליהו	8	חיה	יעקובביץ	188
אליהו	6	מרים	יעקובביץ	189
אליהו	4	מענדל	יעקובביץ	190
אליהו	15	בערל	יעקובביץ	191
פנחס	60	קלמן	יעקובביץ	192
	56	רבקה	יעקובביץ	193
	26	שמואל	יעקובביץ	194
	14	מרים	יעקובביץ	195
שלמה	44	שלום	פוקס	196
חיים משה	44	רבקה	פוקס	197
שלום	17	שלמה	פוקס	198
שלום	15	מיכאל	פוקס	199

שלוש	14	ביילה	פוקס	200
שלוש	12	לאה	פוקס	201
שלוש	9	יהודה	פוקס	202
עזרא	42	עקב	פוקס	203
37	37	חיה	פוקס	204
יעקב	14	מאטיי	פוקס	205
יעקב	13	בערל	פוקס	205
יעקב	13	ביילה	פוקס	206
יעקב	8	וולף	פוקס	207
	6	פעפי	פוקס	208
	30	אלטר (ינוש)	ליבוביץ	209
חיים משה	28	שרה	ליבוביץ	210
אלתר	21	פאווה	ליבוביץ	211
מלכה	30	איגנץ	פוקס	212
הרשקוביץ	27	אידה	פוקס	213
איגנץ	3	חיים	פוקס	214
אשת אליה	50	רגינה (פערל)	קופולוביץ	215
אליה	16	אברהם	קופולוביץ	216
אליה	23	חיים איציק	קופולוביץ	217
אליה	19	אלטי	קופולוביץ	218
שלוש	36	שמואל	פוקס	219
שלוש	3	פעסל	פוקס	220
שלוש		רחל	פוקס	221
שלוש	20	שלימה	פוקס	222
שמואל	10	אייזיק מאיר	פוקס	223
שמואל	8	שרה	פוקס	224
שמואל	5	משה	פוקס	225
שמואל	3	שלימה	פוקס	226
משה	28	יצחק	פוקס	227
שרה	29	רבקה	פוקס	228
(הנפח)	60	אליהו	פרידמן	229
	55	אסתר	פרידמן	230
אליה	21	חיה	פרידמן	231
אליה	19	טויבה	פרידמן	232

אליה	17	רחל לאה	פרידמן	233
אליה	14	לייב	פרידמן	234
שמואל איציק	45	שלום	פוקס	235
שמואל איציק	28	רבקה	פוקס	236
שמואל איציק	26	חיים	פוקס	237
שמואל איציק	22	בתיה	פוקס	238
שמואל איציק	41	שלמה	פוקס	239
שוורץ-בס	40	פרומיט	פוקס	240
שלמה	16	רחל לאה	פוקס	241
שלמה	13	שמואל	פוקס	242
שלמה	12	ברנה	פוקס	243
שלמה	8	פייגה	פוקס	244
שלמה	3	רבקה	פוקס	245
חיים הערש	66	שבתי	פוקס	246
סעפעלד	60	מינדל	פוקס	247
שבתי	28	רחל	פוקס	248
שבתי	21	פעסל	פוקס	249
שבתי	19	חיים הערש	פוקס	250
הרשקוביץ	60	גולדה	פוקס	251
עזרא	16	משה	פוקס	252
עזרא	13	לאה	פוקס	253
עזרא	10	פעפי	פוקס	254
חיים הערש	49	לייב	פוקס	255
לייב	47	שרה	פוקס	256
לייב	23	בנימין	פוקס	257
לייב	21	אלתר	פוקס	258
לייב	19	משה יוסף	פוקס	259
לייב	17	דינה	פוקס	260
לייבו	33	זעלייג	פוקס	261
שלום	31	רבקה	פוקס	262
זעליג	2	משה	פוקס	263
איציק	14	אשר	פוקס	264
משה	74	לייבו	פוקס	265

שטרן	60	אסתר	ניימן	266
אריה לייב	28	מרים	ניימן	267
אריה לייב	27	אברהם יצחק	ניימן	268
אריה לייב	25	משה יעקב	ניימן	269
מענדל	30	אפרים	הופמן	270
אייזיק	40	פרידי	הופמן	271
שלום	36	מרדכי	פוקס	272
שבתי	43	לאה	פוקס	273
מרדכי	8	שבתי	פוקס	274
מרדכי	5	רייזי	פוקס	275
מרדכי	3	חיים לייב	פוקס	276
חיים לייב	52	שמחה	פוקס	277
חיים בער-ס	47	רחל	פוקס	278
שמחה	22	ישראל הערש	פוקס	279
שמחה	18	יצחק	פוקס	280
אייזיק מאיר	46	מרדכי	פוקס	281
0 ציג	40	פיגה	פוקס	282
מרדכי	21	רייזי	פוקס	283
מרדכי	20	יוכבד	פוקס	284
מרדכי	17	מרים	פוקס	285
מרדכי	14	דבורה	פוקס	286
מרדכי	12	רבקה	פוקס	287
מרדכי	10	פרידי	פוקס	288
מרדכי	8	רחל	פוקס	289
מרדכי	6	אייזיק מאיר	פוקס	290
מרדכי	2	מלכה	פוקס	291
אייזיק מאיר	60	שלום	פוקס	292
שלום רוטנר	57	מרים	פוקס	293
שלום	25	פערל	פוקס	294
שלום	24	ישראל משה	פוקס	295
שלום	23	מייטי	פוקס	296
שלום	2	רייזי	פוקס	297
שלום	20	שרה	פוקס	298
שלום	19	אברהם	פוקס	299
שלום	16	חיים צבי	פוקס	300

שבתי	33	אלתר	פוקס	301
פרידמן	27	שיינדל	פוקס	302
אלתר	(0-1)	(נולד ברכבת לאושוויץ)	תינוק	303
חיים לייב	60	מרים	פוקס	304
שבתי	27	שלום	פוקס	305
שבתי	23	בערל	פוקס	306
וולף	40	פוקס שמחה	פוקס	307
איגלה	40	איטה	פוקס	308
שמחה	1	לייב	פוקס	309
שמחה	17	לאה	פוקס	310
שמחה	14	שלימה	פוקס	311
שמחה	12	שמואל	פוקס	312
שמחה	2	וולף	פוקס	313
שמחה	2	פעפי	פוקס	314
שמחה	1	משה	פוקס	315
פנחס	53	יעקב	יעקובוביץ	316
הורינטש	50	דובריש	יעקובוביץ	317
יעקב	24	הערש	יעקובוביץ	318
יעקב	22	וולף	יעקובוביץ	319
יעקב	20	אליהו	יעקובוביץ	320
יעקב	15	לאה	יעקובוביץ	321
חיים לייב	56	משה	יעקובוביץ	322
משה	22	צינה	יעקובוביץ	323
משה	20	פעסל	יעקובוביץ	324
משה	18	בלימה	יעקובוביץ	325
משה	45	אליהו	יעקובוביץ	326
שלום	3	מייטי	יעקובוביץ	327
אליהו	7	יוסף מרדכי	יעקובוביץ	328
אליהו	5	בעריל	יעקובוביץ	329
אליהו	3	חיים הערש	יעקובוביץ	330
אליהו	1	איציק	יעקובוביץ	331
משה	31	מרדכי	פוקס	332
פרקש	25	לאה	פוקס	333
מרדכי	2	וולף	פוקס	334
וולף לייב	61	רבקה	פוקס	335

חיים	43	שלמה	פוקס	336
	40	רייזל	פוקס	337
שלמה	17	רבקה	פוקס	338
שלמה	13	ברכה	פוקס	339
שלמה	10	יעקב	פוקס	340
שלמה	8	חיים	פוקס	341
שלמה	4	איציק	פוקס	342
שלמה	2	לאה	פוקס	343
סיקרניצה	40	מאיר	קופולוביץ	344
ישראל	38	טויבה	קופולוביץ	345
מאיר	9	משה	קופולוביץ	346
מאיר	7	חיים	קופולוביץ	347
מאיר	4	שמעון	קופולוביץ	348
חיים לייב	60	איציק הערש	פוקס	349
	48	שרה	פוקס	350
איציק הערש	19	דינה	פוקס	351
איציק הערש	17	משה	פוקס	352
איציק הערש	2	חנה	פוקס	353
מרדכי	70	שלום	פוקס	354
שלום	27	הענייה	פוקס	355
שלום	30	משה	פוקס	356
שלום	26	שלמה	פוקס	357
שלום	28	ברכה	פוקס	358
שלום	32	גיטל	פוקס	359
מרדכי	24	אייזיק (נכד)	פוקס	360
מרדכי	20	זעליג (נכד)	פוקס	361
סנדלר	61	הערשעלע	פוקס	362
	60	סימי לאה	פוקס	363
	53	זישא לייב	פוקס	371
זישא לייב	19	משה	פוקס	372
זישא לייב	19	בעריל	פוקס	373
זישא לייב	14	שלמה	פוקס	374
זישא לייב	9	הערש	פוקס	375

חיים בערס	75	לייב	פוקס	376
לייב	28	ליבע	פוקס	377
משה	24	שרה חנה	פוקס	378
שרה חנה	21	משה	פוקס	379
שרה חנה	18	זלטה	פוקס	380
דוד אליה	33	לייב	פוקס	381
כץ דורה	31	דבורה	פוקס	382
לייב	4	הרידליה	פוקס	383
לייב	3	דוד	פוקס	384
לייב	1	איציק	פוקס	385
יעקוביץ		מרים	פוקס	386
אלמנה	65	איידה	פוקס	387
איידה	30	לייזר	פוקס	388
ליבוביץ	35	העש לייב	פרקש	389
איידה	23	בלימה	פרקש	390
הערש לייב	11	שבתי	פרקש	391
הערש לייב	9	פרידה	פרקש	392
הערש לייב	6	פייגה	פרקש	393
לייבקע	48	ישראל	פוקס	394
רעמיט	43	פייגי	פוקס	395
ישראל	22	דבורה	פוקס	396
ישראל	20	יעקב	פוקס	397
ישראל	19	שלום	פוקס	398
ישראל	13	משה	פוקס	399
ישראל	7	לייב	פוקס	400
אריה לייב	40	שבח	ניימן	401
ישראל משה	41	רבקה	ניימן	402
שבח	14	ברכה	ניימן	403
שבח	11	רייזי	ניימן	404
שבח	10	אייזיק מאיר	ניימן	405
שבח	8	לאהאה	ניימן	406
שבח	5	לייב	ניימן	407
שבח	3	רחל	ניימן	408
שבח	2	סינה	ניימן	409

יצחק	65	משה	פוקס	410
וילטינה	54	סימי לאה	פוקס	411
משה	35	יוסל	פוקס	412
משה	32	שבתי	פוקס	413
משה	26	שרה	פוקס	414
משה	25	יפיגה	פוקס	415
משה	24	דבורה	פוקס	416
משה	22	ברכה	פוקס	417
משה	20	יצחק	פוקס	418
משה	5	אימרה	פוקס	419
סעלישט	34	יוסף	מוטיוביץ	420
אריה לייב	37	מינדל	מוטיוביץ	421
יודא הערש	40	חיים משה	פוקס	422
רוטנר מ-דילף	38	שרה	פוקס	423
חיים משה	15	שלום	פוקס	424
חיים משה	11	פישל	פוקס	425
חיים משה	10	מענדל	פוקס	426
חיים משה	8	רודולף	פוקס	427
חיים משה	6	אליהו	פוקס	428
משה	34	דוד לייב	פוקס	429
	32	ינטה	פוקס	430
דוד לייב	3	מיכאל	פוקס	431
דוד לייב	1	שרה	פוקס	432
מ-גניטש	37		פליקוביץ	433
ישראל משה	37	מיטה	פליקוביץ	434
דוד	7	רייזי	פליקוביץ	435
דוד	5	חיה	פליקוביץ	436
דוד	1	מרדכי	פליקוביץ	437
יזיק	38	שמעון	יעקובוביץ	438
שלמה	37	לאה	יעקובוביץ	439
שמעון	7	ביילה	יעקובוביץ	440
שמעון	4	איידל	יעקובוביץ	441

יודא הערש	49	אברהם	פוקס	442
לייב	46	אסתר	פוקס	443
אברהם	23	משה	פוקס	444
אברהם	20	מענדעל	פוקס	445
אברהם	19	זלאטה	פוקס	446
אברהם	17	חיים בער	פוקס	447
אברהם	15	דוד	פוקס	448
אברהם	12	זליג	פוקס	449
אברהם	10	פייגה	פוקס	450
אברהם	7	מרים	פוקס	451
אברהם	5	לינה	פוקס	452
אברהם	3	רודולף	פוקס	453

נעילת שער

בפתיחה שלפני ההקדמה לספר זה
צויין שמדובר בעדות שכתיבתה נתמשכה
על פני תקופה ארוכה מלווה ספקות על
התועלת בפרסומה.

עם ההחלטה להדפיסה
כתב היד הוגש לפני חדשים מספר
ל"יד ושם" תוך ציפייה לחוות דעת עליו.
זו נשתתחה ואף נשתכחה.

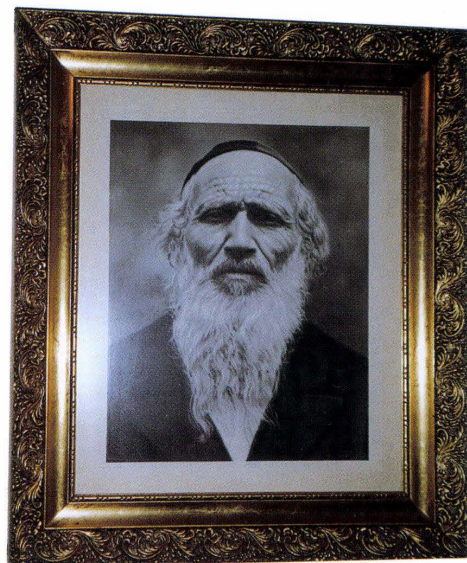
והנה, השבוע בהתקרב מועד הנעילה לספר
ומסירתו לדפוס, נתקבל אישורו ממוסד חשוב זה,
אישור בעל חשיבות ערכית.

עתה, אור ליום ששי, י' בטבת תשס"א,
יום הקדיש הכללי, ננעל הספר ואין עוד.

איני יודע במה זכיתי יותר מהאחרים
להשרד, אם לא כדי להעיד ולהנציח קהילה
קטנה וחשובה שכמו מאות דוגמתה נכרתה,
ואשר בגלל זעירותה עלולה היתה
להישכח כליל.

תהא עדות זו מצבת קודש לה.

ואסיים בברכת הודיה להקב"ה גדל העצה ורב העלילה
על שזיכני לכתוב ולסיים עדות זו, ברוך שהחיינו.

ר' שלום בן ר' יצחק אייזיק מאיר (אב המהבר).

האחות - פעסיל וארבעת ילדיה, חכמתה ופעולתה נגד ההליכה לגיטו, לא הועילו.

האחות - שרה ובעלה - איציק לייזר ווייס, ובני משפחתם.
נתקעו בבריה"מ והגיעו בסוף לארה"ב.

האחות רייזי ובעלה - ברוך פריד ובניהם, בחברת שלום פוקס (בן המחבר), במיפגש
משפחתי בברוקלין. תש"ן/1990.

בני המשפחה על סיפון האניה "ציון". תשכ"ה/1965.

אברהם ומרים צווייג בערב חתונתם, ברוקלין.

מרים כנערה עולה בבית דודתה לאה שטיין
בירושלים, תש"ז/1947.

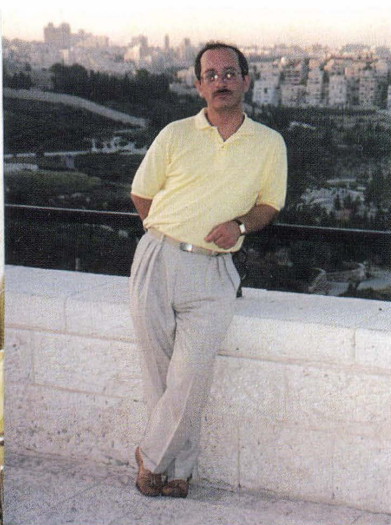
בחתונת ציפי בת ר' משה ומרים פוקס, לאחר עלייתם מבריה"מ. קריית אתא תשמ"ח/1988.

בחתונת שלום ומיכל, בית וגן, ירושלים, תשמ"ה/1985.

רגע של אושר. המחבר, רעייתו, הבת אפרת ובעלה רוני טלר. תשנ"ב/1991.

האחיינים מרדכי, שלום ובלה ווייס מבקרים בירושלים.

בחתונת מוטי ובלה שטסל. ירושלים תשנ"ד/1994.

פטה מורגנה. ההליקופטר מימין, הערלים משמאל על רקע נופה של שאנדרוף. תשנ"ד/1994.

בחגיגת ה-בר מצוה של עידר, הנכד, רעננה תשנ"ז/1997.

מצבת ר' אליהו בשאנדרוף מאבות משפחת הכהנים.

מצבת - שבע בשאנדרוף אשה נפלאה, טובת לב וצדקת.

המחבר, בגיל העשרים, מנהל מוסד "רונה" בבודפשט.
הבית לנערים ולנערות, פליטי מחנות הריכוז.
תש"ה/1945.

בגיל שתים עשרה עזב המחבר את בית הוריו ואת כפר מולדתו בקרפטורוס, עבר למורביה לעיר "אוסטרבה" – בה למד וספג רשמי עיר גדולה, שונה כל כך מהכפרים והעיירות שהשאיר מאחוריו. משם לישיבות בסלובקיה ובהונגריה, בהן השלים דעת והשכלה. עם סיפוח קרפטורוס להונגריה השתקע בבודפשט הבירה – בה עוצבה אישיותו והשקפת עולמו הציונית.

לא היה זה אלא מקרה שבעת פלישת הגרמנים להונגריה שהה המחבר בשליחות תנועת בני עקיבא במזרחה של קרפטורוס, שם נסגרו עליו שערים, אלה החזירוהו לבית הוריו בכפר מולדתו – שאנדריק.

היה זה כרמזו לו ממרומים להיות עם הוריו ועם שאר בני המשפחה בשבועות האחרונים לחייהם, ללוותם בדרכם האחרונה, להיות עד רושם לחורבן ולהתרחשויות הנוראיות עד לסיום המלחמה ולכל מה שבא אחריה.

חינוך והדרכה היוו עיקר תוכן חייו של המחבר מאז שובו ממחנות הריכוז, משך עשרים ושבע שנים. בהביאו את חניכיו לארץ ובמסרו אותם למוסדות עליית הנוער, פנה להמשך הלימודים בירושלים וכאן קפצה עליו רוגזה של מלחמת השחרור ומצור ירושלים. המשכה – בית ספר לקצינים ושרות קבע, חזרה ללימודים אקדמאיים, חינוך והדרכה ב-"מקוה ישראל" ושליחויות חינוך לחו"ל. פרק זה נסתיים בשנים עשרה שנות עבודה, כמורה וכמחנך, ב-"בית בירם" – של בית הספר הריאלי בחיפה.

ערב היציאה לפנסיה פנה המחבר לעסקים והפתיע בהישגיו בעולם שונה זה. התברר כי נסיונו הרב בחינוך ובהדרכה עמדו לימינו, עזרו לו בבניין צוותי עבודה נאמנים, מסורים לו ולעסק

שפרנסם. כבעל משרדי נסיעות ראה המחבר את עיקר ייעודו – בהכוונת מטיילים לשרשיהם, לעיירות מולדתם ולנושאי תרבות ערכיים. משפחות משפחות יצאו יחד, הורים סיירו עם ילדיהם ונכדיהם באתרי עולם נפלא שהשאירו מאחוריהם, סיפרו להם על חיים יהודיים עשירים שפכו בו והעבירו להם מורשת דורות.

על מקצת מכל זה מסופר בחוברת זו.

עיצוב העטיפה: תחיה רוזנטל, ירושלים